AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA İNSTİTUTU

ISSN 2219-9810 (Print)

ELMİ ƏSƏRLƏR

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ JURNAL

2026, №1(46)

SCIENTIFIC WORKS

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL JOURNAL

2026, №1(46)

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

erih+

INTERNET ARCHIVE

Academia.edu
share research

calameo

Directory of
Research Journal
Indexing
DRJI

CiteFactor
Academic Scientific Journals

SCRIBD

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 2006-cı ildən nəşr edilir.
ISSN (Print) 2219-9810

Jurnal 17 fevral 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (№ 1704).
«Elmi əsərlər» beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-ın qərarları, öz əsasnaməsi və beynəlxalq standartların tələblərinə əsasən təşkil edib. Jurnalın əsas məqsədi Azərbaycan elminin inkişaf etməsi üçün layiqli töhfələr vermək, fəlsəfə, politologiya, siyasi elmlər, psixologiya və sosiologiya üzrə aparılan tədqiqatları öz səhifələrində işıqlandıraraq dünya elmini onlarla tanış etmək, geniş elmi müzakirələrə səbəb ola biləcək problemlərin fənlərarası yanaşma müstəvisində araşdırılmasının nəticələrinin, alim və tədqiqatçılar arasında elmi diskussiya yaradacaq postneoklassik elmin paradiqmaları, yenilikləri barədə araşdırmaların geniş yayılmasına vəsilə olmaqdır.
Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 2 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi-nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir.
Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının **fəlsəfə, sosiologiya və siyasi elmlər** üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© Elmi əsərlər, 2026

SCIENTIFIC WORKS
International scientific-theoretical journal. Published since 2006.
ISSN (Print) 2219-9810

The journal was registered at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on February 17, 2006 (№ 1704).

«Scientific works» international scientific-theoretical journal has organized its activity in accordance with the decisions, regulations and international standards of the Supreme Attestation Commission Under the President of the Republic of Azerbaijan. The main purpose of the journal is to make a worthy contribution to the development of Azerbaijani science, to acquaint the world science with them by publishing research on philosophy, political science, psychology and sociology on its pages, disseminating the results of the investigation of problems that will create a scientific debate between scientists and researchers, lead to broad scientific debates in the interdisciplinary approach, research into the paradigms and innovations of post- neoclassical science. Articles are published twice a year in Azerbaijani, Russian, Turkish and English. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific- theoretical or practical results. The journal is among the scientific publications in **philosophical, sociological and political sciences** recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Scientific works, 2026

Təsisçi
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA İNSTİTUTU

Baş redaktor
İlham Məmmədzadə - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)

Baş redaktorun müavini
Eynulla Mədətli - tarix elmləri doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)

Məsul katiblər
Həbib Hüseynov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Zeynəddin Şabanov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)

Redaksiya heyəti
Rəfiqə Əzimova - fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Aleksandr Çumakov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Rusiya EA Fəlsəfə İnstitutu (Rusiya)
Əbülhəsən Abbasov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Həsən Hüseyin Akkaş- Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti (Türkiyə)
Rəna Mirzəzadə - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Füzuli Qurbanov - fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Adil Əsədov- fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Arzu Hacıyeva - fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Rafail Əhmədli - fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Nizami Məmmədov -fəlsəfə elmləri doktoru, professor, RF Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü (Rusiya)
Tahir Mahamatov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Rusiya Prezidenti yanında Maliyyə İnstitutu (Rusiya)
Kerem Karabulut- Prof. Dr. Atatürk Universiteti (Türkiyə)
Ramiz Sevdimalıyev – siyasət elmləri doktoru, professor, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu (Azərbaycan)
Sakit Hüseynov- fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Aydın Əlizadə -fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Səadət Məmmədova –sosiologiya elmləri doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Lea Razo - Dr. Prof., Sofiya-Antipolis Universiteti (Fransa)
Bogdana Todorova - Dr. Prof., Bolqarıstan EA Fəlsəfə İnstitutu (Bolqarıstan)
Alessandro Fiqus - Dr. Prof., Link Campus Universiteti (İtaliya)
Quido Amoretti - Dr. Prof., Geniya Universiteti (İtaliya)
Zöhrə Əliyeva - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, (Azərbaycan)
Abdulrəhim əl-Aləmi - Dr. Prof., Strateji Tədqiqatlar Mərkəzi (Mərakeş)
Zaim Xənşələvi - Dr. Prof., Milli Araşdırma Mərkəzi (Əlcəzair)
Mahmud Haydar - Dr. Prof., Livan Universiteti (Livan)
Arif Buniyadov – fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Anar Qafarov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azırbaycan İlahiyyat İnstitutu (Azərbaycan)
Nabil Grissa- Dr. Maniba Universiteti (Tunis)
Niel Vatson- siyasi ekspert. “English-TEAS press” (Böyük Britaniya)
Eylor Karimov – Dr. Prof. Hoftt Hodstra Universiteti (ABŞ)
Nagima Baytenova- Dr.Prof. Qazaxıstan Dövlət Universiteti (Qazaxıstan)
Tyeri Zarkone- Elmi Araşdırmalar üzrə Milli Mərkəz (Fransa)
Raşida Şix - Elmi Araşdırmalar üzrə Milli Mərkəz (Fransa)
Faiq Ələkbərov- fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu (Azərbaycan)

Founder
AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES, INSTITUTE OF PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Editor-in-Chief
IlhamMammadzadeh - Doctor of Philosophical Sciences, Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan.

Deputy Editor-in-Chief
Eynulla Madatli - Doctor of Historical Sciences, Associate professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan.

Executive Editors
Habib Huseynov – Ph.D in Philosophy, Associate professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan.
Zeynaddin Shabanov – Ph.D in Philosophy, Associate professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan.

Editorial Board
Rafiga Azimova - Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Alexander Chumakov – Dr, Professor, Institute of Philosophy, RA, (Russia)
Abulhasan Abbasov- Doctor of Philosophical Sciences, Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Hasan Husein Akkash- Prof. Dr., Karamanoglu Mehmetbey University (Türkiye)
Rena Mirzazadeh - Doctor of Philosophical Sciences, Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Fuzuli Gurbanov- Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Adil Asadov - Prof, Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Arzu Hajiyeva - Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Rafail Ahmadli - Prof, Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Nizami Mammadov – Dr. Professor, Full member of Academy of Natural Sciences under Russian Federation (Russia)
Takhir Makhamatov – Dr. Professor, Institute of Finance under the President of Russia (Russia)
Kerem Karabulut - Dr, Professor, Dr, Ataturk University (Turkiye)
Ramiz Sevdimaliyev - Doctor of Political Sciences, prof., ANAS, Institute of Oriental Studies (Azerbaijan)
Sakit Huseinov - Professor, Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Aydin Alizadeh - Doctor of Philosophical Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Saadat Mammadova- Doctor of Sociological Sciences, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Lea Razo- Dr. Professor, Sophia-Antipolis University (France)
Bogdana Todorova – Dr. Professor, Institute of Philosophy of Bulgaria Academy of Sciences (Bulgaria)
Alessandro Figus - Dr, Professor, Link Campus University (Italy)
Quido Amoretti - Dr, Professor, Geniya University (Italy)
Zohra Aliyeva - PhD in Philosophy, Associate professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Abdurrahimal-Alami- Professor, Dr, Strategical Research Center (Morocco)
Zaim Khanshelevi – Dr. Professor, National Research Center (Algeria)
Mahmud Haydar – Dr. Professor, Lebanon University (Lebanon)
Arif Buniyatov – Dr. Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)
Anar Gafarov - PhD, Associate professor, Azerbaijan Institute of Theology (Azerbaijan)
Nabil Grissa- Dr. Maniba University (Tunisia)
Neil Watson- Political expert, “English-TEAS press” (Great Britain)
Elyor Karimov – Dr. Prof., Hoftt Hodstra University (USA)
Nagima Baytenova- Dr.Prof. Kazakhstan State University (Kazakhstan)
Tyeri Zarkone- National Center on Scientific Researches (France)
Rashida Shikh - National Center on Scientific Researches (France)
Faiq Ələkbərov- PhD in Philosophy, Associate Professor, ANAS, Institute of Philosophy and Sociology (Azerbaijan)

İ Ç İ N D Ə K İ L Ə R

FƏLSƏFİ BAXIŞ VƏ YANAŞMALAR

Azər Mustafayev (Azərbaycan)
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası xalqımızın və dövlətimizin zəngin sərvətidir 11

Анатолий Лазаревич (Беларусь)
Новая социальность в цифровую эпоху: общецивилизационные тренды и опыт Беларуси 16

Zöhrə Əliyeva (Azərbaycan)
Milli güc: dövlət, identiklik və Azərbaycan modeli 25

Xaləddin İbrahimli (Türkiyə)
Tarixin elmi və tənqidi şərhi 30

Şölət Zeynalov (Azərbaycan)
Mədəniyyətdə tarixi təcrübə: bilik və dialoq problemi insan konsepsiyası kontekstində................. 41

Наталья Лазаревич (Беларусь)
Философское осмысление экологических проблем в контексте современных мировых вызовов 47

Nicat Məmmədov (Azərbaycan)
İkinci dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin formalaşması 56

Агамали Мамедов, Ариз Гезалов (Россия)
Мегаполис в эпоху глобальных трансформаций: социокультурная оптика исследования...... 64

Kamran İsayev (Azərbaycan)
Lüdviq Feyerbaxın əxlaq konsepsiyası 82

SOSİOLOJİ TƏDQİQATLAR

Евгения Метелёва (Азербайджан)
Социальные стратегии искусственного интеллекта 87

SİYASİ ELMLƏR: NƏZƏRİYYƏ VƏ REALLIQLAR

Habil Qurbanov (Azərbaycan)
Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi irsi suverenliyimizin qarantı kimi 99

Samirə Həbibbəyli (Azərbaycan)
Siyasi iradə Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərinin təşəkkülündə rol oynayan əsas amillərdən biri kimi 102

Liliya Mirzəzadə (Azərbaycan)
İqtisadi suverenlik dövlət suverenliyinin tərkib elementi kimi: Azərbaycan təcrübəsinin nəzəri və metodoloji təhlili 108

Elşad Həsənli (Azərbaycan)
İnformasiya müharibəsi və təhlükəsizlik problemi 123

Yeganə Baxşıyeva (Azərbaycan)
Cənubi Qafqazın hidroresursları yaşıl enerjinin strateji əhəmiyyəti kimi 129

Günel Məlikli (Azərbaycan)
Ulu öndər Heydər Əliyevin gənclər siyasətinin sosial-psixoloji əsasları və müasir dövrün tələbləri 135

Aysel İbrahim Abdinli (Azərbaycan)
Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı siyasi-ideoloji və hərbi diskursun formalaşması 140

Gülşən Xalıqova (Azərbaycan)
Azərbaycanın uğurlu enerji diplomatiyası 146

<u>YUBİLEYLƏR</u>

Firudin Köçərli -105

İzzət Rüstəmov (Azərbaycan)
Unudulmaz Azərbaycan filosofu, böyük elm təşkilatçısı, görkəmli ictimai-siyasi xadim Firudin Köçərli 153

<u>OXUCU RƏYİ</u>

Абульгасан Аббасов (Азербайджан)
Рецензия на книгу «АЛИ И ЧЕТ. Диалоги человеческого разума и искусственного интеллекта. Опыт построения новой философии совместного разума» 158

C O N T E N S

PHILOSOPHICAL VIEW AND APPROACHES

Azer Mustafayev (Azerbaijan)
The Azerbaijan National Academy of Sciences is a rich resource for our people and our state 11

Anatoly Lazarevich (Belarus)
New sociality in the digital age: general civilizational trends and the experience of Belarus 16

Zohra Alieva (Azerbaijan)
National power: the state, identity, and the Azerbaijani model 25

Haladdin Ibrahimli (Turkiye)
Scientific and critical interpretation of history 30

Sholet Zeynalov (Azerbaijan)
Historical experience in culture: the problem of knowledge and dialogue in the context of the concept of the human being 40

Natalya Lazarevich (Belarus)
Philosophical understanding of environmental problems in the context of modern global challenges 47

Nijat Mammadov (Azerbaijan)
Formation of new socio-political and philosophical thought in the poetry of South Azerbaijan during the Second World War 56

Agamali Mamedov, Ariz Gezalov (Russia)
Megalopolis in the era of global transformations: socio-cultural optics of research 64

Kamran Isayev (Azerbaijan)
Ludwig Feuerbach's concept of morality 82

SOSIOLOGICAL RESEARCES

Yevgeniya Metelyova (Azerbaijan)
Social strategies of artificial intelligence 87

POLITICAL SCIENCES: THEORY AND REALITIES

Habil Kurbanov (Azerbaijan)
The political legacy of national leader Heydar Aliyev as a guarantor of our sovereignty 99

Samira Habibbayli (Azerbaijan)
Political will as one of the main factors in the formation of Azerbaijan – Georgia relations 102

Liliya Mirzazadeh (Azerbaijan)
Economic sovereignty as a constituting element of state sovereignty: a theoretical and methodological analysis of the Azerbaijani experience 108

Elshad Hasanli (Azerbaijan)
İnformation warfare and security issues 123

Yegana Bakhshiyeva (Azerbaijan)
Hydroresources of the south caucasus as a strategıc importance of green energy 129

Gunel Malikli (Azerbaijan)
Socio-psychological foundation of the gender policy of the great leader Heydar Aliyev and the requirements of the modern era 135

Aysel Ibrahim Abdinli (Azerbaijan)
Formation of political-ideological and military discourse on the future of Armenia 140

Gulshen Khaliqova (Azerbaijan)
Successful energy diplomacy of Azerbaijan 146

ANNIVERSARIES

Firudin Kosharly-105

İzzat Rystamov (Azerbaijan)
Firudin Kocharly — the unforgettable Azerbaijani philosopher, a great architect of science, and a remarkable public and political figure 153

READER REVIEW

Abulhasan Abbasov (Azerbaijan)
Review of the book “Ali and Chat. Dialogues of Human Reason and Artificial Intelligence. An Attempt to Build a New Philosophy of Collaborative Reason” 158

FƏLSƏFİ BAXIŞ VƏ YANAŞMALAR

UOT 3:001.12
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1036

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI XALQIMIZIN VƏ DÖVLƏTİMİZİN ZƏNGİN SƏRVƏTİDİR

Azər Mustafayev
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
AMEA Fəlsəfə və Sosioloğiya İnstitutu, **Azərbaycan**
mustafayev.azer1954@gmail.com
https://orcid.org 0000–0003–2509–1159

Xülasə. Məqalədə AMEA-nın yaranma tarixi, inkişaf mərhələləri, müasir vəziyyəti araşdırılır. Eyni zamanda AMEA-nın formalaşmasında xüsusi xidmətləri olmuş görkəmli alimlər, akademiklər, təsisçilər, bu ali elm qurumuna rəhbərlik etmiş prezidentlər haqqında da məlumat verilir. Qeyd edilir ki, AMEA-nın qorunub saxlanmasında və inkişaf etdirilməsində ümummilli lider Heydər Əliyev və onun layiqli siyasi varisi dövlət başçısı İlham Əliyevin əvəzsiz rolu vardır. Həmçinin AMEA-da bu gün yaranmış problemlər və onlardan çıxış yolları da göstərilir.

Açar sözlər: AMEA, təsisçilər, prezidentlər, akademiklər, elm və təhsil, elmi-tədqiqat institutları, islahatlar, problemlər

THE AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES IS A RICH RESOURCE FOR OUR PEOPLE AND OUR STATE

Azer Mustafayev

Abstract. The article examines the history of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), its stages of development, and its current status. It provides information on leading scientists, academics, founders, and presidents who made significant contributions to the establishment and development of ANAS. The role of the National Leader Heydar Aliyev and his valuable political successor, President Ilham Aliyev, in the preservation and development of the Azerbaijan National Academy of Sciences is emphasized. Additionally, the article addresses the challenges currently facing the ANAS and discusses possible ways to address them.

Keywords: ANAS, founders, presidents, academicians, science and education, scientific research institutes, reforms, problems

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК — БОГАТОЕ ДОСТОЯНИЕ НАШЕГО НАРОДА И ГОСУДАРСТВА

Азер Мустафаев

Резюме. В статье исследуются история создания Национальной академии наук Азербайджана (НАНА), этапы её развития и современное состояние. Особое внимание уделяется выдающимся ученым, академикам и основателям, а также президентам, возглавлявшим эту высшую научную организацию и внесшим значительный вклад в её формирование и становление. Отмечается, что в сохранении и развитии НАНА исключительную роль сыграли общенациональный лидер Гейдар Алиев и его достойный политический преемник — глава государства Ильхам Алиев. В статье также рассматриваются актуальные проблемы, с которыми сталкивается НАНА на современном этапе, и анализируются возможные пути их решения.

Ключевые слова: НАНА, основатели, президенты, академики, наука и образование, научно-исследовательские институты, реформы, проблемы

2025-ci ilin may ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yaranmasının 80 illiyi tamam oldu. Onun yaranma tarixinə nəzər salsaq görərik ki, əvvəlcə *Azərbaycan SSR MİK-in 29 dekabr 1932-ci il tarixli qətnaməsi ilə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun bazasında SSRİ EA-nın Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi yaradılmışdı* (7, c.1-2). Şöbə 1935-ci ildə isə SSRİ EA-nın Azərbaycan Filialına çevrildi. Artıq II Dünya müharibəsinin başa çatması ərəfəsində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradıldı. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılması haqqında” 27 mart 1945-ci il tarixli, 316 saylı qərarı ilə “*Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının təsis edilməsi respublika səviyyəsində rəsmiləşdirildi və onun Nizamnaməsi təsdiq olundu*” (1, s.342-343). Elmi-tədqiqat müəssisələrinin, ali məktəblərin və ictimai təşkilatların irəli sürdükləri namizədlər arasından “*Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının, 12 alim milliyyətcə azərbaycanlı olmaqla, 15 nəfərdən ibarət akademiyanın həqiqi üzvlərinin ilk tərkibi müəyyənləşdirildi” (6, c.355-358).* Respublika hökuməti Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsini təsdiqləməklə, respublikanın daha çox görkəmli alimlərini birləşdirən ali elmi qurum kimi, Azərbaycan SSR EA-nın aparıcı mövqeyini təsbit etdi.

Bu elm məbədinin yaranmasında və inkişafında böyük tarixi şəxsiyyətlər iştirak etmişdir. 1945-ci il martın 31-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlərinin ilk ümumi yığıncağında Akademiyanın prezidenti və vitse-prezidenti, akademik katibi, rəyasət heyəti və bölmələrinin sədrləri ilə yanaşı, *Mirəsədulla Mirələsgər oğlu Mirqasımov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü və ilk prezidenti seçildi* (5, c.1). O, 1945-1947-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti olmuşdur. Mirəsədulla Mirqasımov adlı-sanlı nəsildən olan tarixi şəxsiyyətlərdən biri idi. (Hazırda onun oğlu Oqtay Mirqasımov Azərbaycanın tanınmış kinorejissoru, ssenarist və Azərbaycan Respublikasının Xalq artistidir.) M.Mirqasımov Odessada Novorossiysk İmperator Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş və tibb elmləri doktoru olan və professor elmi adını alan ilk azərbaycanlı olmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılması elmin tərəqqisinə töhfə verən ali elmi qurum oldu. Burada bütün elmi elita cəmləşmişdi. Sonrakı illərdə dünya şöhrətli kimyaçı alim Yusif Məmmədəliyev iki dəfə – 1947-1950-ci, 1958-1961-ci illərdə Akademiyanın prezidenti olmuşdur. O, respublikada elmin hərtərəfli inkişafına yönəlmiş mühüm addımlar ataraq Azərbaycan akademik elminə böyük töhfələr vermişdir. Belə ki, o, SSRİ-nin faşizm üzərində qələbəsində mühüm rol oynamış və aviasiyada geniş tətbiq olunan yüksək oktanlı benzin kəşf etmişdi. Bu kəşfinə görə Stalin mükafatına layiq görülmüşdü.

Ölkə başçısı tərəfindən akademik İsa Həbibbəyli 2022-ci il oktyabrın 25-də AMEA-nın yeni prezidenti vəzifəsinə təsdiqlənmişdir. AMEA-nın təsisçilərindən Dadaşov Sadıq Ələkbər oğlunun, Əlizadə Ələşrəf Əbdülhüseyn oğlunun, Əzizbəyov Şamil Əbdülrəhim oğlunun, Hacıbəyov Üzeyir Bəy Əbdülhüseyn oğlunun, Hüseynov Heydər Nəcəf oğlunun, İbrahimov Mirzə Əjdər oğlunun, Məmmədəliyev Yusif Heydər oğlunun, Mirqasımov Mirəsədulla Mirələsgər oğlunun, Qaşqay Mirəli Seyidəli oğlunun, Topçubaşov Mustafa Ağabəy oğlunun, Hüseynov Mikayıl Ələsgər oğlunun, Vəkilov Səməd Yusif oğlunun adlarını çəkmək olar.

Elmlər Akademiyasının yeni fəaliyyət istiqamətlərinin formalaşması ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasını elmi tərəqqinin əsas hərəkətverici mərkəzinə çevirdi. Ulu öndər AMEA-nın dünya elminin tərkib hissəsi səviyyəsində qəbul edilməsinə nail oldu.

Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri olanda ilk gəldiyi yer Elmlər Akademiyası olmuşdur. O, Akademiyanın əməkdaşları ilə görüşmüş, ölkədə iqtisadi vəziyyətin çətin olmasına baxmayaraq, alimlərdən qayğısını əsirgəməmişdir. 1993-cü ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Akademiyanın alimləri ilə görüşündə qeyd etmişdir: *“Hansı iqtisadiyyat olursa-olsun, elm inkişaf etməlidir. Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir. 1945-ci ildə Akademiyanı yaradan alimlər çox böyük şücaət göstəriblər. Ötən dövrdə Elmlər Akademiyasının institut və müəssisələrində aparılan fundamental tədqiqatlar sayəsində Azərbaycan elmi çox inkişaf etmişdir”* (2, s.162). Heydər Əliyevin bu sözləri bütövlükdə Azərbaycan elminə, akademiya əməkdaşlarına verilən ən yüksək qiymətdir.

Ulu öndər, böyük mütəfəkkir Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasını bağlamaq istəyən “demokratik” siyasi qüvvələrə qarşı sinəsini gərərək onu xilas etmişdir. *“Dağıtmaq asandır, qurmaq, yaratmaq çətindir. Akademiya haqqında fikir söyləyənlər özləri əvvəllər akademiyada işləmiş adamlar idi. Əmin ola bilərsiniz ki, Elmlər Akademiyası da, institutlar da fəaliyyət göstərəcəklər və biz buna*

imkan yaradacağıq. Azərbaycanın elmi inkişaf etməlidir”(2, s.162). Milli Elmlər Akademiyasının taleyi ilə bağlı bir vaxtlar yayılmış bəzi şayiələri qəti şəkildə təkzib edərək yada salmaq istəyirik ki, AMEA bilavasitə Prezident Heydər Əliyevin himayəsi altında idi və onun şəxsi sərəncamı olmadan burada heç bir dəyişiklik aparıla bilməzdi. Xüsusən onun dağıdılmasına yönəldilmiş heç bir addım atıla bilməzdi. Cənab Heydər Əliyev ona məxsus uzaqgörənliklə bu sahədə ortaya çıxa biləcək söz-söhbətlərin qarşısını almaq üçün bu məsələ ilə bağlı qəti mövqeyini bildirmişdi.

O, Elmlər Akademiyasını Azərbaycan xalqının “məbədgahı” adlandırırdı. H.Əliyev deyirdi ki, Akademiya yaşamalıdır. Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasına yüksək dəyər veririrdi və bildirirdi ki, “Elmlər Akademiyası Azərbaycan elmini dünyada tanıdıbdır və dünya elminə, bəşər elminə öz böyük töhfələrini veribdir”.

Heydər Əliyev xalqın dəvəti ilə Naxçıvandan Bakıya gələndə onunla görüşmək biz yapçı gənc alimlərə də qismət oldu. O, bizimlə 15 dəqiqə əvəzinə 45 dəqiqə söhbət elədi. Mən o vaxtlar YAP-ın Abşeron şöbəsinin sədri idim. Heydər Əliyevin ayaqları altında qurban kəsməyi təklif etdim. Qurban kəsəndə onun çox xoşuna gəlmişdi. Bir gün Siyasi Şuranın iclasında iştirak etmək üçün o, bizi də çağırtdırdı.

Heydər Əliyevin ailəsində bir neçə akademik var. Heydər Əliyevin böyük qardaşı Həsən Əliyev bir çox yüksək vəzifələrdə çalışmış, Azərbaycan təbiətinin vurğunu olan, saf, yüksək mənəviyyatlı bir şəxsiyyət idi. Digər qardaşı akademik Cəlal Əliyev təşkilatlanma işində sinəsini qabağa verən dəyərli şəxsiyyət idi. Heydər Əliyevin həyat yoldaşı görkəmli oftalmoloq-alim Zərifə xanım Əliyeva Azərbaycanda oftalmologiyanın inkişafına öz töhfəsini vermiş alimlərdən idi.

O vaxtlar akademik Püstəxanım Əzizbəyova Heydər Əliyevin politologiya üzrə akademik seçilməsi təklifinə Heydər Əliyev: “Mənə lazım deyil, mənim vəzifəm akademiklikdən üstündür. Akademikliyə layiqli olanları seçin” demişdi.

Məhz Ulu öndərin 15 may 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Elmlər Akademiyasına Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) statusu verilmiş və bununla Akademiyanın elmimizin inki-şafında əldə etdiyi uğurlar, respublika ictimaiyyəti arasında artan nüfuzu və elmin inkişafının əsas təminatçısı olması fikri təsdiqlənmiş oldu.

“Müqəddəs elm ocağı!” Bu sözlər də cənab Heydər Əliyevə məxsusdur və Elmlər Akademiyası haqqında deyilmişdir. Bəli, Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanda elmin inkişafını və bu məsələdə MEA-nın rolunu çox yüksək qiymətləndirirdi.

Bu gün Azərbaycan elminin inkişafına dövlət qayğısı artırılmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin ölkədə elmin inkişafı, cəmiyyətdə alimlərin nüfuzunun artırılması istiqamətində həyata keçirdiyi siyasət olduqca diqqətəlayiqdir. Onun “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının gənc alimlərinin Avropanın elmi mərkəzlərində doktorantura təhsilinin maliyyələşdirilməsi haqqında” Sərəncamı alimlərə və aspirantlara göstərdiyi diqqətin təzahürüdür. Prezident İlham Əliyev 2011-ci ildə aprel ayının 26-da AMEA-nın ümumi yığıncağında demişdir: “*Akademiyada Azərbaycanın intellektual elitası cəmlənib. Akademiyanın inkişafı Azərbaycanda elmin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Əgər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, həmin ölkələrin uğurlarının təməlində ideya, fikir, innovasiya, elmi-texniki tərəqqi dayanır. Biz də ölkəmizdə müxtəlif istiqamətlərdə islahatlar apararkən müasirləşməyə üstünlük veririk. Müasir dövlətin qurulması elmin inkişafı olmadan mümkün deyildir”* (4).

1945-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın 15 həqiqi üzvündən ibarət ilk heyətində Ü.Hacıbəyov da var idi. Azərbaycan EA İncəsənət İnstitutu 1945-ci ildə böyük Azərbaycan bəstəkarı, akademik Ü.Hacıbəyov tərəfindən yaradılmış, 1945-1948-ci illərdə bu institutun direktoru Üzeyir bəy olmuşdur. Ü.Hacıbəyov Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində yeni istiqamət və milli bəstəkarlıq məktəbinin əsasını qoymuşdur. Ü.Hacıbəyov Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, SSRİ Xalq artisti, Stalin Mükafatı laureatı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki kimi şöhrət qazanmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə hər il 18 sentyabr Üzeyir Musiqi günü, hazırda isə Milli Musiqi günü kimi, qeyd olunmağa başlanmışdır.

Səməd Vurğun təkcə məşhur şair deyil, eyni zamanda böyük alim, əvəzsiz təşkilatçı və nəzəriyyəçi idi. 1945-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən biri də Səməd Vurğun olmuş və o, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir. 1954-cü

ildə Səməd Vurğun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin edilmiş və Azərbaycan elminin, ədəbiyyatşünaslığının inkişafında çox əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

1970-1983-cü illərdə Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik Həsən Abdullayev olmuşdur. Onun fəaliyyətini iki cəhətdən qiymətləndirmək olar:

Birincisi, Həsən Abdullayev bərpa işlərində özü fəal iştirak edirdi, Akademiyanın həyətinin yaşıllaşdırılması onun adı ilə bağlıdır. O, həyəti yaşıllaşdırmaq üçün institutlara ağac əkməyi tapşırmışdı. İndi də şəhərdə insanların dincəldiyi, ekoloji cəhətdən təmiz yerlərdən biri məhz Elmlər Akademiyasının həyət-bağıdır.

İkincisi, Həsən Abdullayev Elmlər Akademiyasının milliləşdirilməsində, onun azərbaycanlı kadrlarla təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır.

Bu xüsusda Elmlər Akademiyasında xüsusi xidmətləri olan Ziya Bünyadov və Əlisöhbət Sumbatzadənin də adlarını çəkmək mütləqdir. Ziya Bünyadov cəsarətli, mövqeyi olan nadir şəxsiyyətlərdən, görkəmli şərqşünas alimlərdən biri idi. Z.Bünyadov Böyük Vətən müharibəsində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülməklə, xalqımızın şöhrətini ucalara qaldırmışdı. O, Azərbaycan xalqının türksoylu olmasını elmi əsaslarla sübut etmiş, tarixşünaslıq elmində ermənilərə qarşı böyük bir cəbhə açmışdı.

Ə.Sumbatzadə 1957-59-cu illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun, Tarix İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Elmlər Akademiyası İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi olmuşdur.

Elmlər Akademiyasının inkişafına görkəmli fizioloq alim Abdulla İsmayıl oğlu Qarayev də (o, məşhur bəstəkar Qara Qarayevin əmisi oğlu idi) böyük töhfə vermişdir. 1949-cu ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmiş A.Qarayev Fiziologiya İnstitutunun direktoru olmuşdur.

Elmlər Akademiyasında bütün dövrlərdə müəyyən çətinliklər olmuşdur, problemlər indi də var. Şüurlu həyatımın 50 ilini Akademiyada işləmişəm. Əvvəlki nəsillərin saflığı indi xeyli azalmışdır. Hazırda dəqiq elmlərə aid institutlar Təhsil Nazirliyinə verilmiş, nazirlik Elm və Təhsil Nazirliyi adlanmışdır. Bunu elmin inkişafının dinamikasının artması məqsədilə etdilər. AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunu bağladılar. Halbuki bu institut erməni ideologiyasına qarşı tədqiqatları ilə məşhur idi. Erməniliyi, ermənilərin tarixini, bugününü yaxşı bilmək lazımdır. İnstituta təcrübəli alim Musa Qasımlı rəhbərlik edirdi. O, indi Milli Məclisin Sədr müavinidir.

Elmi qurumların idarə olunması alimləri narahat edir. Hamımıza məlumdur ki, fəlsəfədə “forma” və “məzmun” adlı kateqoriyalar var. Hər bir işdə forma və məzmun vəhdət təşkil etməlidir. Ənənəviliklə müasirlik birləşməlidir. İnkarı inkar qanuna görə, keçmişi məhv etmək olmaz, keçmişdəki dəyərli cəhətləri götürmək, müasirliklə birləşdirmək lazımdır. Çin Xalq Respublikası keçmişdəki dəyərlərini müasir Çin cəmiyyətinə tətbiq etməklə görünməmiş inkişafa nail olubdur.

Elmdə tarixilik, varisliklə yanaşı, elmi məktəb də olmalıdır. Mən aspiranturanı Moskva şəhərində SSRİ EA Fəlsəfə İnstitutunda bitirmişəm. Orada məşhur alimlərin elmi məktəbinin olduğunu görmüşəm. Orada güclü elmi mühit var idi. AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilovun bir fikri diqqəti cəlb edir:*“Elm sahəsində quruculuq işləri, bu sahədə çalışan adamların əməyinin müasir tələblər səviyyəsində qiymətləndirilməsi, Akademiyanın işçi üzvlərinin orta yaş həddinin aşağı salınması və s. bu kimi yeniliklər AMEA-da geniş islahatlar aparılması üçün şərtdir”* (3, s.163). Bununla da müəllif Elmlər Akademiyasında yeniliklərə əsaslanan islahatların aparılması zərurətindən bəhs etmişdir.İndi Elmlər Akademiyasını gənclər tənqid edirlər. Onlar unudurlar ki, Azərbaycanda elm Elmlər Akademiyasında, Qərbdə isə ali məktəblərin elmi-tədqiqat institutlarında formalaşıb inkişaf etdirilir.

Elmlər Akademiyasında əvvəllər fəlsəfə və xarici dil kafedraları fəaliyyət göstərirdi. İndi onlar bağlanmışdır. Doktorantlar xarici dildən imtahanı Dövlət İmtahan Mərkəzində verirlər. Halbuki Akademiyanın xarici dil kafedrasında onlara görkəmli dilçilər dərs deyir, doktorantları imtahana hazırlaşdırırdılar. Doktorantlar xarici dili öyrənərkən ədəbiyyatdan istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Onlardan isə çətin xarici dil proqramları üzrə imtahanlar götürürlər. Buna görə yüzlərlə doktorant dissertasiya müdafiə edə bilmir. Doktoranturaya qəbul zamanı fəlsəfədən imtahan vermək də ləğv olunub. Ali məktəblərdə fəlsəfi istiqamətli kafedralar bağlanmış, sayı azaldılmışdır.

İndi söhbət gedir ki, fəlsəfə doktorluğundan sonrakı pilləni – elmlər doktorluğunu ləğv etsinlər. İndi professor, dosent elmi adlarını almaq da çox çətinləşdirilib. Belə ki, elmlər doktoru olmaq üçün 10-15 il vaxt lazımdır. Elmlər Akademiyasında maddi-texniki baza, maddiyyat, maaşlar çox aşağıdır.

Alim ən çox öz məişət qayğılarını düşünmək, həll etmək zorunda olduğundan fikri öz elm sahəsindən, tədqiqatından yayınır.

Elmlər Akademiyasına dövlət başçımız İlham Əliyev, onun xanımı Mehriban Əliyeva dəstək verə bilər. Prezident İlham Əliyev Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda dissertasiya müdafiə edərək tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsini alıbdır. Azərbaycanın birinci xanımı, birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva özü fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüş, bir çox xarici universitetlərin fəxri doktorudur. Onun anası rəhmətlik Aidə İmanquliyeva görkəmli şərqşünas alim olmuş, atası Arif Paşayev fizika sahəsində uğurlar qazanmış akademikdir.

Elm strateji sahə olduğundan islahatlar zərgər dəqiqliyi ilə aparılmalı, tələblər də artırılmalı, elmdə məhsuldarlıq yüksəldilməlidir. İlham Əliyev həmişə məmurlara deyir ki, mən sizi vəzifəyə təyin etmişəm ki, xalqa xidmət edəsiniz. Təəssuf ki, bəzi məmurlarda şəxsi maraq dövlət marağını üstələyir. İlham Əliyev xalqa xidmətin ən yaxşı nümunəsidir.

Akademiya qorunub saxlanılmalı, yaşamalıdır. O, gələcək nəsillərə, ölkəmizin rifahı üşün lazımdır. Elmi olmayan, elmi zəif olan millətlərin taleyi göz qabağındadır. Elmdə, islahatlarda yaxşı nəticə əldə olunmalıdır. Alimlər çox fədakar olduqları qədər də, həssas, köməyə, qayğıya ehtiyacı olan narahat təbəqədir. Onların dövlət qayğısına, himayəsinə ehtiyacı vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR qanunları, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanları və Azərbaycan SSR Hökuməti qərarlarının xronoloji külliyyatı: Azərb. SSR Nazirlər Soveti yanında Hüquq Komissiyası, 1936-1945 / red.M.A. Həsənov. – Bakı: [s. n.], c. 2. – 1961. – s. 342-343.

2. Əliyev H. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxış *21 sentyabr 1993-cu il.//* Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. - Bakı: Azərnəşr, 1997. - s. 148-164

3. Xəlilov S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2001, -368 s.

4. İlham Əliyev Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında iştirak etmişdir » Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet…//https:// president.az/az/ articles/view/ 2026/ 23.08.202

5. Академия наук Азербайджанской ССР // Бакинский рабочий, 1945. 1 апреля, – с.1.

6. Постановление Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР «Об организации Академии наук Азербайджанской ССР» от 27 марта 1945 г. // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 1, siyahı №206, iş №6, s. 355-358.

7. Постановление Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета «Об Азербайджанском отделении Закавказского филиала АН СССР» от 29 декабря 1932 г. // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond №379, siyahı №1, iş №4752, vərəqlər – 1-2.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

УДК 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1039

НОВАЯ СОЦИАЛЬНОСТЬ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ: ОБЩЕЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ТРЕНДЫ И ОПЫТ БЕЛАРУСИ

Анатолий Лазаревич
кандидат философских наук, доцент
директор Института философии НАН Беларуси, **Беларусь,**
e-mail: a.a.lazarevich@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-3365-2019

Резюме. В статье анализируются процессы модернизации Республики Беларусь в контексте общецивилизационных тенденций становления информационного общества и цифровой трансформации. Выявлены особенности белорусской модели развития в постсоветский период, позволившие сформировать устойчивый фундамент инновационных преобразований в экономической и социальной сферах. Раскрыты ключевые этапы формирования в Беларуси информационного общества, а также предпосылки перехода к информационно-цифровым платформам научно-технологического, социально-экономического и культурного развития.

В условиях активного развития высоких технологий на общество показаны тенденции формирования новой модели социума. Феномен новой социальности рассмотрен с учетом трансформаций, происходящих на государственно-управленческом, общественно-экономическом, социально-культурном и субъектно-антропологическом уровнях.

Отдельное внимание уделено актуальной для современности проблеме формирования систем искусственного интеллекта и возможностям их применения в различных сферах общественной жизни. Обоснована необходимость разработки этико-культурных и социально-правовых механизмов управления программами развития искусственного интеллекта.

Охарактеризованы сопутствующие вызовы и риски для человека и общества, возникающие в условиях прогресса высоких технологий, включая технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: Республика Беларусь, белорусская модель развития, информационное общество, цифровая трансформация, новая социальность, искусственный интеллект

RƏQƏMSAL DÖVRDƏ YENİ SOSİALLIQ: ÜMUMSİVİLİZASİYA TRENDLƏRİ VƏ BELARUSUN TƏCRÜBƏSİ

Anatoli Lazareviç

Xülasə. Məqalədə informasiya cəmiyyətinin formalaşması və rəqəmsal transformasiya ilə bağlı ümumsivilizasiya tendensiyaları kontekstində Belarusun modernləşmə prosesləri əks etdirilir, postsovet dövründə Belarusun inkişaf yolunun xüsusiyyətləri göstərilir ki, bu da ölkədə iqtisadiyyat və sosial sahədə innovativ dəyişikliklər üçün möhkəm zəmin yaratmağa imkan vermişdir. Belarusda informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının əsas mərhələləri və elmi-texnoloji, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın informasiya-rəqəmsal platformalarına keçidin ilkin şərtləri açıqlanır.

Yüksək texnologiyaların cəmiyyətə aktiv təsiri ilə əlaqədar olaraq, cəmiyyətin yeni modelinin formalaşma tendensiyaları göstərilir. Yeni sosiallıq dövlət-idarəetmə, ictimai-iqtisadi, sosial-mədəni və subyekt-antropoloji səviyyələrdə baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla təhlil olunur.

Müasir dövr üçün aktual olan süni intellekt sistemlərinin formalaşdırılması və onların cəmiyyətin müxtəlif sahələrində istifadəsi imkanları problemi ayrıca vurğulanır. Süni intellektin inkişaf proqramlarının idarə olunması üçün etik-mədəni və sosial-hüquqi mexanizmlərin işlənib hazırlanmasının zəruriliyi göstərilir.

Yüksək texnologiyaların, o cümlədən süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı insan və cəmiyyət üçün yaranan müşayiətedici çağırışlar və risklər xarakterizə olunur.

Açar sözlər: Belarus Respublikası, Belarus inkişaf modeli, informasiya cəmiyyəti, rəqəmsal transformasiya, yeni sosiallıq, süni intellekt.

NEW SOCIALITY IN THE DIGITAL AGE: GENERAL CIVILIZATIONAL TRENDS AND THE EXPERIENCE OF BELARUS

Anatoly Lazarevich
Abstract. The paper analyzes the modernization processes of Belarus in the context of general civilizational trends of the formation of the information society and digital transformation. The author demonstrates features of Belarusian development in the post-Soviet period, which have allowed the country to form a solid foundation for innovative changes in the economy and social sphere. The author also reveals the main stages of the development of the information society and the prerequisites for the transition to information and digital platforms of scientific, technological, socio-economic and cultural development.

The author presents tendencies in the formation of a new model of society as a result of the active influence of high technologies on society. The paper takes into account changes at the state-administrative, socio-economic, socio-cultural and subject-anthropological levels and shows a new sociality.

The author examines the problem of the formation of artificial intelligence systems, the possibilities of their use in various spheres of society, the necessity of creating ethical, cultural and socio-legal mechanisms for managing artificial intelligence research and development programs.

The accompanying challenges and risks for humans and society arising from progress in the field of high technologies, including artificial intelligence technologies are also in the focus of the research.
Keywords: Republic of Belarus, Belarusian development model, information society, digital transformation, new sociality, artificial intelligence

Конец XX – начало XXI века характеризуются рядом ключевых событий общественно-политического, социально-культурного и научно-технологического характера. Важнейшими среди них следует назвать распад СССР и разрушение сложившихся ранее основ миропорядка, трансформацию концептуальных положений идеологии глобализма и норм национально-культурной идентичности, бурное развитие науки, технологий и цифровой инфраструктуры общества.

Республика Беларусь в своей новейшей истории столкнулась со всеми указанными изменениями, пройдя ряд значимых этапов государственно-политического развития. Одним из первых среди них следует назвать формирование института президентства. На референдуме 24 ноября 1996 года беларусским народом было принято решение о наделении данного института ведущей ролью в системе власти и управления.

Произошедшие в то время изменения в государственном и политическом устройстве страны получили неоднозначную оценку как со стороны западных критиков, так и в отечественной политической среде. Одним из дискуссионных моментов являлось сравнение в плоскости традиционного правосознания президентской и парламентской форм правления, отвечающих принципам демократии.

Общественно-политическая система с «уравненными» полномочиями парламента и президента потенциально может порождать институциональные конфликты, поскольку оба органа власти являются выразителями воли народа. Теоретически такая постановка вопроса представляется обоснованной; однако на практике, как в Беларуси, так и в ряде других постсоветских республиках дилемма решалась в зависимости от проверенных временем норм исторического опыта, национальных традиций, культурно-исторических особенностей региона и уровня правосознания граждан [1].

Укрепление в середине – второй половине 1990-х годов позиций президентской власти способствовало консолидации белорусского общества вокруг приоритетных задач – обеспечения политической стабильности, эффективного развития социально-экономической системы, сохранения и приумножения культурного и интеллектуального потенциала страны.

Согласно политическим исследованиям того периода, отличительной особенностью института президенства в Республике Беларусь является его своеобразная институциональная конфигурация, характеризуемая как восточноевропейский (смешанный) тип, который предусматривает своеобразное выделение института президентства в отдельную (самостоятельную) ветвь власти. При этом можно говорить о формировании целостной общественно-политической системы, олицетворяющей единство Президента и правительства и их чёткую административную субординацию [2].

С утверждением института президентства и в соответствии с основными принципами государственной политики Республики Беларусь в тот период в стране активно стала реализовываться социально ориентированная политика, которая предусматривала планомерное, эволюционное развитие всех общественных систем и подсистем, преемственность с экономической системой Советского Союза, учет культурно-исторического опыта развития республики. В политической программе Президента Беларуси учитывались как особенности развития страны с переходной экономикой, так и обеспечение прав и свобод ее граждан в соответствии с общемировыми стандартами. Внешняя политика Республики была направлена на постоянное укрепление добрососедских политических и экономических связей как со странами бывшего СССР, так и с мировым сообществом в целом.

В новых исторических и политических условиях Беларусь сформировала свою модель социально-экономического и духовно-культурного развития, которая строится на основе синтеза собственных традиций, регионального и мирового опыта, но без механического переноса или эклектического смешения различных социально-экономических моделей, осуществляемых в других странах. Поэтому белорусская модель общественно-политического и социально-экономического развития является характерной именно для Беларуси.

Первая принципиальная особенность этой модели – построение и развитие *сильного и эффективного государства.* Только сильная государственная власть создает предпосылки и условия для обеспечения социальной справедливости, общественного порядка и политической стабильности. Создание эффективного государства предполагает, что в стране сформированы и результативно действуют государственно-правовые условия для нормального функционирования социально-ориентированной экономики, защиты прав и законных интересов граждан и предприятий всех форм собственности, стимулирования инвестиционной и инновационной активности, подъема темпов роста валового внутреннего продукта, качества и конкурентоспособности товаров и услуг, производимых национальной экономикой. Становление эффективного государства означает также возрастание активности и эффективности действия властных и управленческих структур в достижении высокого стандарта жизни населения, в недопущении социально-имущественного расслоения граждан.

Вторая отличительная особенность белорусской модели развития – обеспечение *равноправия всех форм собственности, всех форм хозяйствования.* Это означает, что частный сектор может и должен развиваться в таких же благоприятных социально-экономических и правовых условиях, что и государственный, но не в ущерб национальным интересам. Основная цель – привлечь в реальный сектор экономики новых инвесторов, заинтересованных в техническом переоснащении производства, в повышении эффективности и конкурентоспособности хозяйствующих субъектов. Критерии здесь достаточно просты: насыщение рынка высококачественными товарами и услугами, пользующимися спросом населения, создание новых рабочих мест, повышение инвестиционной активности, увеличение в целом бюджетных доходов страны.

Третья особенность белорусской модели социально-экономического развития – *многовекторность внешнеэкономической политики.* Исходя из политических и прежде всего коренных экономических интересов белорусского народа, руководство страны стремится развивать дружественные взаимовыгодные отношения с государствами различных регионов мира. Примером такой открытой многовекторной международной политики на современном этапе является обеспечение безвизового въезда в Беларусь для граждан десятков стран мира.

Четвертая особенность белорусской модели – развертывание широких интеграционных процессов не только с близкими соседями, но и различными регионами дальнего зарубежья.

Экономическая сфера, здравоохранение, образование, наука, военное сотрудничество, культура – главные направления.

Еще одна особенность белорусской модели социально-экономического развития заключается в том, что она предполагает *сильную социальную политику государства*. Такая политика включает в себя в качестве неотъемлемых и важных компонентов приоритетное инвестирование в человеческий капитал – в здоровье людей, в их образование, профессиональное и культурное развитие, а также адресную социальную помощь экономически уязвимым слоям населения.

Приведенные выше характеристики белорусской модели национально-государственного и социально-экономического развития свидетельствуют о достаточно стабильном положении страны, создающем предпосылки для дальнейшего устойчивого роста, модернизации экономики на базе ускоренного научно-технического и инновационного развития. Главным социально-экономическим приоритетом неизменно является дальнейшее повышение уровня и качества жизни населения на основе технологического переоснащения и совершенствования структуры экономики, роста ее конкурентоспособности, качественного совершенствования систем здравоохранения, образования, науки, культуры.

Важной задачей и в государственно-политическом, и в социально-культурном отношении является дальнейшая планомерная модернизации всех сфер жизни белорусского общества с учетом достижений и тенденций современного общецивилизационного развития. Приоритетными в данной связи выступают разработки в сфере информационно-коммуникационных и цифровых технологий, создания систем искусственного интеллекта, что коренным образом влияет на материально-техническую инфраструктуру всех отраслей экономики, формирует новую модель общества и его потенциальные возможности.

В Республике Беларусь данный приоритет на уровне программных документов закреплен в Национальной стратегии устойчивого социально-экономического развития страны на период до 2030 года, одобренной Президиумом Совета Министров Республики Беларусь 10 февраля 2015 г. [3].

Среди других стратегических правительственных решений, регламентирующих процесс становления в республике Беларусь информационного общества, следует назвать Стратегию развития информатизации в Республике Беларусь на 2016 − 2022 годы, которая определила принципы государственной политики страны в сфере информатизации и выделила основные направления развития информационного общества с учетом совокупности факторов, влияющих на его прогресс [4].

Важное значение также имела принятая в свое время Государственная программа развития цифровой экономики и информационного общества на 2016 – 2020 годы [5]. Реализация данной программы способствовала достижению одного из приоритетов социально-экономического развития Республики Беларусь − эффективным инвестициям и ускоренному развитию инновационных секторов экономики. В результате были созданы условия, содействующие эффективной трансформации большинства сфер деятельности под воздействием ИКТ, включая формирование цифровой базы экономики, развитие информационной инфраструктуры и совершенствование задач и технологических возможностей электронного правительства.

Ключевым моментом в этом направлении выступило принятие Декрета № 8 «О развитии цифровой экономики». Данным документом были переопределены правовые основы деятельности Парка высоких технологий (ПВТ), в том числе установлен порядок работы и объем компетенций его Наблюдательного совета и Администрации, алгоритм регистрации резидентов, требования, предъявляемые к их деятельности. Основным достижением стало установление беспрецедентных мер государственной поддержки ПВТ, а также отечественной ИТ-отрасли в целом [6].

На сегодняшний день Республика Беларусь, как и ряд других стран мира, использующих информационные технологии в национальных интересах, следует в фарватере решения стратегических задач по вхождению в глобальное информационное общество. Эти задачи предполагают ответы, по меньшей мере, на три основополагающих вопроса:

1) цель создания информационного общества;

2) определение средств и путей достижения этой цели, направленных на расширение сферы применения информационных технологий, упрощение доступа к информации, создание политических, экономических, культурных и правовых условий, способствующих развитию национального информационно-технологического пространства;

3) распределение политических, экономических, финансовых и организационных ролей и ответственности между ключевыми субъектами информационного пространства – государством, институциональными структурами общества, бизнесом и др.

Стратегия развития информационного общества в Беларуси основывается на исторически сложившейся системе образования, которая в значительной степени ориентирована на подготовку кадров по естественнонаучным и техническим специальностям в целях обслуживания наукоемких производств, в том числе в области информационно-коммуникационных технологий. С учетом приоритетов цифровой эпохи необходимо оперативно реагировать на требования развивающегося информационного общества и запросы научно-производственной отрасли ИКТ (информационно-компьютерных технологий). Важной задачей в этом направлении видится создание эффективной национальной информационной среды системы образования, с помощью которой возможно осуществлять взаимодействие всех субъектов сферы образования и формирование национальной системы электронных образовательных ресурсов.

Приоритетными направлениями развития информационной индустрии и научных исследований в сфере ИКТ также являются: создание на базе ведущих белорусских университетов и НАН Беларуси производства перспективного программного обеспечения; разработка и внедрение суперкомпьютерных технологий и технологий распределенных вычислений; формирование экспортно-ориентированной отрасли услуг по автоматизированному проектированию сложных изделий, технологических процессов, разработке проектно-конструкторской и технологической документации.

Преимущества и вызовы цифровой трансформации

В общецивилизационном плане развитие высоких технологий и реализация цифровой повестки в конечном итоге приводят к формированию нового типа социального развития – новой социальности. Как для Беларуси, так и для других стран мира этот новый тип социальности обусловливает несомненный прогресс всех сфер жизнедеятельности общества, привнося, тем не менее, в этот процесс определённые риски и вызовы, которые необходимо выявлять и своевременно купировать.

Отличительные признаки становления новой социальности прослеживаются на нескольких уровнях. На *государственно-управленческом уровне* заметна трансформация функций государства в направлении организационно-управленческой мобильности, оптимизации и гуманизации сферы социального сервиса, поиска баланса интересов между государственным администрированием и общественным самоуправлением. Заметными в социальной рефлексии становятся представления об изменении взаимных функций государства и гражданского общества, интерпретации природы и характеристик самого гражданского общества, которое все далее уходит от просвещенческого канона. Насущной проблемой становится формирование сетевой самоорганизации социальных и политических субъектов, координация спонтанной и детерминированной политической активности. Все это актуализирует задачу социально-философской рефлексии, роли экспертного знания в данной сфере.

В области экономики новая социальность обусловлена использованием цифровых технологий и технологий искусственного интеллекта в качестве эффективного инструмента экономического планирования и управления, повышения качества жизни, справедливого распределения социально-экономических благ. Если дальше углубляться в эту тему, речь, по сути, идет о становлении новой модели экономики, в основе которой лежит понятие услуги, приобретающее все более универсальные черты. Одна из важных задач заключается в том, чтобы избежать стереотипа понимания услуги как виртуального, «нетрудового» занятия. Сфера услуг и сам концепт «услуга» в любой стратегии общественного развития имеют не только

важный экономический, но и гуманитарный смысл. Принципиальная черта услуги – ее адресность, по сути, человекомерность; что-либо делая, создавая какие-либо продукты и социальные блага, не задаваясь вопросом, кому это нужно, кто станет ценителем и потребителем произведенных ресурсов – по меньшей мере абсурдно. Более того, любой продукт как объект, взятый в контексте социальных отношений его производства и практического применения, – по сути, также может рассматриваться как услуга. Таким образом, экономика в контексте новой социальности все больше приобретает человекоцентричный характер.

В *культурно-цивилизационном* отношении формирующаяся новая социальность отличается тем, что цивилизация все активнее «подчиняет» себе культуру, которая в предыдущих типах общественного развития мыслилась как фундамент и главный «арбитр» цивилизационной динамики. Для культуры, как подчеркивал Н. Бердяев, характерна *национальная* «почвенная» природа, а для цивилизации – *интернациональная* природа [7]. В общем плане культура есть совокупность результатов и способов деятельности людей по созданию материальных и духовных ценностей. Очевидно, что этот процесс достаточно историчен как по своей сути, так и в отношении его динамики. Возникновение культурных ценностей имеет вполне конкретное географическое (территориально-государственное) и этнонациональное выражение. В прежние исторические эпохи трансляция культурных ценностей не имела тех возможностей и динамики, которые стали свойственны этому процессу на современном этапе развития информационно-коммуникационных технологий. Именно в настоящее время особую остроту приобрела проблема сохранения национально-культурной идентичности в виду новых возможностей доминирования цивилизационных (интернациональных) компонент в культуре. Вместе с тем важно, чтобы внутри культуры сохранялся баланс национально-культурного и цивилизационного подхода. Превалирование в системе культуры только национального подхода в виде неизменных ценностей превращает ее в мертвый маятник, а доминирование цивилизационных компонент лишает культуру устойчивости и неповторимой выразительности.

Наконец, следует обратить внимание на *философско-антропологический* срез проблем новой социальности. Здесь нельзя не сказать о серьезной трансформации мироощущения человека, о совершенно новых коннотациях смысла жизни. Об этом свидетельствует увеличивающееся в последние годы число различного рода девиаций, зависимого поведения, в частности компьютерной зависимости и интернет зависимости, а также и других нетрадиционных синдромов бытия. Современный мир интенсивно изменяется, велика плотность происходящих событий, в которые включены люди, генерируются и транслируются огромные потоки информации. Человек объективно в силу своих физиологических особенностей не готов эффективно рефлексировать и использовать возрастающие возможности цивилизационного прогресса.

Большая опасность коренится также в том, что большинство людей, в мире изобилия информации и технологий ее трансляции, не формируют собственные (индивидуальные) смыслы, а слепо копируют то, что выбрасывается сегодня на информационный рынок. Следствием этого является так называемое клиповое сознание, лишенное какой бы то ни было критичности и социально востребованной креативности. В этом ряду проблем следует рассматривать и появление своего рода мировоззренческого хаоса, обусловливающего когнитивную и эпистемологическую растерянность человека в мире.

Для того, чтобы адекватно реагировать на эти проблемы, необходимо с опорой на традиционные ценностные основания человеческого бытия понять и оценить новые составляющие антропологической проблемы современного общества, среди которых: соотношение человеческого интеллекта и машинного, оппозиция реального и виртуального в эмоционально-когнитивном опыте человека, проявление «аутентичного» и «отчужденного» бытия в реально-виртуальном мире и т.п.

Резюмируя вышеизложенное, можно сказать, что современный цивилизационный прогресс и связанная с ним новая темпоральность социальной практики во многом опережают возможности теоретического предвидения данных процессов, т.е. возможности социальной теории. Социальная теория чаще всего является запаздывающим результатом обобщения

стремительно развивающейся практики. Последняя же, не имея опыта теоретического моделирования и прогнозирования, сама начинает приобретать теоретизированные формы.

В отмеченном контексте следует подчеркнуть то, что новое состояние, в которое вступает человечество, требует не только новых интеллектуальных технологий, но и нового типа знаний, обеспечивающих как эффективный отбор необходимой информации, так и соответствующих поведенческих ориентаций, и компетенций. Можно выразиться даже более строго: складывающаяся новая социокультурная и техническая реальность требуют нового типа субъекта, который бы органично соответствовал этой реальности. Все попытки улучшения когнитивных функций человека, возможной «чипизации» людей, развитие интеллектуальной робототехники и т.п. направлены именно на это. С традиционной гуманистической точки зрения такая перспектива научно-технического прогресса выглядит, мягко говоря, недостойной homo sapiens, называемого венцом природы.

Тем не менее, технологии искусственного интеллекта, как часть новой социотехнологической реальности, прочно входят в повседневную жизнь на самых разных уровнях – от бытового, медицинского, научно-образовательного до военно-промышленного и космического. Они активно развиваются во всех странах мира. К примеру, в Беларуси достижения в этой сфере были представлены на II Форуме IT-Академграда «Искусственный интеллект в Беларуси» в 2023 году. Значительный интерес вызывают белорусские академические разработки ИИ в космической сфере, в здравоохранении, в логистике, в развитии общественного транспорта, в области компьютерного зрения, спортивной аналитики и т.д. На форуме также была представлена белорусская платформа искусственного интеллекта BELAI.BY. Большое внимание как в Беларуси, так и во всем мире уделяется правовым и этическим аспектам внедрения ИИ в социальную практику. Весьма существенной проблемой в этой связи является значительное отставание нормативно-правовой базы функционирования искусственного интеллекта от развития самой технологии.

Не совсем радужными выглядят и перспективы самого человека в контексте прогресса в области искусственного интеллекта. К примеру, ещё в начале XXI-ого века в Лондоне было проведено исследование мозга таксистов, которое показало, что в случае необходимости традиционным образом «держать в голове» водителя тысячи вариантов возможных маршрутов, его гиппокамп – область мозга, отвечающая в том числе и за переход «оперативной» памяти в постоянную – существенно увеличивался. А при использовании GPS-навигатора гиппокамп, наоборот, уменьшался в размерах. При экстраполяции результатов данного эксперимента на другие виды деятельности человека резонно предположить, что технологии искусственного интеллекта способны деструктивно влиять на физиологию и биологию человека.

Другими словами, по мере того, как человек стал «делегировать» технике свои, сначала физические, а сейчас и интеллектуальные функции, он становится не просто придатком техники и технологии, он рискует быть полностью замененным ими. Теоретически можно предположить, если технологии сами умеют или будут уметь управлять транспортом, платить по счетам, вести диалоги, принимать судебные и политические решения, рефлексировать и совершенствовать свой опыт деятельности, то новый социотехномир по сути сможет функционировать и без прямого участия человека.

Не совсем понятны пока и перспективы использования технологий искусственного интеллекта в широком плане социокультурной и общественно-политической модернизации общества, например, в выработке и выборе приоритетов государственной политики и управления, развития институтов и систем демократии и т.п. Ключевым элементом любой демократической системы является возможность свободного волеизъявления людей, а также желание и способность политической системы аккумулировать мнения и настроения большинства субъектов этой системы с целью принятия тех или иных решений. Традиционно человек всегда полагался на свой жизненный опыт и свои знания при осуществлении того или иного выбора. При широком использования технологий искусственного интеллекта появляется не только соблазн, но и своего рада необходимость опереться на «его мнение» и сделать тот или иной выбор или решение. В таком случае открываются новые возможности для манипуляции как индивидуальным, так и общественным сознанием, что, несомненно, содержит большие

угрозы для перспектив демократии и социальной стабильности. Другими словами, демократия попадает в тесную зависимость от незначительного меньшинства разработчиков систем искусственного интеллекта и возможных компьютерных хакеров. К примеру, в Топ глобальных рисков (по итогам опроса участников Всемирного экономического форума-2024 в Давосе) «опасность нарушения работы ИИ и предоставление им неправильной информации» находится на втором месте после, фактически, неподконтрольных нам экстремальных природных/погодных факторов [8].

Проблема статуса и динамики человеческого потенциала в современной социо-техно-культурной среде, одной из основных характеристик которой является стремительное распространение информационно-цифровых технологий (в том числе технологий искусственного интеллекта) и включение различных аспектов жизнедеятельности человека в систему техно(цифро)мира, актуализировалась сравнительно недавно, но на сегодняшний день уже стала одной из центральных проблем различных научных дисциплин. Формируется концептуальный и методологический аппарат изучения этой проблемы не только в русле философии, но и социологии, экономики, культурологии, психологии, технонауки, когнитивных и других наук. Данный процесс далек от своего завершения в силу ряда обстоятельств, в том числе и потому, что позиция ученых определяется в дискуссии относительно достоинств и недостатков современных цифровых технологий, их влияния на приоритеты развития общества и государства.

В рамках этого процесса появились оценочные суждения, ценностные градации и этические нормы. Все это осуществлялось путем длительной социально-культурной эволюции человечества, сопровождавшейся различного рода достижениями и катаклизмами, условно называемыми естественным отбором. Искусственный интеллект в цепи этой эволюции явление абсолютно новое, не свойственное живой природе, а потому и называемое «искусственным». Это уже плод творения человеческого разума, имеющего исторические основания своего развития и управления. Искусственный же интеллект ничего подобного пока не имеет. Важно, поэтому, использовать ценностный арсенал философской этики для создания инструментов конструктивной социализации систем искусственного интеллекта. Это одна из первоочередных задач эффективного взаимодействия философов и инженеров-программистов в области искусственного интеллекта.

Вторая не менее важная задача связана с пониманием того, что развитие научно-технического прогресса сопровождается углублением познания, проникновением человеческой мысли в сущность вещей и явлений, генерированием креативных идей, которые проходят верификацию по определенным критериям обоснования истины и организации знания. Все это является результатом многовековой работы в области теории познания, логики и методологии науки и это едва ли реализуемая задача в рамках идеи автономности разработки систем искусственного интеллекта в среде узких специалистов. Другими словами, перспективы развития искусственного интеллекта, особенно так называемые «сильные» его версии следует рассматривать в контексте междисциплинарного подхода и участием в этом процессе философов, психологов, лингвистов, юристов и других специалистов социально-гуманитарного профиля. В этой связи особое значение приобретает комплексное исследование проблем адаптации человека, общества и государства к жизнедеятельности в условиях новой (цифровой) реальности и интенсивности информационно-коммуникационных процессов, а также разработка принципов и механизмов стратегического планирования и регулирования коммуникационной среды с учетом стратегических задач социально-экономического и государственного развития.

Сегодня совершенствуются и умножаются технологические средства цифровизации, но при этом нередко из поля зрения выпадают гуманитарные смыслы и ценностные ориентиры прогресса. Другими словами, в техническом измерении возможно практически все, но в социально-культурном и нравственном отношении существуют своего рода «красные линии», которые ни единичный человек, ни общество в целом не должны переходить. Поэтому ключевой философско-мировоззренческой задачей современности является преодоление

формирующегося ценностного разрыва между возможностями социотехномира и гуманитарными целями - человеческими идеалами и смысловыми ориентирами.

Список использованной литературы

1. Институт президентской власти – укрепление белорусской государственности и национальной безопасности: материалы круглого стола, посвященного 30-летию института президентства в Республике Беларусь; г. Минск, 18 июля 2024 г. – Минск: Беларуская навука, 2025. – 216 с.

2. Паречина, С.Г. Институт президентства: история и современность / Под общ. ред. Е.В. Матусевича. – Мн.: ИСПИ, 2003. – 163 с.

3. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://economy.gov.by/ uploads/files/NSUR2030/ Natsionalnaja-strategija-ustojchivogo-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitija-Respubliki-Belarus-na-period-do-2030-goda.pdf. – Дата доступа: 03.02.2022.

4. Стратегия развития информатизации в Республике Беларусь на 2016–2022 годы [Электронный ресурс]: утверждена на заседании Президиума Совета Министров от 03.11.2015 № 26 // Научно-методическое обеспечение развития информатизации в Беларуси. – Режим доступа: http://nmo.basnet.by /informatization. – Дата доступа: 03.02.2022.

5. Государственная программа развития цифровой экономики и информационного общества на 2016–2020 годы [Электронный ресурс]: утверждено Постановлением Совета Министров Республики Беларусь 23.03.2016 № 235 //Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа: https://pravo.by /document/?guid=12551&p0=C21600235&p1=1. – Дата доступа: 03.02.2022.

6. О развитии цифровой экономики [Электронный ресурс]: Декрет Президента Республики Беларусь, 21 дек. 2017 г., № 8 // Министерство экономики Республики Беларусь. – Режим доступа: https://www.economy.gov.by /uploads/files/ sanacija-i-bankrotstvo /Dekret-Prezidenta-Respubliki-Belarus-ot-21-12-2017-N-8-O-r.pdf. – Дата доступа: 03.02.2022.

7. Бердяев, Н.А. Смысл истории. – Москва: Мысль, 1990. – 176 с.

8. Global Risks Report 2024 // World Economic Forum [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2024/. – Date of access: 28.01.2024.

9. Лазаревич, А.А. Глобальное коммуникационное общество // А.А. Лазаревич. – Минск: Белорусская наука, 2008. – 350 с.

10. Лазаревич, А.А. Становление информационного общества: коммуникационно-эпистемологические и культурно-цивилизационные основания // А.А. Лазаревич. – Минск: Белорусская наука, 2015. – 537 с.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

UOT 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1041

MİLLİ GÜC: DÖVLƏT, İDENTİKLİK VƏ AZƏRBAYCAN MODELİ

Zöhrə Əliyeva
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
zohraliyeva@rambler.ru
orcid: https://orcid.org/0000-0001-9817-2924

Xülasə: Məqalə Azərbaycan milli gücünün fəlsəfi, tarixi və strateji aspektlərini araşdırır. İşdə milli gücün siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, mədəni və elmi-texnoloji komponentləri təhlil edilir. Haydeggerin varlıq anlayışı, Assmanın kollektiv yaddaş və Rikerin tarix-xatirə dialoqu fəlsəfi baza kimi istifadə olunur. Rəqəmsal transformasiya, strateji layihələr və beynəlxalq əməkdaşlıq milli gücün dayanıqlığını və dinamikliyini təmin edən əsas faktorlar kimi qiymətləndirilir. Məqalə Azərbaycan dövlət modelinin kompleks təhlilini təqdim edir və milli gücün idarəolunması üçün nəzəri və praktik əsaslar göstərir.

Açar sözlər: Milli güc, dövlətçilik, identiklik, kollektiv yaddaş, rəqəmsal transformasiya, strateji layihələr, mədəni diplomatiya, Azərbaycan.

НАЦИОНАЛЬНАЯ СИЛА: ГОСУДАРСТВО, ИДЕНТИЧНОСТЬ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ

Зохра Алиева

Резюме. Статья посвящена исследованию философских, исторических и стратегических аспектов национальной мощи Азербайджана. Анализируются политические, экономические, военные, социальные, культурные и научно-технологические компоненты национальной силы. Философской основой исследования выступают концепция бытия Хайдеггера, теория коллективной памяти Ассмана, а также диалог памяти и истории Рикёра. Цифровая трансформация, стратегические проекты и международное сотрудничество рассматриваются как ключевые факторы обеспечения устойчивости и динамичного развития национальной мощи. Статья представляет комплексный анализ азербайджанской модели государства и предлагает теоретические и практические основы управления национальной силой.

Ключевые слова: национальная мощь, государственность, идентичность, коллективная память, цифровая трансформация, стратегические проекты, культурная дипломатия, Азербайджан

NATIONAL POWER: THE STATE, IDENTITY, AND THE AZERBAIJANI MODEL

Zohra Aliyeva

Abstract: This article examines the philosophical, historical, and strategic dimensions of Azerbaijan’s national power. It analyzes the political, economic, military, social, cultural, and scientific-technological components of national power. Heidegger’s concept of Being, Assmann’s concept of collective memory, and Ricour’s the dialogue between memory and history are employed as a philosophical framework. Digital transformation, strategic projects, and international cooperation are considered key factors ensuring the resilience and dynamic development of national power. The article presents a comprehensive analysis of the Azerbaijani state model and provides theoretical and practical foundations for national power management.

Keywords: National power, statehood, identity, collective memory, digital transformation, strategic projects, cultural diplomacy, Azerbaijani model.

Giriş

Milli güc anlayışı müasir dövlətçilik nəzəriyyəsinin və beynəlxalq münasibətlər araşdırmalarının mərkəzi kateqoriyalarından biridir. O, dövlətin mövcud resurslarını səfərbər etmək, təhlükəsizliyini təmin etmək, strateji maraqlarını qorumaq və beynəlxalq müstəvidə təsir imkanlarını genişləndirmək qabiliyyəti kimi başa düşülür. Lakin bu anlayış yalnız maddi resurslarla məhdudlaşmır; milli güc siyasi legitimlik, sosial həmrəylik, mədəni-tarixi identiklik, elmi-texnoloji inkişaf və mənəvi dayaqlar kimi qeyri-maddi komponentləri də əhatə edir. Azərbaycan kontekstində milli gücün inkişafı son üç dəfə məqsədyönlü strateji siyasət, mədəni irsə dayanan identiklik və innovativ dinamika ilə görüntülənmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə vurğulamışdır ki, "dövlətin gücü onun xalqının birliyi, mənəvi dayaqları, strateji düşüncə və qlobal əməkdaşlıq qabiliyyəti ilə ölçülür". Bu yanaşma milli gücün kompleks və çoxölçülü xarakterini təsdiqləyir və siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, mədəni və intellektual komponentlərin qarşılıqlı inteqrasiyasına əsaslanır (1, s. 10–16).

Bu məqalədə Azərbaycan milli gücünün fəlsəfi, tarixi və praktik aspektləri sistemli şəkildə təhlil edilir. Məqsəd milli gücün komponentlərini müəyyənləşdirmək, onların qarşılıqlı təsirini göstərmək, strateji layihələrin beynəlxalq əhəmiyyətini qiymətləndirmək və rəqəmsal dönüşümün milli gücə təsirini açıqlamaqdır. Fəlsəfi əsaslandırma təmin etmək üçün Martin Haydeggerin ontoloji yanaşması, Jan Assmanın kollektiv yaddaş konsepsiyası və Pol Rikerin yaddaş-tarix dialoqu nəzəri bazaya daxil edilir.

1. Milli gücün fəlsəfi və nəzəri əsasları

Martin Haydeggerin “Being and Time” (1927) əsərində təqdim olunmuş Dasein (varlıq-zaman) anlayışı milli gücün fəlsəfi strukturunu anlamaq üçün dəyərli çərçivə təmin edir. Haydeggerə görə, varlıq yalnız oxşar resurslara malik varlıq orqanizmi deyil; o, “zamanla təşkil olunmuş varlıqdır”, yəni tarix, yaddaş və gələcək məqsədlərlə əlaqəlidir (5, p. 68–75). Bu baxımdan dövlətin gücü də yalnız maddi və institusional resurslarla deyil, eyni zamanda dövlətin “zaman içində varlığı”na, yəni onun tarixi təcrübəsinə, identiklik hissinə və cəmiyyətin kollektiv yaddaşına bağlıdır.

Azərbaycan modelində bu yanaşma çox önəmlidir. Müstəqillik dövrünün ilk illərindən dövlətçilik institutu strateji məqsədlərini tarixi yaddaşla uzlaşdırıb, xalqın irsi və mənəviyyatını dövlətçilik fəlsəfəsinin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul etmişdir. Haydeggerin kontekstində bu, dövlətin “varlıq” kimi özünü müəyyənləşdirməsi və zamanla öz strategiyasını formalaşdırmasıdır.

Jan Assmanın kulturoloji nəzəriyyə çərçivəsində kollektiv yaddaş anlayışı milli identiklik və gücün formalaşmasında mərkəzi rol oynayır. Assman kollektiv yaddaşın mədəni irsin davam etdirilməsi vasitəsilə uzunmüddətli stabillik və identiklik təmin etdiyini bildirir (4, p. 119–128). Bu yaddaş yalnız tarixi məlumat deyil, həm də mədəni kodlar, ənənələr və dəyərlər sistemi ilə formalaşır.

Azərbaycan üçün bu, milli irsin, mədəniyyətin və tarixi təcrübənin dövlət siyasətinə inteqrasiyası ilə özünü göstərir. Muğam, xalçaçılıq, klassik ədəbiyyat, müstəqillik dövrü sənətkarlığı və multikulturalizm modeli bu yaddaşın dövlətçilik strategiyasına daxil edilməsinin nümunələridir.

Pol Riker milli gücün tarixi və xatirə aspektini interpretasiya nəzəriyyəsi vasitəsilə təqdim edir. Rikerə görə, xatirə və tarix dialoqu milli identikliyin və mənəvi varlığın əsas mənbəyidir; bu dialoq var olan hadisələrin yeni kontekstdə mənalandırılmasına, dövlətin gələcək strategiyalarının formalaşdırılmasına yardım edir (9, p.32-49). Azərbaycan kontekstində 20 Yanvar, Qarabağ müharibəsi və milli qəhrəmanlıq tarixləri bu dialoqun mərkəzində dayanır, vətəndaşlarda milli həmrəylik və dövlətə bağlılıq hissini gücləndirir.

Milli gücün idarə olunması yalnız resursların mövcudluğu ilə deyil, onların səmərəli istifadəsi və qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Bu komponentlər aşağıdakılardır:

Siyasi güc dövlətin idarəetmə institutlarının səmərəliliyi, qərar qəbuletmə çevikliyi və milli maraqların qorunması qabiliyyəti ilə ölçülür. Azərbaycan modeli demokratik institusiyaların möhkəmləndirilməsi, strateji planlaşdırma və mərkəzləşdirilmiş liderlik elementlərini birləşdirir. İlham Əliyevin siyasi güc anlayışı mürəkkəb qlobal və regional sferada dövlətin mövqeyini gücləndirmək üçün çevik və adaptiv strategiyanın vacibliyini vurğulayır (2, s. 20–28).

Siyasi gücün tətbiq nümunəsi kimi, çoxvektorlu xarici siyasət proqramı dəyərləndirilə bilər. Bu siyasət çərçivəsində Azərbaycan həm Avropa, həm də Asiya strukturları ilə münasibətləri

tarazlaşdırmış, Qərb və Şərq arasında körpü rolunu gücləndirmişdir. Bu, dövlətin diplomatik elastikliyinin nümunəsidir. İqtisadi güc milli gücün maddi bazasını təşkil edir. O, yalnız resursların həcmi ilə deyil, eyni zamanda onların strateji yönümlə istifadəsi ilə ölçülür. Azərbaycan neft-qaz sektorundakı layihələri ilə beynəlxalq enerji təhlükəsizliyində vacib aktor kimi çıxış edir. “Cənub Qaz Dəhlizi” (SGC) Avropanın enerji diversifikasiyasına töhfə verərək ölkənin strateji mövqeyini möhkəmləndirir (6, c.50–67).

Əlavə olaraq Bakı – Tbilisi – Qars (BTQ) dəmir yolu Avropa – Asiya ticarət əlaqələrinin yenidən formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır, bu da iqtisadi gücün regional təsirini artırır. Bu layihələr yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda geosiyasi gücün artırılmasına xidmət edir.

Hərbi güc milli təhlükəsizlik və strateji üstünlük baxımından mühüm rol oynayır. 2020-ci il Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun qabaqcıl texnologiya istifadə etməsi, strateji əməliyyat planlaşdırması və yüksək mənəvi-psixoloji hazırlığı milli gücün sinerji modelini nümayiş etdirdi. Prezident İlham Əliyev (1, s. 37–44) vurğulamışdır ki, hərbi güc yalnız silahlarla ölçülmür; o, xalqın mənəvi dayaqları və liderlik koordinasiyası ilə də ölçülür.

Sosial güc cəmiyyətin daxili həmrəyliyi, milli birlik və vətəndaş məsuliyyəti ilə ölçülür. Azərbaycan sosial siyasətdə multikulturalizm modeli ilə tanınır. Dinlərarası dialoq, etnik azlıqların hüquqlarının qorunması və tolerantlıq təcrübəsi sosial gücün təminatçısıdır (7, c.103–126).

2. Mədəni və mənəvi güc dövlətin yumşaq güc (*soft power*) elementidir. UNESCO tərəfindən qorunan muğam və xalça sənəti Azərbaycan mədəniyyətinin dünya səviyyəsində tanınmasına yardım edir. Bu, dövlətin beynəlxalq təsir imkanlarını gücləndirir və mədəni diplomatiya vasitəsilə milli identikliyi möhkəmləndirir və mədəni diplomatiya vasitəsilə milli identikliyi möhkəmləndirir və dövlətin beynəlxalq təsir imkanlarını genişləndirir. Mədəniyyət yalnız estetik fenomen deyil – xalqın kollektiv yaddaşının, mədəni kodlarının və mənəvi dayanıqlıq sisteminin strukturlaşdırılmış ifadəsidir. Ricœurün yanaşmasında tarix və yaddaş arasında dialoq milli identikliyin və cəmiyyətin mədəni müqavimətinin formalaşmasını təmin edir (9, p.45–58).

Azərbaycanın mədəni diplomatiya strategiyası yalnız milli irsin qorunması ilə məhdudlaşmır; beynəlxalq festivallarda iştirak, mədəni mübadilə proqramları, humanitar təşəbbüslər və diasporla əməkdaşlıq vasitəsilə dövlətin yumşaq gücü artırılır. Bu yanaşma dövlətin strateji məqsədlərini təbliğ edir və milli dəyərləri beynəlxalq səviyyədə tanıtdırır.

3. Müasir milli gücün ayrılmaz komponenti elmi-texnoloji infrastruktur və innovasiya potensialıdır. Bu komponent dövlətin rəqabət qabiliyyətini, iqtisadi çevikliyini və hərbi texnologiyalarını müəyyən edir. XXI əsrdə texnologiya artıq yalnız sənaye sahəsində deyil, informasiya müharibəsi, kibertəhlükəsizlik, süni intellekt, biotexnologiya və enerji sistemlərinin idarə olunmasında da milli gücün əsas determinantıdır.

Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya strategiyası çərçivəsində həyata keçirilən “Smart Village”, “Digital Azerbaijan” və texnologiya parklarının yaradılması ölkəni regional texnoloji mərkəzə çevirir. Bu təşəbbüslər milli gücün elmi-texnoloji baza konsepsiyasını formalaşdırır və ölkənin qlobal bazarlarda innovasiya yönümlü iştirakını təmin edir.

Rəqəmsal texnologiyalar yalnız iqtisadi gücü artırmır, eyni zamanda dövlət idarəetməsində şəffaflığı təmin edir, idarəetmənin çevikliyini artırır və cəmiyyətlə dövlət arasında məlumat mübadiləsini sadələşdirir. Assmanın kollektiv yaddaş nəzəriyyəsi bu nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətlidir: məlumat və bilik yaddaş vasitəsilə ötürülən bir resurs kimi milli gücün davamlılığını təmin edir.

4. Aqrar sektor milli gücün əsas, lakin tez-tez nəzərdən qaçan komponentidir. Qida təhlükəsizliyi, torpaq və su resurslarının idarə olunması, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı və ixrac potensialı birbaşa milli sabitliklə bağlıdır. Azərbaycan üçün aqrar güc strateji əhəmiyyət daşıyır — ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən, kənd əhalisini məşğul saxlayan və iqtisadi diversifikasiyanın təməlini təşkil edən sahə kimi çıxış edir.

Dövlətin “Aqrar İnkişaf Strategiyası”, “Yaşıl İnkişaf Konsepsiyası” və “Ağıllı Kənd” təşəbbüsləri aqrar gücün müasir modelini formalaşdırıb. Bu model yalnız məhsuldarlığın artımını deyil, həm də kənd həyatının qorunmasını, ənənəvi biliklərin yeni texnologiyalarla sintezini və ekoloji davamlı inkişafı hədəfləyir.

5. Milli gücün dinamikliyi və xarici mühitlə əlaqəsi

Milli güc statik bir göstərici deyil; o, **daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşan dinamik sistem** kimi inkişaf edir. Bu sistem dövlətin struktur elementləri və cəmiyyətin dəyər kodlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə davamlı olaraq yenilənir.

Milli gücün daxili komponentləri – siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, mədəni və elmi-texnoloji – tək-tək deyil, qarşılıqlı təsirdə fəaliyyət göstərir. Məsələn:

- **İqtisadi güc** hərbi və sosial gücü maliyyə baxımından təmin edir.
- **Elmi-texnoloji güc** iqtisadi rəqabət qabiliyyətini və idarəetmə çevikliyini artırır.
- **Mədəni və mənəvi güc** sosial həmrəyliyi və identikliyi möhkəmləndirir.
- **Aqrar güc** ərzaq təhlükəsizliyi vasitəsilə milli sabitliyə töhfə verir.

Bu qarşılıqlı təsir milli gücün yalnız “məcmu göstərici” deyil, həm də “daxili sinerji məhsulu” olduğunu göstərir. Azərbaycan üçün bu sinerji 2020-ci il Vətən müharibəsi zamanı açıq şəkildə özünü göstərdi: milli iradə, strateji liderlik və mənəvi ruh hərbi və iqtisadi komponentlərlə vəhdət təşkil etdi.

Xarici mühitin təsiri. Milli gücün dinamikliyini müəyyən edən digər mühüm amil beynəlxalq siyasi və iqtisadi mühitdir. Qlobal enerji bazarındakı dəyişikliklər, regional və qlobal təhlükəsizlik strukturları, texnologiya yarışları, ticarət münasibətləri və diplomatik əməkdaşlıqlar dövlətlərin milli güc balansına birbaşa təsir göstərir.

Azərbaycan üçün bu dinamika həm risk, həm də fürsət yaradır. Enerji və nəqliyyat layihələri vasitəsilə qlobal təsir imkanlarını genişləndirmək, eyni zamanda iqlim dəyişikliklərinə və regional çatışmazlıqlara adaptasiya olmaq dövlətin strateji çevikliyini tələb edir.

6. Milli gücün strateji layihələri və beynəlxalq əhəmiyyəti

Milli gücün konkret ifadə yollarından biri strateji layihələrin həyata keçirilməsidir. Bu layihələr həm daxili inkişafı təmin edir, həm də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın rolunu gücləndirir.

Cənub Qaz Dəhlizi (SGC) Azərbaycanın beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi sistemində strateji aktor kimi yerini möhkəmləndirir. Bu layihə yalnız enerji resurslarının çıxarılması və daşınması ilə məhdudlaşmır; o, Avropa ölkələrinin enerji diversifikasiyasını və regional əməkdaşlığı gücləndirir.

Bakı – Tbilisi – Qars (BTQ) dəmir yolu xətti isə Avropa ilə Asiya arasında nəqliyyat əlaqələrini optimallaşdıraraq yeni ticarət marşrutları formalaşdırır. Bu, Azərbaycanın iqtisadi gücünü artırmaqla yanaşı, regionun təşəbbüskar ölkəsi kimi beynəlxalq mövqeyini də möhkəmləndirir.

Azərbaycanın mədəni tədbirləri – Bakı Humanitar Forumu, muğam festivalları, beynəlxalq ədəbiyyat və incəsənət sərgiləri – dövlətin yumşaq gücünü beynəlxalq səviyyədə artırır. Bu təşəbbüslər mədəni mübadilə və dialoqun inkişafına xidmət edir, ölkənin mədəni dəyərlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırır.

Azərbaycanın beynəlxalq təhsil əməkdaşlıqları, beynəlxalq elmi forumlarda iştirakı və tələbə mübadiləsi proqramları milli gücün intellektual komponentini gücləndirir. Bu sahədə strateji layihələr, xüsusən də regional tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, dövlətin elmi təsir rayonunu genişləndirir.

7. Rəqəmsal transformasiya və milli güc

XXI əsrdə rəqəmsal texnologiyalar milli gücün ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Süni intellekt, böyük məlumatlar (big data), kibertəhlükəsizlik, mobil texnologiyalar və sənaye 4.0 tətbiqləri yalnız iqtisadi gücü deyil, həm də dövlətin idarəetmə çevikliyini artırır.

Azərbaycanın “Digital Azerbaijan” strategiyası dövlət idarəetməsində elektron xidmətlərin genişləndirilməsi, məlumat bazalarının inteqrasiyası və rəqəmsal iqtisadiyyatın dəstəklənməsi ilə milli gücün rəqəmsal bazasını qurur. Bu, dövlətin şəffaflığını artırır, korrupsiya riskini azaldır və idarəetmənin sürətini yüksəldir.

Rəqəmsal transformasiyanın ən strateji komponentlərindən biri kibertəhlükəsizlik sistemlərinin inkişafıdır. Dövlətlər üçün informasiya müharibəsi müasir dövrdə real geosiyasi çarpışma sahəsidir. Azərbaycan kibertəhlükəsizlik infrastrukturlarının gücləndirilməsi ilə milli gücün bu aspektini strateji prioritetlərdən biri kimi müəyyən etmişdir.

Rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi təsiri startaplar ekosistemi vasitəsilə milli gücün diversifikasiyasını təmin edir. “Yüksək Texnologiyalar Parkı”, “Ağ Şəhər” texnoloji mərkəzləri və dövlət-özəl tərəfdaşlığı proqramları innovasiya yönümlü iqtisadi artımı stimullaşdırır. Bu, iqtisadi gücü gücləndirməklə yanaşı, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini də yüksəldir.

8. Milli Güc və İdentiklik: Dövlətçilik Filosofiyası

Haydeggerin “Daseyin” anlayışı dövlətin yalnız idarəetmə mexanizmi deyil, həm də xalqın kollektiv varlıq təcrübəsi olduğunu göstərir. Dövlət milli gücünü möhkəmləndirərkən onun xalqının dəyərlər sistemi və tarixi yaddaşı ilə əlaqəsini qoruyur. Bu, milli identikliyin özünü reallaşdırmasının əsas şərti kimi çıxış edir.

Assmanın nəzəriyyəsinə görə, kollektiv yaddaş dövlətin uzunmüddətli strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Tarixi hadisələr – müharibələr, milli bayramlar, tarixi abidələr – xalqın milli identikliyini formalaşdıraraq dövlətin strateji dayaqlarını möhkəmləndirir. Azərbaycan üçün bu mənada 20 Yanvar, Qarabağ savaşları və xalq qəhrəmanlarının xatirəsi milli yaddaşın əsas sütunlarını təşkil edir.

Nəticə

Milli güc dövlətin çoxkomponentli sistemidir. O, ictimai həmrəylik, mədəni irs, strateji idarəetmə, rəqəmsal transformasiya və beynəlxalq əməkdaşlıq kimi aspektlərin təzahürüdür. Azərbaycan nümunəsində bu komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdədir və ölkənin beynəlxalq mövqeyini gücləndirir.

Haydegger, Assman və Rikerin konsepsiyaları milli gücün nəinki maddi, həm də mənəvi, tarixi və identiklik yönümlü baxımlarla anlaşıldığını təsdiqləyir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən yürüdülən strategiyalar bu fəlsəfi əsaslara uyğunlaşaraq milli gücün dayanıqlı və dinamik modelini təqdim edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev, İ. (2020). *Vətən müharibəsi və Azərbaycan milli gücü*. Bakı: Prezident Kitabxanası.
2. Əliyev, İ. (2021). *Milli irs və dövlətin gücü: çıxış*. Bakı: Prezident Aparatı.
3. Əliyev, İ. (2022). *Azərbaycanın çoxvektorlu siyasəti və milli güc*. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı.
4. Assman, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
5.Heidegger, M. (1927/2010). *Being and Time*. New York: Harper Perennial Modern Thought.
6.Məmmədzadə, İ. (2019). *Azərbaycanın iqtisadi gücü və strateji layihələr*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
7.Məmmədzadə, İ. (2020). *Sosial və mədəni güc: Azərbaycan modeli*. Bakı: Sosial Elmlər Jurnalı.
8.Məmmədzadə, İ. (2021). *Milli gücün sinerjisi və dinamikası*. Bakı: Dövlətçilik və Strateji Araşdırmalar Jurnalı.
9.Ricour, P. (1992). *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

UOT 1:930
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1043

TARİXİN ELMİ VƏ TƏNQİDİ ŞƏRHİ

Prof. Dr. Xaləddin İbrahimli
Çağ Universiteti, **Türkiyə**
haleddinibrahimli@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0184-3849

Xülasə. Məqalədə tarix fəlsəfəsinin təkamülü sistemli və mərhələli şəkildə araşdırılır. Əsərin əvvəlində qədim dövrdə tarix yazmanın başlanğıc mərhələsi təsvir edilir. Herodot və Fukidid kimi ilk tarixçilər tarixi hadisələri müşahidə və tənqidi yanaşma əsasında izah etməyə çalışmışlar. Platon və Aristotel isə tarixə daha fəlsəfi baxış gətirmiş, toplumun və dövlətin mahiyyəti ilə bağlı ümumi qanunauyğunluqlar axtarmışlar. Orta əsrlərdə Avqustinus tarixi ilahi planın tərkib hissəsi kimi qəbul etmiş, İbn Xaldun isə tarixə ilk dəfə elmi və sosial faktorlar bucağından baxaraq çağdaş tarix fəlsəfəsinin əsaslarını qoymuşdur. Aydınlanma dövründə tərəqqi ideyası ön plana çıxmış, tarix insan ağlının inkişafı kimi qəbul edilmişdir. Bu mərhələdə Viko, Monteskyö, Kant və Hegel kimi filosoflar tarixə müxtəlif nəzəri yanaşmalar təqdim etmişlər. Xüsusilə Hegel tarixi dialektik proses kimi izah etmişdir. XIX əsrdə Marks tarixdə iqtisadi və sinfi amillərin əsas rol oynadığını göstərmiş, pozitivist tarix fəlsəfəsi isə tarixi hadisələrin obyektiv qanunlarla izah oluna biləcəyini müdafiə etmişdir. XX əsrdə Spenqler, Toynbi və postmodernist tarix fəlsəfəsi tarixə daha relyativist və çoxtərəfli yanaşmalar gətirmişdir. Müasir dövrdə isə tarix fəlsəfəsində əsas paradiqma dəyişiklikləri baş vermiş, obyektivlik iddiaları zəifləyərək, fərqli perspektivlərin və çoxsəsliliyin önəmi artmışdır. Araşdırmada tarix fərqli mədəniyyətlərin və fərdlərin baxışları əsasında formalaşan dinamik bir sahə kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: arix fəlsəfəsi, tarixçilik, paradiqma dəyişiklikləri, pozitivizm və obyektivlik, postmodernist tarix yanaşmaları, müasir tarix fəlsəfəsi, çoxtərəflilik və subyektivlik.

SCIENTIFIC AND CRITICAL INTERPRETATION OF HISTORY

Haladdin Ibrahimli

Abstract. This article systematically and gradually examines the historical development of the philosophy of history. The article begins by examining the earliest forms of historical writing in antiquity. Early historians such as Herodotus and Thucydides attempted to explain historical events based on observation and critical analysis. Plato and Aristotle introduced a more philosophical perspective on history, seeking general principles concerning the nature of society and the state. In the Middle Ages, Augustine viewed history as part of a divine plan, while Ibn Khaldun laid the foundations of modern philosophy of history by interpreting history through scientific and social factors. During the Enlightenment, the idea of progress came to the forefront, and history come to be perceived as the unfolding of human reason. Philosophers such as Vico, Montesquieu, Kant, and Hegel offered various theoretical approaches to history during this period. Hegel, in particular, described history as a dialectical and teological process. In the 19th century, Marx emphasized the fundamental role of economic and class factors in historical development. The positivist philosophy of history defended the idea that historical events could be explained through objective laws. In the 20th century, thinkers such as Spengler and Toynbee, along with postmodernist approaches, introduced more relativistic and multifaceted perspectives to historical interpretation. In the contemporary period, major paradigm shifts have occurred in the philosophy of history, as the emphasis on objectivity has weakened and the value of multiple perspectives has increased. Today, history is regarded as a dynamic field shaped by the viewpoints of different cultures and individuals.

Keywords: philosophy of history, historiography, paradigm shifts, positivism and objectivity, postmodern approaches to history, contemporary philosophy of history, plurality and subjectivity.

НАУЧНАЯ И КРИТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИИ

Халеддин Ибрагимли

Резюме. В данной статье последовательно и систематически рассматривается историческое развитие философии истории. В начале работы описывается начальный этап исторического письма в древности.

Ранние историки, такие как Геродот и Фукидид, пытались объяснять исторические события на основе наблюдений и критического анализа. Платон и Аристотель внесли в понимание истории более философский подход, основываясь на идее причинности, закономерности и природы общества и государства. В Средние века Августин предложил рассматривать историю как часть божественного замысла, а мыслители, такие как Ибн Халдун осуществляли попытки научного объяснения исторических процессов, анализируя их через социальные и природные факторы. В эпоху Просвещения на первый план вышла идея прогресса и история стала восприниматься как раз-витие человеческого разума: философы этого периода, такие как Вико, Монтескье, Кант и Гегель, предлагали различные концептуальные подходы к пониманию исторического процесса.

В XIX веке Маркс подчёркивал фундаментальную роль экономических и классовых факторов в историческом развитии. Позитивистская философия истории отстаивала идею о том, что исторические события можно объяснить с помощью объективных законов. В XX веке мыслители, такие как Шпенглер, Тойнби и представители постмодернистских подходов, предложили более релятивистские и многовариантные взгляды на историческую интерпретацию. В современный период произошли значительные парадигмальные сдвиги в философии истории: акцент на объективность ослаб, а значение множественности точек зрения и плюрализма возросло. Сегодня история рассматривается как динамическая область, формируемая взглядами различных культур и индивидов.

Ключевые слова: философия истории, историография, парадигмальные сдвиги, позитивизм и объективность, постмодернистские подходы к истории, современная философия истории, плюрализм и субъективность

Komtenin tarix fəlsəfəsi. Öqüst Komte tarix fəlsəfəsində pozitivist metodologiyanın tətbiqini irəli sürərək toplumun inkişafını qanunauyğun bir proses kimi izah etmişdir. O, tarixi təsadüfi hadisələr ardıcıllığı deyil, müəyyən bir daxili məntiqə tabe olan mərhələli təkamül prosesi kimi qiymətləndirmişdir. Komtenin bu baxışı onun ümumi pozitivizm fəlsəfəsinin tarixi idraka tətbiqi kimi başa düşülə bilər.

Komtenin tarix fəlsəfəsinin mərkəzində "üç mərhələ qanunu" dayanır. Bu qanuna əsasən, insan zəkası və toplum ardıcıl olaraq teoloji, metafizik və pozitiv mərhələlərdən keçir. Bu nəzəriyyə ilə Komte, tarixin intizamlı və öncədən müəyyənləşdirilə bilən inkişaf mərhələləri vasitəsilə formalaşdığını iddia etmişdir. Tarixi proseslərin belə mərhələli quruluşu toplumun şüur səviyyəsindəki dəyişikliklərlə bilavasitə əlaqələndirilmişdir: fərdlərin və toplumların düşüncə tərzi dəyişdikcə, ictimai institutlar və təşkilati strukturlar da transformasiyaya uğrayır.

Komtenin yanaşması tarixdə teleoloji bir istiqamət nəzərdə tutur: insanlıq, zəruri olaraq pozitiv biliyə, yəni elmi idrak mərhələsinə doğru irəliləyir. Bu irəliləyiş ideyası tarixi yalnız keçmişin təsviri kimi deyil, həm də gələcək üçün yön göstərən bir proses kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Komteyə görə, tarixi bilmək, toplumun gələcək inkişaf istiqamətlərini elmi əsaslarla proqnozlaşdırma imkanı yaradır.

Bundan əlavə, Komte tarixə orqanik bir inkişaf modeli tətbiq edir. O, toplumu bir orqanizmə bənzədir və müxtəlif sosial institutların funksional harmoniyasını qeyd edir. Tarixdə dəyişikliklər kəskin inqilabi sıçrayışlar şəklində deyil, daha çox tədrici, uyğunlaşmaya əsaslanan bir təkamül prosesi kimi təqdim edilir.

Komtenin tarix fəlsəfəsi sonrakı dövrlərdə sosial elmlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Xüsusilə, tarixi qanunların və ictimai inkişaf mərhələlərinin müəyyən olunması cəhdləri onun fikirlərinə istinad etmişdir. Bununla belə Komtenin determinist yanaşması və tarixi proseslərin

zəruriliyinə etdiyi vurğu sonradan tənqidlərə də məruz qalmışdır; çünki tarixi hadisələrin çoxölçülü və qeyri-müəyyən təbiəti bəzi hallarda bu tip mərhələli modellərlə tam izah edilə bilməmişdir.

Nəticə etibarilə, Komtenin tarix fəlsəfəsi toplumun inkişafını rasional, mərhələli və qanunauyğun bir proses kimi anlamağa yönəlmiş ilk sistemli cəhdlərdən biri olmuşdur. Onun bu yanaşması tarix və sosiologiya arasında körpü rolunu oynamış, ictimai hadisələrin elmi öyrənilməsi idealını bərqərar etmişdir. Komtenin tarix fəlsəfəsi insanlığın intellektual və ictimai inkişafını elmi qanunauyğunluqlarla izah edən rasionalist bir model təqdim etmişdir. Onun nəzəriyyəsi həm tarixə pozitivist bir baxış gətirmiş, həm də sonrakı dövrlərdə tarixi dəyişməz qanunlarla izah etməyə çalışan determinist yanaşmaların intellektual əsasını formalaşdırmışdır.

Karl Marks: tarixdə sinfi mübarizə və iqtisadi determinantlar. XIX əsrin ortalarında Karl Marks (1818–1883), tarixə tamamilə yeni, materialist və tənqidi bir baxış gətirərək, tarix fəlsəfəsində dönüş nöqtəsi yaratdı. Onun tarixə yanaşması, idealizmdən maddiliyə keçid, yəni insanlıq tarixinin əqli və ruhani inkişaf kimi deyil, maddi istehsal münasibətləri və sinfi qarşıdurmalar vasitəsilə izah olunması demək idi. Bu yanaşma tarixin subyektini – fəal fərdi – ictimai siniflərlə əvəz edərək, tarix fəlsəfəsində həm ontoloji, həm də metodoloji yeni bir mərhələni başlatdı.

Marksın tarix fəlsəfəsinin mərkəzində tarixi materializm anlayışı dayanır. Bu nəzəriyyəyə görə, bir toplumun istehsal qüvvələri (əmək alətləri, texnologiya, əmək gücü və s.) ilə istehsal münasibətləri (mülkiyyət formaları, əmək bölgüsü, sinfi struktur və s.) arasında əlaqə həmin toplumun bütün üstqurumunu – hüquq, din, mədəniyyət, ideologiya – formalaşdırır. Başqa sözlə desək, maddi baza ideoloji fövqəlqurumu təyin edir. Marks yazırdı: "İnsanlar öz tarixlərini özləri yaradırlar, lakin bunu sərbəst şəraitdə və öz seçdikləri hallarda deyil, birbaşa verilmiş və ötən dövrdən qalmış maddi şərtlər daxilində edirlər" [15, s. 15].

Bu fikir Marksın determinist, lakin dialektik və dinamik tarix anlayışını göstərir. Tarix nə Tanrının planı, nə də yalnız fərdi iradələrin toplamıdır; o, istehsal və mülkiyyət münasibətləri arasında qarşıdurmalardan doğan obyektiv bir prosesdir.

Marksın tarix fəlsəfəsində əsas hərəkətverici qüvvə sinfi mübarizədir. O, “Kommunist Partiyasının Manifesti”ndə bu fikri qısa və kəskin şəkildə belə ifadə edir: "İndiyə qədərki bütün toplumların tarixi, sinfi mübarizələrin tarixidir" [16, s. 34].

Bu mübarizə forması əsasən iqtisadi zəmində baş verir: mülkiyyət sahibləri (burjuaziya) ilə əmək qüvvəsi sahibləri (proletariat) arasında. Feodalizm dövründə bu qarşıdurma zadəganlar və kəndlilər arasında baş verirdisə, kapitalizm dövründə burjuaziya ilə proletariat arasındakı ziddiyyətə çevrilmişdir. Siniflər arasındakı bu struktur qarşıdurma tarixi dəyişməyə və inqilabi transformasiyalara səbəb olur.

Marks Hegelin dialektikasından təsirlənərək, tarixi mərhələli və ziddiyyətli bir inkişaf prosesi kimi modelləşdirmişdir. Onun nəzəri modelinə əsasən, toplumlar əsas beş iqtisadi-sosial formadan keçmişdir: ibtidai icma, köləlik, feodalizm, kapitalizm və gələcəkdə mümkün olacaq sosializm/kommunizm. Hər bir mərhələ öz daxilində ziddiyyətlər və istismar formaları daşıyır və bu ziddiyyətlər mübarizə və inqilab vasitəsilə yeni bir sistemə yol açır.

Bu yanaşma həm determinist, həm də proqressiv xarakter daşıyır: tarix təsadüfi deyil, obyektiv şərtlərlə müəyyənləşir və toplumun azadlıq və bərabərliyə doğru irəliləyişini ifadə edir.

Marksın tarix fəlsəfəsinin ayrılmaz hissəsi ideologiya tənqididir. Onun fikrincə, hər dövrün hakim sinfi yalnız iqtisadi resurslara deyil, həm də düşüncə formalarına və təsəvvür gücünə nəzarət edir. Bu səbəblə, tarixyazma da daxil olmaqla, bilik istehsalı obyektiv deyil, sinfi maraqlara uyğun yönləndirilmişdir. "Hər dövrün hakim ideyaları həmin dövrdəki hakim sinfin ideyalarıdır" [3, s. 64].

Bu, marksist tarix fəlsəfəsində epistemoloji çevriliş deməkdir: tarix sadəcə keçmişin qeydi deyil, ideoloji hegemoniyanın bir aləti də ola bilər. Buna görə də tarix yalnız yazılmamalı, tənqid olunmalı və yenidən qurulmalıdır.

Karl Marksın tarixə gətirdiyi materialist və sinfi yanaşma tarixi sadəcə keçmiş hadisələrin xronikası kimi deyil, maddi şərtlər və sosial ziddiyyətlərin nəticəsi olan dinamik bir proses kimi anlamağımıza imkan verir. Onun nəzəriyyəsi, tarix fəlsəfəsində məkanın, iqtisadiyyatın, sinfin və ideologiyanın əsaslı yer tutmasına səbəb olmuş, XX əsr boyunca kritik tarixçilik, postkolonial nəzəriyyə və sosial tarix yazımı üçün zəmin yaratmışdır.

Toynbi və Spengler: mədəniyyətlərin dövriliyi. XX əsr tarix fəlsəfəsində, xüsusilə tərəqqi ideyasına və Avropa mərkəzli tarix modelinə qarşı tənqidi yanaşmaların artması ilə, dövrilik anlayışına

əsaslanan tarix modelləri aktuallaşdı. Bu istiqamətdə Osvald Spenqler və Arnold Toynbi kimi tarix filosofları mədəniyyətlərin inkişafını bioloji və sosiomədəni dövrlər əsasında şərh edərək, universal tarix modellərinə alternativ konsepsiyalar irəli sürdülər.

Alman tarix filosofu Osvald Spenqler (1880–1936), "Qərbin süqutu" (Der Untergang des Abendlandes, 1918–1922) adlı monumental əsərində tarixə bioloji metafora ilə yanaşmış və sivilizasiyaların doğulma, inkişaf, qocalma və süqut mərhələlərindən keçdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, hər bir mədəniyyət unikal, daxili enerjiyə malik və öz həyat ritmi ilə yaşayan bir orqanizmdir.

Spenqler tarixdə qeyri-müəyyən və xətti tərəqqi anlayışını rədd edərək, onun yerinə mədəniyyətlərin silsiləvi və labüd süqutu modelini təqdim edir. O yazır: "Heç bir mədəniyyət əbədi deyil. Hər biri özünəməxsus ruhla doğulur, inkişaf edir və sonra zəifləyib yox olur" [21, s. 21].

Spenqler üçün Qərb sivilizasiyası artıq öz “sivilizasiya” mərhələsinə çatmış və bu, onun yaradıcı gücünün tükənməyə başladığını göstərir. Ona görə sivilizasiya mərhələsi mədəniyyətin sonu deməkdir - bu mərhələdə artıq formalizm, texnokratizm və ruhdan məhrumolma hökm sürür. Spenglerin yanaşması fatalist (qaçınılmaz sonluq) və pessimist xarakter daşıyır və modern Qərb mədəniyyətinə dair sərt tənqidi ehtiva edir.

İngilis tarix filosofu Arnold Toynbi (1889–1975), "Tarixin araşdırılması" (A Study of History-12 cildlik, 1934–1961) adlı əsərində Spenqlerin təsiri altında olsa da, daha az fatalist və daha dinamik bir tarix modeli inkişaf etdirmişdir. Toynbi tarixdə 20-dən çox müstəqil mədəniyyət müəyyən edir və onların yüksəliş və süqut səbəblərini araşdırır.

Toynbinin əsas konsepsiyası "challenge and response" – yəni "çağırış və cavab" və yaxud "meydan oxuma və təpki" modelidir. Bu modelə əsasən, mədəniyyətlər xarici və ya daxili təhdidlərə (sosial, iqlim, texnoloji və s.) qarşı yaradıcı və adaptiv cavablar verə bildikləri müddətcə inkişaf edirlər. Əgər bu cavablar verilməzsə, mədəniyyətlər durğunlaşır və dağılmağa başlayır.

"Bir mədəniyyətin taleyini təyin edən, onun qarşılaşdığı çətinliklər deyil, bu çətinliklərə necə cavab verməsidir" [23, s. 73].

Toynbinin modeli həm subyektiv təşəbbüsü, həm də struktur amilləri nəzərə alır. O, mədəniyyətlərin süqutunu yaradıcı azlığın (*creative minority*) funksiyasını itirməsi ilə əlaqələndirir. Bu azlıq artıq yenilik və liderlik qabiliyyətini itirdikdə, toplumun kütləsi də sosial təqlidçilik (*mimesis*) və passivlik vəziyyətinə düşür. Bu isə mədəniyyəti tədricən birləşdirici mənəvi gücünü itirmiş sivilizasiyaya çevirir.

Spenqler və Toynbi modern tarix fəlsəfəsində tərəqqi ideyasını tənqid edən, lakin tarixi yenə də strukturlaşdırmağa çalışan iki fərqli yanaşmanı təmsil edirlər. Onlar tarixi mədəniyyətlərin mənəvi enerjisi, yaradıcı gücü və reaksiya qabiliyyəti ilə izah etməyə çalışaraq, universal tarix modellərinə alternativ dövrilik əsaslı modellər təklif etmişlər. Bu yanaşmalar, xüsusilə postmodern dövrdə mərkəzsizləşdirilmiş və plüralist tarix yorumlarının inkişafına ilham vermişdir.

Nitsşe: tarixə qarşı şübhəçi yanaşma. XIX əsrin sonlarına doğru Fridrix Nitsşe (1844–1900) tarixə yanaşmada radikal bir dönüş nöqtəsi yaratdı. O, həm aydınlanma dövrünün tərəqqiyə əsaslanan xətti tarix modelini, həm də hüquq və əxlaq mərkəzli idealist tarix fəlsəfəsini sərt şəkildə tənqid etdi. Nitsşe tarixə yalnız bir bilik sahəsi kimi deyil, insan varoluşuna təsir edən mənəvi və psixoloji güc kimi yanaşaraq, onu tənqidi, şübhəçi və fəlsəfi cəhətdən dekonstruktiv bir mövqedən sorğuladı.

Nitsşe, 1874-cü ildə qələmə aldığı "Tarixin həyat üçün faydası və ziyanı haqqında" (Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben) adlı əsərində tarixə həyat və yaradıcılıq baxımından yanaşmağın vacibliyini vurğulayır. Onun fikrincə, bilik olaraq, tarix insanın yaradıcı gücünü boğan, onu keçmişin yükü altında əzən bir vasitəyə çevrilə bilər. Bu mənada o, tarixə münasibətdə şəxsiyyətformalaşdırıcı və ya dağıdıcı potensial axtarır və yazırdı: "Həyat üçün yaşanmalı olan şey keçmiş deyil, gələcəkdir; tarix yalnız o halda mənalıdır ki, həyatın inkişafına xidmət edir" [18, s. 5]. Nitsşe burada tarixə instrumental və selektiv yanaşmanı müdafiə edir. Tarix dondurulmuş keçmişin obyektiv təsviri deyil, iradə və yaradıcı gücün yönəldiyi bir material olmalıdır. Onun üçün tarix yalnız “yaşamağa xidmət etdiyi müddətcə” dəyər daşıyır.

Nitsşe, tarixə üç əsas yanaşmanı ayırır:

1. Monumental tarix – böyük şəxsiyyətlərin və nailiyyətlərin tərənnümü; yaradıcı gücü artırır, amma həm də mifə çevrilə bilər.

2. Antikvar tarix – ənənələrin qorunması və keçmişə hörmət; lakin çoxaldıqda passivliyə və nostaljiyə səbəb olar.

3. Tənqidi tarix – keçmişin aktiv şəkildə sorğulanması və ondan azad olma prosesi; riskli olsa da, yenidən doğuluş üçün vacibdir.

Nitsşe yazırdı: "Keçmişin yükündən azad olmayanlar gələcəyi yarada bilməzlər" [19, s. 24].

Bu təsnifat Nitsşenin tarixə ontoloji deyil, funksional yanaşdığını göstərir; o, tarixi var olan bir obyektiv reallıq kimi deyil, yaşamaq və yaradıcı olmaq üçün istifadə edilə biləcək bir vasitə kimi qəbul edir.

Nitsşenin tarix tənqidinin arxasında nihilist bir təşviş durur: keçmişə həddən artıq bağlanma və obyektiv tarixçilik, dəyərlərin ölümünə və passivliyə yol açır. Onun məşhur ifadəsi - "Tanrı öldü", yalnız dini deyil, metafizik və tarix fəlsəfəsinin dağılması anlamına da gəlir. Bu mənada Nitsşe üçün tarix, yeni dəyərlər yaratmaq yolunda əvvəlkilərin dağıdılmasını tələb edən daxili bir gərginlik sahəsidir: "İnsan öz tarixindən ancaq o zaman güc alır ki, onu aşmağa cəhd edir" [18, s. 37].

Bu fikir Nitsşenin "güc iradəsi" konsepsiyası ilə də bağlıdır; tarix insanı müəyyən edən deyil, insan tarixi öz iradəsi ilə formalaşdırmalıdır. Bu yanaşma daha sonra Fuko, Derrida və poststrukturalistlər üçün ilham qaynağına çevrilmişdir.

Nitsşenin tarix fəlsəfəsi metodoloji şübhəçilik, dəyərlərin dekonstruksiyası və yaradıcı subyektivliyin müdafiəsi ilə fərqlənir. O, tarixi mütləq həqiqət kimi deyil, həyata və yaradıcı potensiala təsiri baxımından dəyərləndirilməli olan bir fenomen kimi təqdim edir. Nitsşe üçün qədim Yunan dövrünün qəhrəmanlıq və güc ideallarını yaşadan "tragediya" anlayışı, həyatın bütün acılarına və xaosuna baxmayaraq, yaşamağa və yaratmağa təşviq edən bir tarixi şüur idi. O, Sokrat və sonrakı rasionalist ənənənin bu yaradıcı enerjini zəiflətdiyini düşünürdü. Məsələn, Sokratdan sonra Avropa mədəniyyəti tarixi "həqiqəti tapmaq" məqsədilə ağır, şübhəçi və həyat enerjisindən uzaq bir istiqamətə sürükləndi. Nitsşe deyirdi ki, tarixə bu cür rasional və tənqidi yanaşmaq insanı öz yaradıcı gücündən uzaqlaşdırır. Bu səbəbdən o, keçmişi, sadəcə, olduğu kimi öyrənmək yerinə, insanın indiki və gələcək həyatı üçün ilham verəcək, güc və yaradıcı iradəni canlandıracaq şəkildə istifadə olunmasını müdafiə edirdi.

Beləliklə, Nitsşe tarixə dair ənənəvi fəlsəfi yanaşmalarla (idealist, materialist, teleoloji) radikal şəkildə üzləşir və tarix fəlsəfəsində postmodern dönüşün intellektual əsasını qoyur.

Postmodern yanaşmalar və müasir tarixçilik

J.Lötard və Mişel Fuko. XX əsrin sonlarına yaxın tarix fəlsəfəsində köklü dəyişikliklər meydana gəldi. Ənənəvi tarixçilikdə keçmiş hadisələr obyektiv bir gerçəklik kimi təqdim edilir, tarixçi isə bu hadisələri kənardan müşahidə edən və neytral şəkildə qeydə alan bir fiqur kimi təsəvvür olunurdu. Lakin postmodernist yanaşmalar bu baxış bucağını ciddi şəkildə sorğuladı. Postmodern filosoflar tarix elmini, sadəcə, keçmişdə baş verən hadisələrin xronoloji düzümü kimi deyil, müxtəlif güc (iqtidar) münasibətləri və diskurslar çərçivəsində qurulan bir məna sahəsi kimi dəyərləndirirdilər. Bu yeni yanaşmanın ən mühüm nümayəndələri arasında J.Lötard və Mişel Fuko xüsusi yer tutur. Onların fikirləri tarix fəlsəfəsində universal həqiqət iddialarına qarşı radikal bir tənqid cərəyanı yaratmış və tarixçiliyin metodoloji əsasları barədə yenidən düşünməyə təkan vermişdir.

J.Lötard özünün məşhur "Postmodern durum" (La Condition Postmoderne, 1979) əsərində müasir dövrün əsas xarakteristikasını böyük hekayələrin (grand narratives) iflasa uğraması kimi təqdim etmişdir. Lötard postmodern vəziyyəti anlamaq üçün əvvəllər insanlara toplumun məqsədi, biliyin təbiəti və tarixdə irəliləyiş haqqında ümumbəşəri açıqlamalar verən böyük hekayələrin çökməsini əsas göstərici kimi qəbul edir. Onun fikrincə, elm, siyasət və mədəniyyət sahələrində topluma məna qazandıran və onu istiqamətləndirən ümumbəşəri izahlar artıq inandırıcılığını itirmişdir. Əvvəllər toplumlar öz gələcəyini planlaşdırmaq və legitimliyini təmin etmək üçün belə hekayələrə söykənirdisə, postmodern dövrdə bu cür hekayələrə olan inam dərin bir şəkildə sarsılmışdır. Lötard bu fikrini belə ifadə edir: "Bilik, legitimləşdirici böyük hekayələrin dağılması ilə parçalanmış hala gəlmişdir" [14, s. 24]. Bu cümlə ilə o, bilik istehsalının artıq vahid, mərkəzləşdirilmiş sistemlərə deyil, çoxsaylı və müxtəlif dil oyunlarına əsaslandığını vurğulayır.

Marksizmin sinfi mübarizə hekayəsi, Aydınlanmanın irəliləyiş ideyası və liberalizmin azadlıq və tərəqqi anlayışı kimi böyük narrativlər, Lötarda görə, fərqli fərdi təcrübələri və lokal gerçəklikləri

susduraraq öz hegemonluğunu təmin etmişdir. Bu böyük izah sistemləri fərdi həyat hekayələrini və müxtəlif toplumların özünəməxsus inkişaf yollarını görməzdən gəlmiş, bunun əvəzində, bəşəriyyətin tarixini vahid xətt üzrə irəliləyən bir proses kimi təqdim etmişdir. Lötard isə bu cür yanaşmaların həm siyasi, həm də intellektual baxımdan tənqid edilməsinin vacibliyini müdafiə edir. Ona görə postmodern dövr fərdi səsin, yerli bilik formalarının və alternativ izahların mövcudluğunu tanıyan çoxsəsliliyin dövrüdür.

Lötard postmodern vəziyyətin əsas xüsusiyyəti kimi, fərqli hekayələrin, lokal diskursların və çoxsəsliliyin meydana çıxmasını qeyd edir. Tarix artıq tək bir xətt üzrə inkişaf edən, vahid və obyektiv gerçəklik kimi təqdim edilə bilməzdi. Əksinə, keçmiş haqqında danışmaq, müəyyən bir dil oyununun içində olmaq deməkdir. Lötard burada "dil oyunları" anlayışını irəli sürərək, hər bir tarixi ifadənin spesifik sosial və mədəni kontekstdə formalaşdığını izah edir. Bu yanaşmaya görə, tarixçi artıq "obyektiv gerçəyi" aşkara çıxaran neytral bir müşahidəçi deyil, müəyyən güc münasibətləri və dil strukturları içində fəaliyyət göstərən bir subyekt olaraq qiymətləndirilir. Tarixçinin seçdiyi mövzu, istifadə etdiyi qaynaqlar, hadisələrə verdiyi məna və onları necə bir ardıcıllıqla təqdim etdiyi onun yaşadığı toplumun ideoloji çərçivəsindən, mövcud güc münasibətlərindən və istifadə etdiyi dilin imkanlarından təsirlənir. Hansı hadisənin vacib sayılacağı, hansı səslərin görünməz qalacağı, hansı sözlərin seçilib hansılarının kənarda qalacağı - bütün bunlar neytral seçimlər deyildir. Tarixçi, fərqində olsa da, olmasa da, müəyyən hegemonik diskursların içində hərəkət edir. Keçmiş hadisələrə məna vermək üçün istifadə olunan dil, həmin dövrün düşüncə tərzini və güc münasibətlərini əks etdirir.

Məsələn, Avropa tarix salnamələrində "kəşf" adı verilən Kolumbun1492-ci il Amerikaya səfəri, uzun müddət sivilizasiyanın yayılması və irəliləyişin simvolu kimi təqdim olunmuşdur. Lakin postmodern yanaşmalar bu hadisəyə alternativ baxışlar təklif edərək onu sömürgəçiliyin, yerli xalqların məhv edilməsinin və mədəni assimilyasiyanın başlanğıcı kimi qiymətləndirirlər. Bu isə göstərir ki, keçmiş hadisələrin necə adlandırıldığı və şərh edildiyi tarixçinin dil oyunu içində tutduğu mövqe, sosial kontekst və ideoloji baxışla sıx bağlıdır.

Başqa bir örnək isə Osmanlı imperiyasının süqutudur. Ənənəvi milli tarix yazımında bu süqut tez-tez "geriləmə dövrü", "tənəzzül" və "xilas üçün mübarizə" kimi vahid və dramatik bir xətt üzrə təsvir olunur. Halbuki postmodern yanaşmalar bu hekayənin özünün bir seçim nəticəsində qurulduğunu vurğulayır. Osmanlının son dönəmi yalnız zəifləmə və məğlubiyyət kimi deyil, mədəni müxtəliflik, hüquqi islahatlar, yerli modernləşmə cəhdləri və fərqli sosial təcrübələrin ortaya çıxması kimi də oxuna bilər. Burada hansı faktların vurğulanacağı və necə mənalandırılacağı tarixçinin mövqeyindən, istifadə etdiyi dil və kontekstdən asılı olur.

Buna görə də tarixçilik artıq, sadəcə, "gerçəkləri tapmaq" fəaliyyəti kimi deyil, gerçəklikləri müəyyən strukturlar daxilində qurmaq və şərh etmək prosesi kimi başa düşülür. Tarixçi öz dövrünün siyasi, sosial və mədəni çərçivələri içində müəyyən bir mövqedən danışır. O, təkcə keçmişi araşdırmır, həm də keçmişi öz dövrünün dil “oyunları” və güc münasibətləri vasitəsilə yenidən formalaşdırır. Başqa sözlə, tarixyazma özü bir diskurs formasıdır və hər bir diskurs kimi, o da müəyyən maraqları, seçimləri və güc münasibətlərini özündə daşıyır. Bu yanaşma tarix elminin obyektivliyini və tərəfsizliyini sorğulamaqla yanaşı, tarixçini özünü daha yaxşı dərk edən, daha tənqidi və daha məsuliyyətli bir mövqeyə çağırır: tarixçi öz danışdığı dillə, seçdiyi perspektivlə və istinad etdiyi bilik rejimləri ilə daim hesablaşmalıdır.

Sovetlər Birliyi dövründə yazılan rəsmi tarix kitablarında Oktyabr inqilabı və Sovet hakimiyyətinin qurulması "tarixin zəruri və qaçılmaz mərhələsi" kimi təqdim edilirdi. Burada hadisələr proletariatın tarixi qələbəsi, sosial ədalətin bərqərar olması və sinifsiz topluma doğru təkamül prosesi kimi şərh edilirdi. Alternativ fikirlər, inqilabın dağıdıcı tərəfləri və fərqli sosial qrupların təcrübələri isə ya görməzlikdən gəlinir, ya da "əks-inqilabçılıq" kimi damğalanaraq kənarlaşdırılırdı.

Lötardın nəzəriyyəsi ilə baxdıqda, Sovet tarixçiliyi, sadəcə, keçmişi izah etmirdi; o, spesifik bir ideoloji çərçivədə keçmişi yenidən qurur, hadisələri kommunist ideologiyasına uyğun şəkildə şərh edirdi. Tarixçi burada obyektiv müşahidəçi deyil, hakim ideologiyanın dil oyunları və güc münasibətləri içində fəaliyyət göstərən bir subyekt idi.

Mişel Fuko isə tarixə fərqli bir prizmadan yanaşır. Fuko üçün əsas məsələ böyük hekayələrin dağılması yox, bilik və güc arasındakı qarşılıqlı təsirdir. O göstərir ki, "hər bilik forması müəyyən bir güc münasibətinin nəticəsidir" [5, s. 32]. Fuko hesab edirdi ki, toplumlarda "doğru" və "yanlış" hesab

edilən bilik formaları heç vaxt neytral deyildir; onlar daim müəyyən hakimiyyət strukturlarının təsiri altında formalaşır.

Bu yanaşmanın konkret bir nümunəsi kimi, Fuko "İntizam və cəza" əsərində təqdim etdiyi Panoptikon modelini göstərir. Panoptikon, ingilis filosofu Ceremi Bentam tərəfindən irəli sürülmüş dairəvi həbsxana layihəsidir və burada məhbuslar mərkəzdə yerləşən bir müşahidə qülləsindən potensial olaraq daima izlənilə bilirlər. Əsas məsələ ondadır ki, məhbuslar bilavasitə müşahidə olunmasalar belə, izlənildikləri təəssüratı altında öz davranışlarını daim nəzarətə alırlar. Fuko bu modeli yalnız həbsxanalarla məhdudlaşdırmır; o, bu nəzarət mexanizmini məktəblərdən xəstəxanalara, fabriklərdən hərbi düşərgələrə qədər bütün sosial institutlara şamil edir. Beləliklə, o göstərir ki, güc təkcə siyasi strukturlarda və hüquqi sistemlərdə açıq şəkildə təzahür etmir, həm də gündəlik həyatın ən incə səviyyələrinə qədər yayılır və fərdlərin bədənləri və davranışları üzərində səssiz, həm də daimi nəzarət formalaşdırır.

Fuko bu yanaşmasını təkcə cəza və intizam sistemləri ilə məhdudlaşdırmır. Onun "Cinsəlliyin tarixi" (Histoire de la Sexualité) əsərində də bilik və güc münasibətləri eyni mexanizmlə işləyir. Fuko burada ənənəvi təsəvvürləri tərsinə çevirir: o, iddia edir ki, cinsəllik sahəsi tarixdə, sadəcə, susdurulmamışdır; əksinə, cinsəllik haqqında bilik istehsalı yolu ilə toplumun tənzimlənməsi və idarə olunması hədəflənmişdir. Məsələn, XIX əsrdə cinsəllik təkcə tabu mövzusu olmamış, həkimlər, pedaqoqlar və psixoloqlar tərəfindən tənzimlənən, təsnif edilən və normativ çərçivəyə salınan bir fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Cinsəllik haqqında aparılan tədqiqatlar və "doğru" cinsi davranışların təyin edilməsi bu sahənin nəzarət və idarəetmə vasitəsinə çevrilməsinə yol açmışdır. Burada da bilik (cinsəllik haqqında danışmaq, onu təsnif etmək) və güc (bu təsnifatlar vasitəsilə insanları normativ qaydalara uyğunlaşdırmaq) bir-birindən ayrılmazdır.

Bənzər yanaşmanı Fuko "Ruhi xəstəliklərin tarixi" (Histoire de la folie) əsərində də irəli sürür. O göstərir ki, ruhi xəstəlik anlayışı tarix boyu dəyişmiş və hər zaman toplumun sosial nizamını qorumaq üçün müəyyən güc mexanizmləri ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Orta əsrlərdə və erkən modern dövrdə "dəli" insanlar toplumun kənarına atılır, həbs edilir və ya fiziki olaraq təcrid edilirdi. Ancaq XVIII əsrdən başlayaraq ruhi xəstəlik sahəsi tibbi bilik çərçivəsində formalaşdırıldı və dəlilik tibbin və elmin idarə etdiyi bir obyektə çevrildi. Fuko burada da göstərir ki, "dəli" olanı anlamaq və müalicə etmək adı altında toplum normadan kənara çıxan fərdlər üzərində yeni güc formaları qurmuşdur. Beləliklə, tibbi biliklər, sadəcə, xeyirxah yardım vasitəsi olmayıb, həm də sosial nəzarət və normallaşdırma aləti kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Bu nümunələr bir daha göstərir ki, Fuko üçün tarixdə bilik formalarının inkişafı, sadəcə, intellektual bir irəliləyiş deyil, hər zaman müəyyən güc strukturlarının qurulması və qorunması ilə sıx bağlıdır. Keçmişdə formalaşan bilgi rejimləri gündəlik həyatın ən incə sahələrində belə insanların davranışlarını tənzimləyən görünməz mexanizmlər yaratmışdır.

Lötard və Fuko arasında müəyyən ortaq cəhətlər olsa da, onların yanaşmaları arasındakı fərqlər də diqqətəlayiqdir. Hər iki zəka sahibi ənənəvi, universal tarix anlayışına qarşı çıxır və tarixdə çoxsəsliliyin, müxtəlif şərhlərin mövcudluğunu qəbul edir. Hər ikisi tarixi obyektiv gerçəklik kimi deyil, müxtəlif maraqlar və güc münasibətləri çərçivəsində qurulan bir mətn kimi nəzərdən keçirir. Lakin onların vurğuladığı əsas nöqtələr fərqlidir. Lötard əsas diqqəti böyük narrativlərin dağılmasına və lokal hekayələrin artmasına yönəldir, tarixin dil oyunları içində qurulduğunu göstərir. Fuko isə daha çox bilik və güc münasibətlərinin tarixdə necə işlədiyini təhlil edir və tarixi bilik formalarının sosial hakimiyyətin bir vasitəsi kimi necə fəaliyyət göstərdiyini açmağa çalışır.

Metodoloji baxımdan da onların yanaşmaları fərqlidir. Lötard dil fəlsəfəsinə əsaslanaraq, tarixdə məna istehsalının müxtəlif formalarına fokuslanır. Fuko isə "arxeologiya" və "genealogiya" metodlarından istifadə edərək, müxtəlif bilgi sistemlərinin yaranma şərtlərini və transformasiyasını araşdırır. Bununla belə, hər iki filosof tarixçinin fəaliyyətini passiv bir gerçəkliyi qeydəalma kimi deyil, aktiv bir mənaqurucu proses kimi anlayır.

Nəticə etibarilə, Lötard və Fuko postmodern tarixçilik anlayışının əsas təməllərini formalaşdırmışlar. Onların fikirləri tarix elmini obyektiv bir həqiqəti təmsil edən sahə kimi görmək əvəzinə, müxtəlif perspektivlər arasında daim yenidən qurulan və dəyişən bir diskurs sahəsi kimi anlamaya yol açmışdır. Bu yanaşma müasir tarixçilikdə çoxsəsliliyin, marjinal səslərin və fərqli

təcrübələrin daha çox diqqətə alınmasına səbəb olmuşdur. Tarix artıq yekcins bir hekayə deyil, bir çox fərqli hekayənin toqquşduğu və daim yenidən yazıldığı bir sahə kimi başa düşülür.

Fukuyama: "Tarixin sonu" tezisi və mübahisələr. XX əsrin sonlarında tarix fəlsəfəsində diqqətəlayiq bir müzakirə də amerikalı siyasi filosof Frensis Fukuyamanın irəli sürdüyü "tarixin sonu" tezisi ətrafında formalaşmışdır. Fukuyama 1989-cu ildə yayımlanan "Tarixin sonu?" adlı məqaləsində və daha sonra 1992-ci ildə çap olunan "Tarixin sonu və son insan" (The End of History and the Last Man) kitabında bu ideyanı daha geniş şəkildə inkişaf etdirmişdir. Onun əsas iddiası belədir: liberal demokratiya və bazar iqtisadiyyatı sistemi insanlıq tarixinin ən yüksək və yekun siyasi təşkilatlanma formasıdır və bundan sonra yeni, əsaslı ideoloji alternativlər meydana çıxmayacaqdır.

Fukuyama Hegelin və Aleksandr Kojevin ideyalarından ilham alaraq iddia edirdi ki, tarix, sadəcə, hadisələrin ardıcıllığı deyil, həm də ideyaların inkişafıdır. Onun fikrincə, liberal demokratiya insan arzularını - azadlıq ehtiyacını və iqtisadi rifah istəyini - ən tam şəkildə təmin edən sistem olduğu üçün, bu sistemin qlobal dominantlığa çatması ilə "ideoloji mübarizələrin" də sonu gəlmişdir. Fukuyama yazırdı: "İnsanlıq tarixi, Hegelin dediyi kimi, azadlıq ideyasının reallaşması prosesi idi və bu ideyanın həyata keçməsi liberal demokratiya ilə tamamlanmışdır" [7, s. 13].

Sovetlər Birliyinin dağılması və soyuq müharibənin başa çatması Fukuyamanın fikirlərinə güclü bir empirik dəstək kimi qəbul edilə bilərdi. Onun fikrinə görə, artıq tarixdə böyük ideoloji toqquşmalar (məsələn, liberalizm və kommunizm arasında) başa çatmış, liberal demokratiya qlobal miqyasda əsas siyasi və iqtisadi modelə çevrilmişdir. Beləliklə, "tarixin sonu" ifadəsi konkret hadisələrin sonu deyil, ideoloji təkamülün tamamlanması mənasında istifadə olunurdu.

Lakin Fukuyamanın bu tezisi elmi dairələrdə və ictimai müzakirələrdə ciddi tənqidlərə və mübahisələrə səbəb oldu. Tənqidçilər iddia edirdilər ki, liberal demokratiyanın qələbəsi hələ tamamilə gerçəkləşməmişdir və dünyanın müxtəlif bölgələrində avtoritar rejimlərin, dini fundamentalizmin və millətçi hərəkatların yüksəlişi bu tezisin sadəlövh olduğunu göstərir. Xüsusilə Samuel P.Hantinqton "sivilizasiyaların toqquşması" nəzəriyyəsi ilə Fukuyamaya qarşı çıxaraq bildirdi ki, gələcəkdə mədəniyyətlərarası fərqlər və dəyərlər üzərində əsaslı qarşıdurmalar davam edəcəkdir.

Digər bir mübahisə isə Fukuyamanın "tarixin sonu" anlayışının özünün normativ və qərbyönlü olması ilə bağlı idi. Bu yanaşmaya görə, Fukuyama liberal demokratiyanı bütün toplumların təbii və qaçılmaz inkişaf mərhələsi kimi təqdim edir və fərqli tarixi və mədəni təcrübələri nəzərə almırdı. Belə bir baxışın isə Qərb universalizmini və siyasi hegemonluğu əsaslandırmaq riski daşıdığı irəli sürülürdü.

Fukuyama özü də daha sonrakı yazılarında ilkin tezisinin bəzi məqamlarını dəqiqləşdirməyə və yumşaltmağa çalışdı. O, qəbul etdi ki, liberal demokratiyanın qalib gəlməsi labüd olsa belə, bu prosesi təhlükə altına alan daxili və xarici təhdidlər mövcuddur. İqtisadi bərabərsizliyin artması, populizmin yüksəlişi və avtoritar liderlik modellərinin cazibədarlığının artması kimi amillər, liberal demokratiyanın gələcəyini sual altına ala bilər.

Ümumiyyətlə, Fukuyamanın "tarixin sonu" tezisi XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində siyasi fəlsəfə və beynəlxalq münasibətlər sahəsində böyük bir intellektual mübahisə yaratmışdır. Onun ideyaları liberal demokratiyanın universal dəyər olub-olmadığı, alternativ ideoloji modellərin mövcudluğu və gələcəkdə dünya siyasətinin hansı istiqamətdə gedəcəyi suallarını yenidən düşünmək üçün stimul vermişdir.

Mikro-tarix, marginal tarix və diskurs analizləri. XX əsrin sonlarında tarixçilikdə yaranan yeni istiqamətlər, ənənəvi makro-tarixi modellərin və böyük hekayələrin tənqidindən sonra meydana çıxdı. Tarixin universal və böyük izahlar üzərindən təqdim edilməsinə qarşı reaksiya olaraq tarixçilər daha lokal, fərdi və marjinal təcrübələrə yönəldilər. Bu yeni yanaşmalar tarixə baxışı köklü şəkildə dəyişdirdi və bilik istehsalında yeni metodoloji çərçivələr ortaya qoydu. Mikro-tarix, marginal tarix və diskurs analizləri bu dəyişmənin əsas istiqamətləri olaraq formalaşdı.

Mikro-tarix anlayışı tarixi araşdırmaların miqyasını kiçildərək daha dar sosial, mədəni və fərdi hadisələrə fokuslanmaq prinsipinə əsaslanır. 1970-ci illərdə İtaliyada Karlo Ginzburq kimi tədqiqatçıların fəaliyyəti ilə geniş yayılmış bu yanaşma bir kənd, bir icma və ya hətta bir fərd üzərindən bütöv bir dövrün sosial strukturlarını və mədəni münasibətlərini anlamağa çalışırdı. Məsələn, Ginzburqun məşhur "Pendir və qurdlar" (Il formaggio e i vermi, 1976) əsərində sadə bir kəndlinin dünyagörüşü tədqiq edilir və bunun üzərindən erkən modern Avropanın qarşılıqlı mədəni təsirləri analiz edilir. Mikro-tarix tarixçinin diqqətini geniş tarixi proseslərdən fərdi agentliyin (ingiliscəsi, "individual

agency" - bir insanın öz qərarlarını müstəqil şəkildə verə bilmə qabiliyyəti və bu qərarlarla dünyada dəyişiklik yarada bilmə gücüdür) və lokal təcrübənin incə nüanslarına yönəldərək, tarixşçilikdə yeni bir dərinlik və dinamizm yaratmışdır.

Marginal tarix isə tarixçiliyin diqqətini mərkəzi aktorlar və hadisələrdən çıxarıb, tarixin kənarında qalan, çox vaxt nəzərə alınmayan qruplara və fərdlərə yönəltməyi məqsəd qoyur. Bu yanaşma qadınların, azlıqların, subaltern qrupların (toplumun siyasi, sosial və mədəni baxımdan kənarda qalan, dominant güc strukturlarında səsi eşidilməyən və təmsil olunmayan təbəqələrdir) və digər marginalizə olunmuş (kənara atılmış) icmaların tarixdə necə təmsil olunduğunu, hansı səbəblərlə görünməz qaldığını araşdırır. Feminist tarixçilik, postkolonial tarix və subaltern araşdırmaları bu sahənin əsas istiqamətlərini təşkil edir. Marginal tarix, alternativ tarixlərin, susdurulmuş səslərin və unutdurulmuş təcrübələrin görünən hala gəlməsinə imkan verərək, tarixyazmada daha ədalətli və inklüziv (istisna etməyən, hər kəsi və hər qrupu ehtiva edən) bir yanaşmanı təşviq edir.

Diskurs analizləri isə tarixin özünün bir mətn və dil hadisəsi olduğunu qəbul edərək, tarixi sənədləri, nitqləri və mətnləri güc münasibətlərinin və bilik istehsalının məhsulu kimi araşdırır. Mişel Fuko və onu izləyən düşüncə sahibləri bu sahənin nəzəri əsaslarını qurmuşlar. Diskurs analizlərinə görə, keçmişə dair biliklər yalnız hadisələrin təsviri deyil, müəyyən dövrün sosial, siyasi və ideoloji çərçivələri daxilində formalaşan məna sistemləridir. Tarixçi qaynaqları tədqiq edərkən, sadəcə, məlumat toplamır; o, həm də bu qaynaqların necə bir güc münasibəti içində istehsal edildiyini və hansı sosial-siyasi məqsədlərə xidmət etdiyini anlamağa çalışır. Bu yanaşma tarixyazmanın obyektiv bir fəaliyyət deyil, dil və güc strukturlarının iç-içə keçdiyi bir diskurs sahəsi olduğunu vurğulayır.

Bu üç yanaşma - mikro-tarix, marginal tarix və diskurs analizləri - postmodern tarixçilikdə hadisələrə, bilik istehsalına və güc strukturlarına daha tənqidi və çoxsəsliliyi qəbul edən bir baxış gətirmişdir. Ənənəvi tarixçilikdə görünməyən fərdlərin, icmaların və dil “oyunlarının” mərkəzə çəkilməsi, tarixçiliyin həm əhatə dairəsini genişləndirmiş, həm də metodoloji müxtəlifliyini artırmışdır.

Nəticə

Tarix fəlsəfəsi zaman içində müxtəlif mərhələlərdən keçərək formalaşmış və insanın keçmişə, zamana və toplumun inkişafına dair anlayışına dərin təsir göstərmişdir. İlkin dövrlərdə tarix əksərən dini və metafizik sistemlər çərçivəsində, ilahi iradənin bir təzahürü kimi qəbul edilirdi. Orta əsrlərdə tarix anlayışı Tanrının planına uyğun bir xronologiya kimi şərh edilir, insan taleyi bu böyük nizamın bir hissəsi olaraq görülürdü. Ancaq yeni dövrün başlanğıcı, xüsusilə Aydınlanma dövrü ilə birlikdə, insan ağlının və rasional düşüncənin önə çıxması tarix fəlsəfəsinə yeni bir istiqamət verdi. Artıq tarix, sadəcə, ilahi nizamın əksi kimi deyil, insan iradəsinin və ağlının dünyanı dəyişdirmə gücünün bir sübutu kimi dəyərləndirilməyə başlandı.

Bu mərhələdə Hegel, Marks və Komte kimi filosoflar tarixə ardıcıl, məntiqi və zəruri mərhələlərdən ibarət bir irəliləyiş prosesi kimi yanaşdılar. Hegelin dialektikası, Marksın sinfi mübarizə nəzəriyyəsi və Komtenin pozitivist tarixçiliyi hamısı bir cür tarixi zərurət və tərəqqi ideyasını müdafiə edirdi. Beləliklə, XIX əsrdə tarix bəşəriyyətin getdikcə daha ali mərhələlərə doğru irəlilədiyi bir proses kimi konseptuallaşdırıldı. Bu mərhələdə yazılan tarix əsərləri daha çox ümumbəşəri qanunların kəşfinə yönəlir, insan təcrübəsinin müxtəlifliyi böyük izah sistemləri içində təsnif edilirdi.

Çağdaş tarix fəlsəfəsi öz aktuallığını qorumaqla yanaşı, həm də yeni suallar doğurur. Mikro-tarix, marginal tarix və diskurs analizləri kimi metodoloji yanaşmalar tarixçiliyə daha çox səslilik, fərqlilik və tənqidi perspektiv qazandırmışdır. Mikro-tarix fərdi və lokal təcrübələri ön plana çıxararaq, tarixin yalnız böyük şəxsiyyətlər və dövlətlər ətrafında formalaşmadığını göstərir. Marginal tarix uzun müddət görməzlikdən gəlinmiş və passiv qrupların tarixini görünən hala gətirir. Diskurs analizləri isə tarixi sənədlərin və mətnlərin arxasındakı güc mexanizmlərini açmağa çalışır, bilik və iqtidar, yəni güc arasında ayrılmaz bir əlaqə olduğunu göstərir. Bu yanaşmalar tarixçinin rolunu passiv məlumat toplayıcısından fəal bir təhlilçiyə çevirir, onu dil və ideologiya içində fəaliyyət göstərən bir subyekt kimi qiymətləndirir.

Gələcək istiqamətlər baxımından isə tarix fəlsəfəsi qarşısında yeni çağırışlar dayanır. Qloballaşma, texnoloji inkişaf, informasiya axınının sürətlənməsi və müxtəlif mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirlər tarixə baxış tərzini dəyişməkdədir. Postkolonial perspektivlər, ekoloji tarix, postinsaniyyətçilik və rəqəmsal tarix kimi yeni sahələr tarix fəlsəfəsinin daha da fənlərarası və dinamik

bir sahəyə çevrilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, artan sosial bərabərsizlik, populizmin yüksəlişi və tarixi manipulyasiya edən ideoloji narrativlərin güclənməsi tarix fəlsəfəsini daha çox tənqidi düşünməyə və demokratik dəyərləri qoruyan bir bilik istehsalı modelinə ehtiyac duymağa vadar edir.

Beləliklə, tarix fəlsəfəsi yalnız keçmişi anlamaq üçün deyil, həm də indiki dövrdə kim olduğumuzu, toplumların necə qurulduğunu və gələcəkdə hansı istiqamətlərə yönələ biləcəyimizi düşünmək üçün əvəzolunmaz bir intellektual pəncərə olaraq qalır. Tarix, sadəcə, baş verən hadisələrin xronoloji sıralaması deyil, fərqli səslərin, təcrübələrin və anlamların toqquşduğu və daim yenidən qurulduğu bir sahədir. Bu səbəbdən tarix fəlsəfəsi gələcəkdə də insanlığın öz kimliyini və yolunu sorğulaması üçün əsaslı bir platforma olaraq əhəmiyyətini qoruyacaqdır.

Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, tarix fəlsəfəsi yalnız keçmişin anlaşılıb təsvir edilməsi üçün deyil, həm də indiki toplumların dəyərlərini, güc münasibətlərini və bilik formalarını təhlil etmək üçün əhəmiyyətli bir intellektual çərçivə təmin edir. Tarix fəlsəfəsi bizə göstərir ki, keçmişə dair biliklər heç vaxt tamamilə obyektiv və tərəfsiz olmur və hər zaman müəyyən perspektivlərin, dəyərlərin və güc strukturunun məhsuludur.

Bu kontekstdə gələcək tarixçilik fəaliyyətləri üçün bir neçə təklif irəli sürmək mümkündür:

✓ *Tarixçilik fəaliyyətlərində yalnız dominant siyasi və mədəni narrativlərə deyil, marginal və susdurulmuş səslərə də yer verilməlidir.*

✓ *Tarix elmi fənlərarası yanaşmaları daha aktiv şəkildə qəbul etməli, sosiologiya, antropologiya, psixologiya və ədəbiyyat kimi sahələrlə qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməlidir.*

✓ *Bilik istehsalının və tarixi diskursların güc münasibətləri içində formalaşdığını daim nəzərə alaraq, tarixçi öz mövqeyini və istifadə etdiyi dilin ideoloji çalarlarını tənqidi şəkildə dəyərləndirməlidir.*

✓ *Texnoloji inkişaf və rəqəmsallaşmanın bilik istehsalına təsiri tədqiq edilməli, rəqəmsal tarix metodları inkişaf etdirilməlidir.*

✓ *Tarix fəlsəfəsi təkcə akademik müstəvidə deyil, toplumun ümumi tarix şüurunun formalaşmasında da daha aktiv rol oynamalıdır.*

Nəticə olaraq, tarix fəlsəfəsi keçmişi anlamaq, bu günü dəyərləndirmək və gələcəyi daha şüurlu şəkildə qurmaq üçün əvəzolunmaz bir intellektual sahə olaraq aktuallığını qorumaqda və genişlənməkdə davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aristoteles. (2014). *Politika* (Çev. Mete Tunçay). Remzi Kitabevi.
2. Augustinus, A. (2015). *Tanrı Devleti (De Civitate Dei)* (Çev. Y. Şahin). Sufi Kitap.
3. Condorcet, M. (1955). *Sketch for a historical picture of the progress of the human mind* (J. Barraclough, Trans.). New York: Noonday Press. (Əsər orijinal olaraq 1795-ci ildə yazılıb).
4. Foucault, M. (1961). *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Plon.
5. Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
6. Foucault, M. (1978). *The history of sexuality: An introduction* (Vol. 1). New York: Pantheon Books.
7. Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free Press.
8. Ginzburg, C. (1976). *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500*. Torino: Einaudi.
9. Hegel, G. W. F. (2001). *The philosophy of history* (J. Sibree, Trans.). Dover Publications. (Əsər orijinal olaraq 1837-ci ildə yayımlanıb).
10. Herodot. (2008). *Histories* (Trans. Robin Waterfield). Oxford University Press.
11. İbn Haldun. (2010). *Mukaddime* (Çev. Süleyman Uludağ). Dergah Yayınları.
12. Kant, I. (1784/2006). *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* In *Berlinische Monatsschrift*. Reprinted in W. Beierwaltes (Ed.), *Aufklärung: Texte und Dokumente* (s. 12–17). Reclam.
13. Kant, I. (1991). *Idea for a universal history with a cosmopolitan purpose*. In H. S. Reiss (Ed.), *Kant: Political writings* (pp. 41–53). Cambridge University Press. (Əsər orijinal olaraq 1784-cü ildə yazılıb).
14. Lyotard, J.-F. (1979). *La condition postmoderne: Rapport sur le savoir*. Paris: Minuit.

15. Marx, K. (1972). *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte* (E. Hobsbawm, Ed.). New York: International Publishers. (Əsər orijinal olaraq 1852-ci ildə yazılıb).

16. Marx, K., & Engels, F. (1970). *The German ideology*. International Publishers. (Əsər orijinal olaraq 1846-cı ildə yazılıb).

17. Marx, K., & Engels, F. (1998). *The communist manifesto*. Oxford University Press. (Əsər orijinal olaraq 1848-ci ildə yayımlanıb).

18. Nietzsche, F. (1989). *On the genealogy of morals* (W. Kaufmann & R. J. Hollingdale, Trans.). Vintage. (Əsər orijinal olaraq 1887-ci ildə yazılıb).

19. Nietzsche, F. (1997). *On the advantage and disadvantage of history for life* (P. Preuss, Trans.). Hackett Publishing. (Əsər orijinal olaraq 1874-cü ildə yazılıb).

20. Platon. (2010). *Devlet* (Çev. Sabahattin Eyüboğlu & M. Ali Cimcoz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

21. Spengler, O. (1926). *The decline of the West* (C. F. Atkinson, Trans., Vol. I). Alfred A. Knopf. (Orijinal Almanca: *Der Untergang des Abendlandes*, 1918).

22. Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271–313). Urbana: University of Illinois Press. (Subaltern anlayışı üçün.)

23. Toynbee, A. J. (1934–1961). *A study of history* (12 vols.). Oxford University Press.

24. Tukidid. (2009). *The Peloponnesian War* (Trans. Martin Hammond). Oxford University Press.

25. Vico, G. B. (2002). *The new science* (D. Marsh, Trans.). Penguin Classics. (Orijinal adı: *Scienza Nuova*, 1744).

26. Voltaire. (2009). *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* [Essay on the customs and the spirit of the nations]. Gallimard. (Əsər orijinal olaraq 1756-cı ildə yayımlanıb).

Rəyçi: f.e.d., prof. Füzuli Qurbanov

UOT 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1046

MƏDƏNİYYƏTDƏ TARİXİ TƏCRÜBƏ: BİLİK VƏ DİALOQ PROBLEMİ İNSAN KONSEPSİYASI KONTEKSTİNDƏ

Şölət Zeynalov
aparıcı elmi işçi, f.ü.f.d, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
sholet.zeynalov@gmail.com
orcıd: 0000–0003–2509–1159

Xülasə. Məqalədə bilik və dialoq, dialoq mədəniyyəti, insan konsepsiyası və kommunikasiya problemi müasir mədəniyyətin problemləri kontekstində nəzəri cəhətdən tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Məqalədə qeyd olunur ki, müasir dünyada dövlətlər, sivilizasiyalar və müxtəlif cəmiyyətlər arasında – lokal və ya qlobal mədəniyyətlərin daxili problemlərinin tendensiyası göstərir ki, bilik cəmiyyətində dialoq prosesləri davam etsə də, ziddiyyətli məqamlar da kifayət qədərdir və onlar yüksələn xətt üzrə inkişafdadır. Bu isə problemin ən müxtəlif aspektdə araşdırılması və dönə-dönə yenidən interpretasiyasını zərurətə çevirir. Müəllifə görə, tarix baxımından mədəniyyətlərin, cəmiyyət və sivilizasiyaların tənəzzül və tərəqqisi tarixi təcrübədə kifayət qədər olsa da, yeni epoxanın məntiqi sübut edir ki, bilik cəmiyyəti və elmi-texniki tərəqqi həm də universal sivilizasiyaya keçidi də şərtləndirə bilər.

Məqsəd: diqqəti mədəniyyət, dialoq, bilik və insan konsepsiyası kontekstində dialoq mədəniyyəti və müasir qlobal kommunikasiya probleminə çəkmək.

Metodlar: Dialektik, müqayisəli təhlil, hermenevtik, fenomenoloji, kritik (tənqidi), sistemli-struktur metodları.

Açar sözlər*:* Mədəniyyət, tarixi təcrübə, bilik, dialoq, əxlaqi keyfiyyətlər.

HISTORICAL EXPERIENCE IN CULTURE: THE PROBLEM OF KNOWLEDGE AND DIALOGUE IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT OF THE HUMAN BEING

Sholet Zeynalov

Abstract. The article provides theoretical analysis of the problems of knowledge and dialogue, culture of dialogue, human concept and communication in the context of the problems of modern culture.

It is noted that in the modern world, the tendency of internal and external conflicts between states, civilizations and various societies, local or global cultures, shows that although dialogue processes continue in the knowledge society, there are also quite a few contradictions and they are increasing on an upward trend. This makes it necessary to study the problem from moltiple perspectives and continually reinterpret it. According to the author, although the cycles of decline and development of cultures, societies and civilizations throughout history are quite common in historical experience, the logic of the new epoch proves that the knowledge society and scientific and technological progress may lead to a universal civilization.

Keywords: Culture, historical experience, knowledge, dialogue, moral qualities.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ В КУЛЬТУРЕ: ПРОБЛЕМА ЗНАНИЯ И ДИАЛОГА В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕКА

Шолет Зейналов

Резюме. В статье теоретически рассматриваются проблемы знания и диалога, культуры диалога, а также понимания человека и коммуникации в контексте вызовов современной культуры.

Отмечается, что в современном мире сохраняется тенденция к обострению внутренних противоречий между государствами, цивилизациями и различными обществами – как на локальном, так и на глобальном уровне. Анализ показывает, что, несмотря на продолжающееся развитие диалоговых процессов в обществе знания, сохраняется значительное количество противоречивых явлений, которые развиваются по восходящей линии. Это делает необходимым всестороннее изучение проблемы с самых различных точек зрения, а также ее неоднократную переинтерпретацию. По мнению автора, несмотря на распространённость идей упадка и прогресса культур, обществ и цивилизаций в историческом контексте, логика новой эпохи свидетельствует о том, что общество знания и научно-технический прогресс могут способствовать переходу к универсальным цивилизационным моделям.

Ключевые слова: культура, исторический опыт, знание, диалог, моральные качества

Giriş. Ədəbiyyatda mədəniyyət, mədəniyyətdə tarixi təcrübə, mədəniyyətlərin dialoqu, bilik, insan konsepsiyası və s. bu kimi problemlər tarixi dinamikada əsas nəzəri problemlərdən biri hesab olunur. Lakin problemlə tanışlıq göstərir ki, ona nəzəri fikirdə münasibət birmənalı deyildir. Bəzən mütəfəkkirlər və filosoflar mədəniyyətlərin hər birinə xas olan cəhətləri şişirdərək onları bir-birinə qarşı qoyur, bəzən universal sivilizasiyadan, bəzən də mədəniyyətlərin lokallığı və unikal-lığından çıxış edərək onları təsnifləşdirməyə nail olurlar. Maraqlı tərəf ondadır ki, bu baxışlar sistemində müəyyən şişirtmələr və ifrat bölgülər olsa da, sonda onların demək olar ki, əksəriyyətində universal mövcudluğa bir inam və nikbinlik də əks olunur. Bu anlamda hər bir konsepsiya və nəzəri yanaşmalar hörmətə layiq hesab olunur. Lakin məsələ həm də onunla əlaqədardır ki, müasir mədəniyyətdə, münasibətlər sistemində, qlobal tendensiyada ciddi böhranların olması faktı da mövcuddur. Bəzən biz bəşəri dialoqlar, kommunikasiya və biliyin yaratdığı rifah əvəzinə, münaqişə, müharibə, ifrat utilitarizm və s. də görə bilirik. Bu fakt isə onu təsdiq edir ki, nikbinlik üçün əsaslar olsa da, müasir kommunikasiyanın görünməyən tərəfində gizli bir dialoq və bilik problemi də gizlənir. Məqalədə qeyd olunan problemlər nəzəri olaraq araşdırılır.

Xalqların inkişaf tarixində mədəniyyət amilindən etnik münasibətləri, millətlərin maddi və mənəvi tərəqqisini səciyyələndirmək üçün geniş şəkildə istifadə olunur: məsələn, buraya qəbilə-tayfa mədəniyyəti, icma mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti, milli mədəniyyət, texnogen-sivilizasiya mədəniyyəti, industrial mədəniyyət və s. kimi bölgülər aid edilməkdədir.

Elmi ədəbiyyatda mədəniyyət probleminə münasibət birmənalı deyildir. Bəzən mütəxəssislər sivilizasiyaların (mədəniyyətlərin) hər birinə xas olan cəhətləri şişirdərək onları bir-birinə qarşı qoyur, bəzən universal sivilizasiyadan, bəzən də mədəniyyətlərin lokallığı və unikallığından çıxış edərək onları təsnifləşdirməyə nail olurlar. Ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, bu ənənə xüsusilə XIX əsrin ortalarından etibarən geniş vüsət almağa başlamışdır. Məsələn, həmin dövrün tarix, mədəniyyət və sivilizasiya nəzəriyyəçilərindən hesab olunan ingilis mütəfəkkiri Q.T.Bokl özünün mədəniyyət və sivilizasiya bölgüsündə iki əsas sivilizasiya tipini (Avropa və qeyri-Avropa) müqayisə edərək belə bir qənaət irəli sürdü ki, bu sivilizasiyalardan birincisi zəkanın tərəqqisi altında, ikincisi isə təbiət qanunları üzrə inkişaf etmişdir və bu inkişafda Qərb daha irəli getmişdir. Bu baxımdan bütün tarix fəlsəfəsi Avropa və qeyri-Avropa sivilizasiyaları arasındakı böyük fərq üzərində qurulmuşdur. Onun fikrincə, tarixə vahid bir tam kimi yanaşdıqda Avropada təbiətin insana tabe etdirilməsini, Avropadan kənarda isə insanın təbiətə tabe olması faktını görürük [8, s. 56].

Hazırda problemin həm nəzəri, həm də empirik sferası daha böyük sahələri əhatə etdiyindən texniki tərəqqinin imkanları planetar səviyyədə bütün kontentlərə nüfuz etməsi və digər səbəblərdən mübahisəsiz onu qeyd etmək olar ki, dünya miqyasında qlobal bir universal mədəniyyətin formalaşması istiqamətində tendensiya davam edir. Yəni məsələ onunla bağlıdır ki, mədəniyyətdə və sivilizasiyalararası münasibətlərdə müəyyən bölgülər olsa da, həyatın müəyyən sahələrində insan fəaliyyətinin ictimai şüurunu və davranışını ifadə etmək üçün mədəniyyət anlayışı müxtəlif sahələrin spesifikliyini təsbit etmək üçün fərq qoyulmadan işlədilir: məsələn, əmək mədəniyyəti, idman mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, təhsil mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, dialoq mədəniyyəti, ünsiyyət mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, bədii mədəniyyət, estetik mədəniyyət və s. kimi mədəniyyət növlərini buraya aid etmək olar.

Bu baxımdan mədəniyyət məsələsi elmi-fəlsəfi kontekstdə geniş araşdırılan problemlərdən hesab olunsa da, müasir dünyada istər dövlətlər, istər sivilizasiyalar və müxtəlif cəmiyyətlər arasında, istər lokal və ya qlobal mədəniyyətlərin daxili problemlərinin tendensiyası göstərir ki, problemin ən müxtəlif aspektdə araşdırılması və dönə-dönə yenidən interpretasiyası zəruridir. Geniş anlamda yanaşdıqda hazırda dünyada çoxlu mədəniyyət nümunələri vardır və onların demək olar ki, hamısı bəşəri xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. "Dar çərçivədə" yanaşdıqda isə yer üzündə yaşayan bütün xalqların bu və ya digər şəkildə özünəməxsus mədəniyyət nümunələri məhz onların yaratdığı dəyər kimi qəbul olunur və unikaldır. Bu unikallığı yaradan özülə – özəyə çoxlu komponentlər daxildir ki, bu da hər bir xalqın bilavasitə tarixi varisliyini və identikliyini təsbit edə bilir. Bu baxımdan tarixin "nə olması" məsələsi nəzəri fikrin həmişə ən aktual problemi kimi dərk edilir. Bütün bunlar isə ən müxtəlif və alternativ nəzəriyyələrin əmələ gəlməsinə təkan verən başlıca amillərdən hesab olur və müxtəlif mədəniyyət konsepsiyalarının yaranmasına təkan verir.

Qeyd olunan mədəniyyət konsepsiyaları içərisində alman filosofu O.Şpenqlerin nəzəriyyəsi xüsusi diqqət çəkir və fikrimizcə, mədəniyyətlərin çiçəklənmə və tənəzzülünün bir növ daxili ekzistensiyasını özündə dolğun əks etdirə bilir. Şpenqler hesab edirdi ki, mədəniyyət sözün əsl mənasında canlı bir orqanizmdir; o, daima hərəkətdədir. O, «tarixi şəxsiyyət» olub, təkrarolunmaz «fizioqnomik xasiyyətlər»in kompleksini özündə birləşdirir. Bu baxımdan mədəniyyət tarixi hadisə olaraq xalqın taleyini müəyyən edir və xalqın taleyi ilə müəyyən olunur. Tarixi-tipoloji bölgüdə Şpenqler öz ritmi, xüsusi xüsusiyyətləri olan səkkiz mühüm mədəniyyət növünü təsnif edir; o, bu bölgüdə Misir, hind, babil, Çin, «Apollon» (yunan-roma), «sehrli, magik» (Bizans-ərəb), «Faust» (Qərbi Avropa) və mayyaların mədəniyyətini tarixi mədəni tip kimi əsas götürürdü. Bununla yanaşı, müəllif rus-Sibir mədəniyyətinin təşəkkülü və formalaşmasını da istisna etmirdi" [11], [6, s. 100], [8, s.]. Bu baxımdan müəyyən etmək olur ki, Şpenqler nəzəriyyəsindən çıxış etdikdə bu "orqanizmlərin" və ya "tarixi şəxsiyyətlərin" hər birinin kommunikativ prosesdə aralarında ziddiyyət və toqquşmaların, kommunikasiya və dialoqların da olması labüddür. Deməli, müasir mədəniyyətlərin dialoqu və əməkdaşlığının, həm də tarixi konfrontasiyasının ciddi əsasları vardır. Həmçinin burada mədəniyyətdə varisliyi biz yalnız pozitiv hadisə kimi də qiymətləndirə bilmirik. Belə ki, qeyd olunan mədəniyyət və sivilizasion "orqanizmlərin" arasında tarixdə baş verən münaqişələr, müharibələr, ziddiyyətlər məhz tarixi prosesin qanunauyğunluqları, ekspansionizmin təzahürləri kimi təsvir edilməkdədir. Məsələn, tanınmış Qərb sivilizasiya nəzəriyyəçisi A.Toynbi günümüzə qədər davam etməkdə olan Qərb ekspansionizminin XV əsrin sonlarından başlandığı fikrini irəli sürmüşdür. Bunun nəticəsində Yeni Dünyanın yarandığını qeyd edən A.Toynbi Qərb ekspansiyasının özü ilə vesterinizasiya gətirməklə çox uzağa getdiyini qeyd edirdi [8, s. 44]. Bu kimi prosesləri nəzərə alarkən ingilis tarixçi-filosofu A.Toynbi dünya tarixini *"xalqların müharibə tarixi"* kimi təsvir edirdi. Göründüyü kimi, ziddiyyət çox dərindədir və onun ən müxtəlif idrakı, ontoloji, tarixi, sosial, mədəni və s. qatları mövcuddur. Bütün bunlara baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət nəzəriyyəçiləri bir çox hallarda öz konsepsiyalarını nikbin sonluqla bitirirlər. Bu baxımdan aydındır ki, *"insanlıq tarixi tərəqqinin salnaməsidir, biliklərin toplanmasının, müdrikliyin artmasının tarixidir, şüurun aşağı səviyyəsinin daimi hərəkəti və yüksək səviyyədə çiçəklənməyə gəlib çatmasıdır. Hər bir nəsil öz təcrübəsi əsasında yaxşılığa doğru dəyişikliklə bağlı toplanmış, qazandıqları qələbələrin məhsulu ilə daha da zənginləşən və özündən əvvəlki nəsillərdən miras olaraq aldığı xəzinəni sonrakı nəsillərə ötürür..." [4, s. 31]* Maraqlı və nikbin yanaşmadır və bu fikir təsdiq edir ki, mədəniyyətlərin həm də bilik kontekstində dialoqu ciddi bir tarixi-fəlsəfi əsaslara malikdir.

Ekzistensialist filosofların bəzi nümayəndələrinə görə, tarixi dinamikada mədəniyyətlərarası münasibətlər, "dialoqlar" tarixən dünyada əlaqə və münasibətlərin tənzimlənməsi, inkişafı, sülhün qorunması, ideologiyaların humanistləşməsi və s. proseslərdə iştirak etdiyi kimi, hazırda da varislik prinsipindən çıxış edərək, həm də tarixi əsaslara malik yeni ünsiyyət rolunda çıxış edir. Təkzibedilməz bir real həqiqət də var: mədəniyyətin inkişafı və texniki tərəqqinin gətirdiyi imkanların artması bir tərəfdən mənəvi mühitin daha da genişlənməsinə şərait yaratsa da, digər tərəfdən də məhz bu imkanlar, həm də mədəni mühiti, mənəvi aləmin özünü də təhdid etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Anlaşılan odur ki, insanlar bir növ tarixdən ona yadigar qalan mədəniyyətlə qane olaraq daha çox gündəliyin qayğılarını önə çəkir, elm və biliyin yaratdığı yeni *"rifaha"* daha çox apelyasiya edirlər. Başqa formada desək, tarixi təcrübə göstərir ki, müasir problemlərin həlli yeni "texniki insan" nəslinin qarşısında həllini

gözləyən mədəni problem kimi, bilavasitə zərurət təşkil etsə də, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri yalnız nə reallıqdan, nə də tarixi təcrübədən asılı bir problem kimi, onu – müasir insanı qayğılandırmır. Fakt budur ki, onun – mədəniyyətin reallaşması tərəqqisi və ya tənəzzülü bilavasitə tarixi şəraitin yaratdığı çoxaspektli şərtlərdən mədəniyyət və əxlaqi, etik problemlərin qavramından asılı olaraq qalır və çox güman ki, bu məsələlər hələ uzun müddət praktikada mədəniyyət problemi olaraq da qalacaqdır. Ona görə də əxlaqi-etik problemlərin bilik və texniki tərəqqi dövründə ziddiyyətlərlə üzləşməsi tarixi faktdır, ancaq məsələ ondadır ki, sivilizasiya nəzəriyyəçilərinin də qənaətinə görə, elə bir zaman gəlib çıxa bilər ki, *“tarixi sıçrayışla bahəm, hər şeyin fani xarakteri dərk olunur” [7, s. 100].* Bu, onunla bağlıdır ki, mədəniyyətin yaradıcısı kimi, insan və cəmiyyət anlayır ki, *“mənəvi varidatın dərki, xatırlanması və ötürülməsi ilə – bununla da yalnız indini təşkil edəndən azad olma baş verir” [7, s. 98]. Məsələn, Nitsşe hesab edirdi ki, “Xristianlıq tərəfindən Avropanın fəth olunması antik aristokratiyanın sonu oldu” [2, s. 408].* Ancaq söhbət həm də ondan gedir ki, tarixi təcrübə sübut etdi ki, Xristian mədəniyyətinin inkişafı heç də birmənalı şəkildə antik yunan mədəniyyətinin iflasını, onun tamamilə aradan qaldırılmasını da tam olaraq həyata keçirə bilmədi. İstər qədim yunan mədəniyyətinin bilik və ya mifoloji dərki, istər yunanların əxlaq, sənət, elm və s. sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlər bilavasitə, həm də xtistianlıq tərəfindən “inkar” edilsə də, o, məhz xtistianlıqla sintezləşərək mədəniyyət hadisəsi kimi tarixi dinamikada öz varlığını davam etdirdi. Bu yunan mədəniyyəti, – istərsə də birlikdə yunan-Roma mədəniyyəti, o cümlədən xristianlıq sonradan bir növ bir-biri ilə uyğunlaşaraq bütövlükdə müasir Avropa mədəniyyətinin təməlinə çevrildi və tarixdə öz möhürünü elə vurdu ki, hələ də bütün dünya bu və ya digər şəkildə bu mədəniyyətin *“modern”* üslubunun çoxaspektli tendensiyasından bəhrələnməkdədir. Ona görə də, əgər məsələ mədəniyyətin genezisində olan problemlərin təfsir olunmasından gedirsə, burada tarixi varislik həmişə mədəniyyətin özülü kimi çıxış edir. Başqa formada desək, varisliyin müxtəlif variantları olsa da, məsələn, mədəniyyətdə varislik – *“mənəvi sahədə varislik, ilk növbədə dil və digər işarə sistemləri, o cümlədən bəşəriyyətin mövcud olduğu ilk mərhələlərdən təşəkkül tapan zəngin ikonoqrafiya (rəsm, şəkil, sxem və s.) ilə təmin edilir. Maddi mədəniyyətdə varislik bir çox nəsillərin hazırladığı əşyalar və mexanizmlərin ayrı-ayrı nümunələri vasitəsilə reallaşdırılır. Bir çox minilliklər bu varisliyin ötürülməsinə xidmət edən sosial institutlar fəaliyyət göstərmişdir.Müasir günümüzdə belə mədəniyyət müəssisələri məktəb, universitet, elmi-tədqiqat mərkəzləri, muzey, kitabxana və s.-dir. Onlar həm də mədəni dəyərlərin qoruyucusu və ötürücüləridir” [6, s. 19].*

Mədəniyyət və mədəniyyətlərin ünsiyyəti problemini digər problemlərdən fərqləndirən cəhət onunla bağlıdır ki, onun ontoloji, ekzistensial, ideoloji, siyasi, coğrafi, tarixi və s. qatları daima yenidən ən müxtəlif üsullarla araşdırılmanı zəruri edir. Lakin məsələ ondadır ki, hazırda Avropa mədəniyyətinin inkişaf tendensiyası və strukturu göstərir ki, mədəniyytlərarası dialoq və əməkdaşlıq müasir gerçəkliyin zəruri hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış etsə də, digər mədəniyyətlərlə ünsiyyət və dialoqda ciddi problemlər mövcuddur. Texnikanın və biliyin sonsuz imkanlarının həyatımıza birmənalı “müdaxiləsi” nəticəsində və *“epoxal inkişaf və ya sıçrayış kimi dərk olunan” dövrümüzdə hər şey başqa cür olmuşdur. Sosial şərtlər durdurulmaz hərəkətdədirlər və indi o, dərk olunmağa başlayıb” [7, s. 197].* Fakt budur ki, elmin-texniki tərəqqi süni intellektin atılışı, dünyanın ərazi cəhətdən “kiçilməsi”, hər kəsin informasiya şəbəkələrində “gerçəkləşməsi”, müstəqil fikir yürütməsi bir tərəfdən mədəniyyət və sosial sferada asan humanitar inkişaf yaratsa da, digər tərəfdən mədəni xaosun da başlanğıcına işarətlər verir. Bu onu şərtləndirir ki, bir növ *“Yer kürəsinin əhalisi əzəli ənənəvi dayaqlar və şüur formasından qoparılır. Müdafiəli olmasına əminliyi getdikcə zəifləyir. Kütlələr daha da bircinsli olurlar. Hamı oxumaq və yazmaq öyrənir. Bunsuz onlar bilik əldə edə, iradələrini bildirə, özlərilə hesablaşmağa vadar edə bilməzlər” [7, s. 197].* Bu prosesin əsl həqiqətdə, heç bir pis nəticələrə gətirməyəcəyi qənaətinə də gəlmək olar. Lakin məsələ ondadır ki, *bu bircinsli insan tipinin* formalaşmasında da son dərəcə ciddi bir problem mövcuddur. Bilik və elmin gətirdiyi üstünlük fonunda insan mədəniyyət, cəmiyyət və qlobal anlamda sivilizasiyalararası əlaqə və münasibətlərdə də ciddi bir böhran yaşamaqdadır. Bu onunla bağlıdır ki, *“müasir sivilizasiya böhranlarına yol açan səbəblər arasında istehlak cəmiyyətində müşahidə edilən ziddiyyətlər xüsusi rol oynayır. İstehlak cəmiyyətinin formalaşdırılması, heç şübhəsiz, cəmiyyətin inkişafında böyük rol oynamaqla, elm və texnologiyaların inkişafına rəvac verir” [3, s. 135].*

Bütövlükdə bunlar hamısı təqdirəlayiq haldır, lakin problem həm də ondadır ki, insan, mədəniyyət, cəmiyyət bu tərəqqinin yaratdığı gerçəkliklər fonunda –qlobal məkanın gerçəklikləri kontekstində dialoq problemi ilə üzləşir, ünsiyyət daha çox utilitarizmə doğru inkişaf edir və s. Yuxarıda tarixçi-filosof Q.Bokla istinad etməyimizin məntiqi əsasları vardır: filosof hesab edirdi ki, cəmiyyətin inkişafının əsas göstəricisi intellektual tərəqqidir, burada elmi biliklərin artması mövhumatı və dini doqmatizmi zəiflədir, əxlaq və hüquq intellektual inkişafın əsas törəməsi kimi meydana çıxaraq mədəni prosesləri sürətləndirir, onların əsasını təşkil edir. Bu baxımdan aydındır ki, müasir mədəniyyətə, tarixi prosesə pozitivist hərəkatın və rasionalist yanaşmaların Qərb fəlsəfi təfəkküründən – rasional, elmi, qanunauyğun bir proses kimi şərhindən gəlməsi faktı məlumdur [10]. Təbii ki, bu ideyaların bu gün dünyada tam şəkildə qəbul edilməsi mübahisəli olsa da, müasir tarix fəlsəfəsi və mədəniyyət nəzəriyyəsinin formalaşmasında fundamental nəzəri-praktik mərhələnin əsas atılışı Qərb hesab olunur. Bir növ "təfəkkürdə Qərb dominantlığı" planetar təfəkkürə çevirilib. Əgər bilik və ya zəkanı mütləqləşdirə bilsək, – *zəka bilik və intellektual əsaslara apelyasiya etsə də,* həmin fakt təkzibedilməzdir ki, qlobal problemlər nəinki azalmır, əksinə, tarixi dinamika ilə müqayisədə genişlənmə istiqamətində inkişafdadır.

2. İnsan "konsepsiyası" bilik və dialoq kontekstində: Tarixə dialoq fəlsəfəsi və ya mədəniyyətlərin dialoqu kontekstindən yanaşdıqda heç də müəyyən etmək çətin deyildir ki, tarixin inkişafı bilavasitə bilik, zəka və sosial təşkilatlanmalar vasitəsilə inkişafda olan prosesdir. Müasir reallığın fundamental hadisəsi olan qloballaşma nə qədər tənqid olunsa da, məlum olan həqiqətdir ki, **"qloballaşma mədəniyyətlərin dialoqu prosesinə təkan verdi və onun pozitiv alternativi yoxdur" [5, s. 90].** Yaxud, mədəniyyətin və insan cəmiyyətinin formalaşmasını biz konseptual olaraq qəbul etdikdə aydın şəkildə görürük ki, mədəniyyətin formalaşması bilavasitə əxlaqi keyfiyyətlərlə bağlı olan hadisədir. Qlobal proseslərdə isə bilik və elmin yeri və rolu bilavasitə əxlaqi keyfiyyətlərin həm də inkişafına təkan verən hadisələrdən hesab olunur. Əxlaqi keyfiyyətlərin bilavasitə təməlləri mədəniyyətlə bağlıdır ki, biz onu yer üzərində yaşayan digər canlıların həyatlarında müşahidə edə bilmirik, çünki mədəniyyət İnsan növünün mahiyyətidir. Bu baxımdan İnsan konsepsiyası elə bir ideyadır ki, onun məhz reallaşması bilavasitə mədəniyyətin təməlləri ilə eyniyyət təşkil edir və burada əxlaqın meydana gəlməsi bu konsepsiyanın mənəvi əsaslarını, özülünü formalaşdırır. Bu fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir mədəniyyətlər hər hansı coğrafiyada müstəqil olaraq inkişaf etsə də, onların ümumi oxşar cəhətlərinin bir tərəfi bilik, əmək vərdişləri və s. təşkil olunsa da, onların əsas ideyalarını təşkil edən mənəvi tərəf məhz əxlaqla, tarixi varisliklə bağlıdır. Ona görə də belə bir fikri xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, *"mədəni bir varlıq olaraq insan "konsepsiyasından" heç bir ayrı-seçkilik olmadan istifadə etmək ancaq əxlaqla mümkündür. Çünki əxlaq insanın haralı olması, varlı və ya kasıb olması, hansı əqidəyə sahib olması, hansı dildə danışması, hansı siyasi görüşü dəstəkləməsi, hansı dövlətin vətəndaşı olması ilə maraqlanmır" [1, s. 200].*

Əxlaqın mənəvi və ontoloji mahiyyəti onunla bağlıdır ki, onun yaratdığı dəyərlərin ümumi nəticələri mədəniyyətdə cəmlənir, mədəni insan tipinin növbəti üstün mərhələlərini müəyyən edir. *"Əxlaq insanın insan olmasının fərd kimi, keyfiyyətlərinə görə deyil, mədəni varlıq kimi malik olduğu keyfiyyətlərə əsaslanır. Əxlaq, sahib olduqları keyfiyyətlərdən asılı olmayaraq, bütün insanların bir-biri ilə münasibətlərində bərabər olduğunu qəbul edir. Əxlaqın başqa bir xüsusiyyəti odur ki, biz fərd olaraq başqaları qarşısında məsuliyyət daşıyırıq" [1, s. 200]. Bu* fikirlərin əsasında həm də o dayanır ki, insan və cəmiyyətin başlıca resursları onun mənəvi tərəfləri bilavasitə əxlaqi keyfiyyətlərlə bağılıdır. Lakin burada əxlaq yalnız biliyə malik olmaq hadisəsi kimi deyil, bilik və mədəni xüsusiyyətlərin əsas strukturu kimi çıxış edir ki, bu da tarixin fəlsəfi anlamda dərkini daha da zəruri etmiş olur. Bu onu təsdiq edir ki**,** *"insan olmaq başqa insanların varlığından asılıdırsa və insan olmağın davamlılığı kollektiv şəkildə yaşamaqla mümkündürsə, başqaları ilə münasibətdə məsuliyyət əsas dəyərə çevrilir. İnsan olmağın nə demək olduğu özünüdərklə ortaya çıxır. Özünü dərk etmənin birinci tərəfi tarixən insan olmağın nə demək olduğunu ehtiva etdiyi halda, ikinci mərhələ insanların indiki problemləri ilə məşğul olmaq və gələcəyi ən yaxşı şəkildə qurmaq məqsədi daşıyır. İndiki və gələcəklə bağlı şüurlu fəaliyyət məsuliyyət əsasında məna qazanır" [1, s. 200].* Ona görə də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlərarası əlaqə və münasibətlərin bir tərəfi məhz tarixi bilgi və onun mədəniyyət hadisəsi kimi təzahürləri ilə bağlıdırsa, onun başlıca amilini həm də şəxsin, cəmiyyətin dünyagörüşü, daxili ekzistensiyası təşkil edir.

Nəticə. Müşahidələr göstərir ki, müasir qlobal proseslər nəzəri fikirdə yeni keçid dövrü kimi xarakterizə olunmağa başlamışdır. Təbii ki, baş verən prosesi süni intellekt və rəqəmsallaşma və ya kibertəhlükəsizliklə bağlamaq ənənəsi şüur üçün yenidir. Yaxud, bu prosesi biliyin ən yüksək formada təzahürləri ilə də əlaqələndirmək olar. Keçid dövrlərinin ziddiyyətli məqamları ondadır ki, (biz tarixi təcrübədən çıxış edərək yuxarıda yunan-Roma mədəniyyətinin qalıqları üzərində xristianlığın yaranmasını nümunə kimi göstərdik) proses zamanı bu dövrün elə spesifik xüsusiyyətləri meydana gələ bilər ki, o nəinki özündən əvvəlki ənənə və tarixi təcrübəni əxz etməz, əksinə, onun həm nailiyyətlərini, həm də ziddiyyətlərini biryolluq silib ata bilər ki, bununla da proses mədəniyyətin “problemini” azaltmaq əvəzinə, onu daha da dərinləşdirə bilər. Məsələn, burada yalnız bir qeydi vurğulamaq olar: nüvə fəlakətlərindən müasir sivilizasiyalar tam sığortalanıbmı? Müasir biliyin yaratdığ Sİ insanın milyon illər ərzində formalaşdığı mahiyyətə hansı dəyişikliklər gətirəcəkdir? Ona görə də tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyətlərin dialoqunun bir tərəfi bilavasitə mədəniyyətlərin tarixi prosesdə qazandıqları vərdişlər, genetik “kodlarla” – din, coğrafi hüdudlar, siyasət, iqtisadiyyat, intellektual keyfiyyətlər, ideologiya, maraqlar və s. – bağlı olan proses olsa da, onun bilavasitə əsaslarını, həm də biliyi özündə ehtiva edən dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya və əxlaqı kateqoriya ilə bağlıdır. Bu “orqanizmlərdə” nə qədər “yad elementlər” formalaşsa da, onların həm də təbiətində intellektuallıq və kommunikasiyaya, bəşəri universal dəyərlərə bir meyil də vardır. Bu anlamda nəzəri olaraq qeyd olunur ki, tarixi təcrübə insan konsepsiyası kontekstində müasir bilik və əxlaqi keyfiyyətlərlə birləşərək yeni dialoq mədəniyyəti formalaşdıra bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ayhan Bıçak (Prof. Dr) Tarih felsefesi. PDF. İstanbul Unveristəsi, 200 səh.
2. Dürant U. “Fəlsəfi hekayətlər” “Zəkioğlu” nəşriyyatı ((1933-cü il nəşr. ing. tərc – A. Əsədov) Bakı – 2006 576. səh
3. Ələkbərov U. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2017, s.176.
4. Fukuyama F. Tarixin sonu və sonuncu insan B. “Qanun” Nəşriyyatı, 2021,
5. Məmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı- “Təknur”-2012. 216 səh.
6. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı (2008), 2010, PDF.
7. Yaspers K. Tarixin mənası və təyinatı, Bakı, “Zəkioğlu” nəşriyyatı, 2008, 764 s.
8. Zeynalov Ş. Ə. Sivilizasiyalararası münasibətlər: problemlər və perspektivlər. Bakı: Oğuz Eli nəşriyyatı, 2014, 240 s.
9. Zeynalov, Ş. Ə. “Dialoq mədəniyyəti və müasirlik”. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2020 s. 330 səh

Rus dilində:

10. Бокль Г.Т. История цивилзаций, Москва: Мысль, 2000, 668 с.
11. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х т., Т.1, Москва: Айрис-пресс, 2006, 528 с.

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov

УДК 316
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1048

ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ МИРОВЫХ ВЫЗОВОВ

Наталья Лазаревич
кандидат философских наук, доцент Института философии,
Национальная академия наук Беларуси, **Беларусь**
natalazarevich@tut.by;
orcid.orq 000-0003-2095-5608

Резюме. В статье с философских позиций рассматриваются проблемы современного эколого-антропологического кризиса, амбивалентно проявляющегося в условиях инновационно-технологической практики и детерминированного ею социального развития. Выявляются философские аспекты изменений в динамике и направлениях развития экологических ценностей, а также переосмысления традиционного понимания данных процессов и соответствующих моделей поведения. Определены основные векторы этих изменений и модели оптимизации образа жизни в современном обществе. Они базируются на идее баланса между природой и обществом, а отношение к природе выстраивается на принципе «достаточного» потребления. Особое внимание уделяется философскому контексту социализации человека в техногенном обществе и поиску моделей цивилизационного развития, ориентированных на экогуманитарные ценности.

Раскрываются социально-философские направления достижения безопасного социального развития с учетом инновационных мер по поддержанию природно-ресурсного потенциала. Обоснован переход от антропоцентрической к биоантропоцентрической модели социоприродной эволюции, в связи с чем, актуализируется задача формирования экологического сознания и мировоззрения человека на основе новых принципов экологического образования и воспитания.

Ключевые слова: экология, экологический кризис, антропологический кризис, антропоцентризм, биоантропоцентризм, техногенное общество, социальное развитие.

MÜASİR QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN FƏLSƏFİ DƏRK EDİLMƏSİ

Natalya Lazareviç

Xülasə. Məqalədə müasir ekoloji və antropoloji böhran problemləri müzakirə olunur. Bu böhran innovativ texnoloji təcrübə və onun müəyyən etdiyi sosial inkişaf şəraitində ziddiyyətli şəkildə özünü göstərir. Ekoloji dəyərlərin inkişaf dinamikasında və istiqamətlərində dəyişikliklər, bu proseslərin və davranış modellərinin ənənəvi anlayışına yenidən baxılması müəyyən edilmişdir. Bu dəyişikliklərin əsas istiqamətləri və müasir cəmiyyətdə həyat tərzinin optimallaşdırılması modelləri müəyyən olunmuşdur.

Bu modellər təbiət və cəmiyyət arasında tarazlıq ideyasına əsaslanır və təbiətə münasibət “kifayət qədər” istehlak prinsipi üzərində qurulur. Texnogen cəmiyyətdə insanın sosiallaşmasının ekoloji imperativlərinə və ekoloji-humanitar dəyərlərə yönəlmiş sivilizasiya inkişafı modellərinin axtarışına diqqət yetirilir.

Təbii resurs potensialının qorunması üçün innovativ tədbirləri nəzərə alaraq təhlükəsiz sosial inkişafın təmin olunması istiqamətləri açıqlanır. Eyni zamanda, antropomərkəzçi modeldən bioantropomərkəzçi sosial-təbii inkişaf modelinə keçid məsələsi vurğulanır. Bu baxımdan yeni ekoloji təhsil və tərbiyə prinsiplərinə əsaslanan ekoloji şüurun və dünyagörüşün formalaşdırılması vəzifəsi aktuallaşdırılır və əsaslandırılır.

Açar sözlər: ekologiya, ekoloji böhran, antropoloji böhran, antropomərkəzçilik, bioantropomərkəzçilik, texnogen cəmiyyət, sosial inkişaf.

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN THE CONTEXT OF MODERN GLOBAL CHALLENGES

Natalya Lazarevich

Abstract. The problems of the modern ecological and anthropological crisis, which manifests itself ambivalently under the conditions of innovative technological practice and the social development it determines by it, are discussed in the article. Changes in the dynamics and directions of development of environmental value and a rethinking of traditional understandings of these processes and behavioral patterns have been identified. The main vectors of these changes, models for optimizations of lifestyle in modern society have been defined. They are based on the idea of balance between nature and society, and the attitude toward nature is grounded in the concept of "sufficient" consumption. The article draws attention to the environmental imperatives of human socialization in a technogenic society and the search for models of civilizational development focused on environmental and humanitarian values.

The directions for achieving safe social development taking into account innovative measures for maintaining natural resource potential, changing from the anthropocentric to the bioanthropocentric model of socio-natural evolution are revealed. In this connection, the task of forming a person’s environmental consciousness and worldview based on new principles of ecological education and upbringing has been reconsidered and substantiated.

Keywords: ecology, ecological crisis, anthropological crisis, anthropocentrism, bioanthropocentrism, technogenic society, social development.

Введение

Философы выдвигали различные взгляды на роль философии в решении экологической проблемы, вплоть до отрицания этой роли, поскольку считалось, что данная проблема якобы носит исключительно практический характер. Однако одной из причин неразрешённости экологической проблемы является недостаточное внимание к её философским аспектам. Еще сравнительно недавно бытовало мнение, что для улучшения экологической ситуации философия не нужна — достаточно просто не загрязнять природу. Значение философского анализа экологической проблемы заключается в том, что именно философский подход способен выявить глубокие причины экологических трудностей. Эти причины проявляются в противоречиях между сознанием и материей, духом и телом, а также во внутренних противоречиях самого человека. Усиливаясь под воздействием социальных и познавательных факторов, они обострили конфликт между человеком и природой в эпоху научно-технической революции.

Основные экологические трудности определяются характером современного производства и образом жизни общества. Производство, в свою очередь, зависит от социально-политического строя общества и уровня развития науки и техники, одновременно оказывая на них обратное влияние. В свою очередь, социальная организация и научно-технический прогресс в определённой степени зависят от философской атмосферы эпохи, особенно от того, как разрешаются взаимоотношения между индивидуальными и общественными целями, рациональным и чувственным познанием. Хотя преодоление экологического кризиса представляет собой практическую задачу, прежде всего, необходимо изменить систему понятий. В этом процессе философия должна играть основную роль — как критик и интерпретатор научных и культурных революций. Философия способствует ориентации современной науки в экологическом направлении, влияет на принятие социально-политических решений и создаёт условия для изменения системы общественных ценностей.

Ключевым принципом экологической философии является идея гармонии человека и природы. Ее истоки восходят к античной мысли, где гармония понималась как согласие микрокосма (человека) и макрокосма (вселенной). Гармония трактуется не только как психологическое состояние, но и как объективная реальность: взаимодействие человека и природы образует единую развивающуюся систему. В этом смысле экологическая проблема — это проблема взаимодействия и взаимного влияния человека и природы, в результате которого изменяются обе стороны, и формируется новое качество их отношений.

Изучение взаимосвязи философии и экологии в основном определяется необходимостью комплексного, всестороннего и осознанного регулирования деятельности человечества в природной среде. Проблемы взаимодействия общества и природы естественным образом входят в сферу философского знания и отражаются в его структурных компонентах. На всех этапах своей истории философия отображала проблемы бытия человека, общества и природы, стремясь внести определённую гармонию в их взаимные отношения на основе духовного осмысления человеком самого себя и окружающего мира.

В условиях современных глобальных вызовов практическое значение философии возрастает. Она становится областью критического переосмысления человеческой деятельности, научного знания и духовной культуры с целью предотвращения кризиса, угрожающего существованию цивилизации. Существенная роль философии заключается в объединении науки, экономики и политики для выработки путей гармонизации отношений между человеком и природой. Экологическая философия направлена на формирование экологического мировоззрения, обеспечивающего гармоничное сосуществование природы и общества. В её рамках исследуются не только экологические отношения внутри общества, но и философские проблемы экологии как области естествознания. Экологическая философия развивается как самостоятельная область знаний во взаимодействии с социальной философией, экологической этикой и социальной экологией.

Сохранение нормальной жизнедеятельности человечества зависит от наличия природных ресурсов, необходимых для удовлетворения материальных потребностей и качества окружающей среды, обеспечивающие здоровье. Эти условия тесно связаны с состоянием природных процессов и степенью их трансформации под воздействием хозяйственной деятельности.

Вся история цивилизации – это история экономического роста и последовательного разрушения биосферы. Лишь в эпоху палеолита человек не нарушал естественные экосистемы, поскольку образ его жизни (собирательство, охота, рыболовство) не вызывал в них невосполнимых изменений. В результате, развитие техногенной цивилизации привело к созданию искусственной среды обитания, истощению ресурсов и загрязнению окружающей среды. По оценкам специалистов, значительная часть территории планеты уже подверглась антропогенному воздействию (сегодня не затронутой человеческой деятельностью осталось около трети территории нашей планеты). Биосфера, или живая природа – земная оболочка, в пределах которой существует жизнь, – по отношению к человеку выполняет следующие жизненно важные функции: - физиологические – поддержание жизни человека как биологического вида; - социальные – поддержание жизни как биологического вида (создание условий формирования человека как личности); - экономические – обеспечение возможностей экономической деятельности, включая воспроизводство людей как трудовых ресурсов; - экологические – формирование, регулирование и поддержание естественного состояния экосистемы, в которой обитает человек.

Экологические функции биосферы создают основу существования социальной и экономической систем общества. Именно способность биосферы к самовосстановлению формирует ту экологическую емкость, в рамках которой природа допускает решение социально-экономических проблем человечества. С точки зрения сохранения устойчивости биосферы выделяются следующие экологические пределы: - пределы использования невозобновимых природных ресурсов, суть которых состоит в том, что при их потреблении не должны превышаться темпы замещения невозобновимых ресурсов возобновимыми; - объемы использования возобновимых ресурсов, которые ограничены возможностями и темпами их воспроизводства; - недопустимые размеры загрязнения или истощения природных систем, которые должны превышать ассимиляционного потенциала (экологической емкости) природной среды.

Накопленный производственный потенциал и в нормальном, безаварийном режиме работы создает серьезную экологическую угрозу в результате эмиссии разнообразных отходов производства, постепенная концентрация которых может привести к утрате жизнепригодных свойств среды обитания, поскольку ассимиляционные возможности ее небезграничны.

Количественный эффект от антропогенных воздействий на природу уже не только соизмерим с природными процессами, но и зачастую значительно превосходит их. Кроме того, современное производство отличает чрезвычайно высокая ресурсоемкость – расточительность в потреблении природных ресурсов. Известно, что в индустриальном производстве выход готовой продукции составляет всего 2 % от массы исходного природного сырья, остальные 98 % природного вещества идут в отвалы, отходы, стоки и т.п., загрязняя окружающую среду. Огромный технический потенциал человечества сам по себе обладает внутренней неустойчивостью. Из-за высокой концентрации в пределах биосферы и среды человека опасных агентов и источников риска (все виды вооружений, отравляющие вещества и ядерное топливо) этот потенциал не только угрожает экосистеме, но и включает потенциал самоуничтожения. Данная угроза не так уж легко осознается, поскольку в психологии людей она маскируется положительными результатами социального прогресса.

Во второй половине XX – начале XXI столетия, когда возросли темпы роста дохода на душу населения, более эффективными стали системы здравоохранения и образования, улучшилось питание людей, увеличилась продолжительность жизни. Говоря о следствиях данных процессов, можно утверждать, что техногенная цивилизация положила начало множеству проблем, которые относятся к климатическим, антропогенным, социальным, экологическим, политическим сферам, и поставила под угрозу само существование планеты и человечества. Предупреждение Э. Фромма о том, что: «человек располагает такими средствами уничтожения, перед которыми любовь к жизни может оказаться бессильной» [1, с. 51] и сегодня является по-прежнему актуальным. В данном контексте современного общества являются: ускорение и новый уровень темпов промышленного развития, уровень урбанизации населения, изменение вектора социально-политической деятельности, высокая скорость перемещений и коммуникаций, все ускоряющиеся масштабы преобразовательной деятельности людей, трансформирующие и разрушающие качества биосферного порядка, сформированные миллионами лет природно-биологической эволюции.

Понятие «национальные экологические интересы» начинает определять стратегические цели любого государства. Они представляют собой совокупность потребностей государства в сохранении и защите окружающей среды, рациональном использовании природных ресурсов, а также в ликвидации экологических последствий хозяйственной и иной деятельности. Эта деятельность обеспечивает благоприятную окружающую среду для населения, преодоление негативных последствий чрезвычайных ситуаций и реабилитацию экологически нарушенных территорий. Поэтому ключевые аспекты данной работы фиксируют: поддержание биологического разнообразия, защиту биосферы, адаптацию к изменению климата, развитие «зеленой экономики» и ряд других действий.

Сохранение благоприятной окружающей среды.

Как нам представляется, во всех природных средах происходит однонаправленное изменение концентраций химических веществ, в первую очередь биогенов. В атмосфере быстро нарастает концентрация углекислого газа (с 280 до 350 частей на 1 миллион за 200 лет, причем более половины прироста – за последние 50 лет), метана (с 0,8 до 1,65 частей на 1 миллион), оксида азота и др. Во второй половине XX в. в атмосфере появились совершенно новые газы – хлофторуглероды (хладоны) как следствие хозяйственной деятельности человека. В результате, с их появлением возникла угроза разрушения озонного слоя. Другими словами, были накоплены данные, указывающие, что соединения углерода – хлор-фторуглероды разрушают озоновый слой в стратосфере, тем самым увеличивая поток солнечной радиации в достигающей земной поверхности ультрафиолетовой части спектра. Поскольку озоновый слой защищает людей, животных и растения от разрушающего воздействия солнечной радиации, было признано, что непрерывное увеличение количества хлорфторуглеродов и других веществ, разрушающих озоновый слой, одна из основных потенциальных угроз здоровью человечества. В соответствии с подписанным в 1987 г. Монреальским протоколом по веществам, разрушающим озоновый слой, производство веществ, наносящих наибольший ущерб озоновому слою, было прекращено (в 1996 году в развитых странах и к 2010 году в развивающихся странах). Достигнутые договоренности об охране озонового слоя и их выполнение, являются одним из наиболее

успешных примеров международного сотрудничества в области охраны природной среды обитания человека [2]. Стабилизация двуокиси углерода (С02) в атмосфере Земли на безопасном уровне потребует общего снижения примерно на 60% объемов выбросов «парниковых газов», вызывающих глобальное потепление [4]. Процесс адаптации к изменению климата (потеплению) включает разработку стратегий и мер по снижению уязвимости живых организмов. Таких, как повышение устойчивости сельскохозяйственных ресурсов.

Изменения водных, воздушных и земельных ресурсов. Активно происходит рост концентрации химических веществ в поверхностных водах суши, о чем свидетельствует глобальная эвтрофикация водоемов суши и части прибрежных вод Мирового океана. Атмосферные выпадения соединений азота и серы, в том числе в виде кислотных осадков, существенно сказались на химических и биологических процессах в почвах, что приводит к деградации почвенного покрова во многих регионах планеты.

Кризис водных ресурсов. Потребление пресной воды в мире увеличилось в шесть раз, что более, чем в два раза превышает темпы роста населения. Если нынешняя тенденция сохранится, то к 2025 году в условиях дефицита воды будут проживать каждые два их трех жителей Земли. Проблема пресной воды заключается не только в ее нехватке, но и в ухудшении качества: попадание в водоемы удобрений и вредных химических веществ создает серьезную угрозу здоровью населения. Безопасной питьевой воды сегодня лишены более чем миллиард человек в мире, более одной пятой всех запасов пресноводной рыбы находится под угрозой исчезновения в результате загрязнения водной среды обитания.

При сохранении современных темпов социально-экономического развития деградация биосферы может стать необратимой в течение ближайших 40-50 лет [3].

Деградация земельных ресурсов. Почти 2 млрд. гектаров земель (площадь, сопоставимая с территориями Канады и США вместе взятых) подвержены деградации, вызванной деятельностью человека. Основными факторами являются засоление почв вследствие орошения, эрозия, истощение гумусового слоя, обезлесение и расширение пустынных территорий, – вот основные враги почвы, создаваемые человеком. Ежегодно на Земле из-за деградации почв или наступления городов становятся непригодными для возделывания сельскохозяйственных культур около 20 млн. гектаров сельскохозяйственных угодий, что усиливает проблему продовольственной безопасности.

Угроза изменения климата. Потепление климата опасно тем, что ускоряет глобальный круговорот воды между океанами, атмосферой и сушей. Повышение температуры приводит к интенсивному испарению, что, в свою очередь, вызывает более интенсивные осадки и увеличивает риск экстремальных погодных явлений. Увеличение содержания воды в атмосфере наносит значительный ущерб флоре и фауне лесов, сельскому хозяйству и инфраструктуре. По мнению специалистов, одной из причин учащения катастрофических наводнений, в том числе в Европе и ряде регионов России (например, в Ставропольском и Краснодарском краях летом 2022 года), является рост концентрации парниковых газов в атмосфере. За последние 50 лет объём выбросов значительно увеличился, главным образом вследствие сжигания ископаемого топлива, которое по-прежнему обеспечивает более 75% мирового энергопотребления. Существенный вклад вносят также рост числа автомобилей и развитие промышленности.

Пути преодоления последствий загрязнения. К мерам по восстановлению территорий, пострадавших в результате радиационных и иных чрезвычайных ситуаций, относится комплекс экологической реабилитации. Республика Беларусь накопила значительный опыт в этой сфере после аварии на Чернобыльской АЭС. Беларусь прошла длинный путь по развитию мирного атома. Белорусская АЭС – источник дешевой и ресурсосберегающей электроэнергии.

Сохранение биологического разнообразия, предполагает защиту редких и исчезающих видов растений и животных (когда под угрозой исчезновения находится около четверти миллионов видов растений, то есть каждый восьмой вид), создание особо охраняемых природных территорий, поддержание естественного баланса экосистем. Дикорастущие растения – это генетический ресурс для выведения устойчивых к болезням и неблагоприятным условиям новых сельскохозяйственных культур, а также являются источником сырья для фармацевтической промышленности. Медицинские препараты, изготовленные на основе

дикорастущих растений, позволяют удовлетворять основные потребности более 3 млрд. человек.

Под угрозой исчезновения видов находятся около 25% видов млекопитающих и 11 % видов птиц. Продолжается истощение рыбных ресурсов. За последние полвека рыбные уловы выросли почти в 5 раз, тогда как 70% промысловых запасов Мирового океана подвергаются либо предельной, либо запредельной эксплуатации. Оно включает сохранение уникальных видов растений и животных, создание защищенных территорий и поддержание естественного баланса в экосистемах. В Беларуси проводятся мероприятия по восстановлению и сохранению уникальных видов растений и животных, созданию защищенных территорий, предназначенных для сохранения природы и ее биоразнообразия.

Достижение поставленных целей возможно на основе утверждения новых ценностных ориентаций во взаимодействии общества и природы и установления тесного международного сотрудничества в области охраны окружающей среды. Осознание людьми важности и необходимости принятия неотложных мер по предотвращению экологической катастрофы и утверждения истинно человеческих отношений между людьми; уважение и забота о сохранении всех форм жизни, нашли отражение в международных документах. Новый гуманизм, как полагает А.Печчеи, направлен на «существенное улучшение человеческих качеств всех жителей планеты» [5], и потому он предлагает сделать центром внимания человека, способ его существования и образ жизни, ибо судьба нового мирового порядка будет зависеть от его качеств и способностей.

При такой постановке вопроса становится понятным, что следование практике, основанной на антропоцентризме, является проблематичным. В противовес устаревшим отношениям возникают общественные движения, ориентированные на экологический образ жизни, начинается процесс экологизации как комплекс международных взаимоотношений. Первая, открывшая целую серию – конференция 1992 г. в Рио-де-Жанейро, на которой ООН принимается Концепция устойчивого развития человечества, фиксирующая осознание необходимости ограничения эксплуатации природы ради потребительских нужд. И уже начиная со второй половины XX в. начинает оформляться современный экоцентрический подход как мировоззрение, во главу угла которого была положена идея баланса между природой и обществом, а отношение к природе на основе «достаточного» потребления, становится новым принципом взаимоотношений человека и природы. Наметившийся переход представляет собой основу системы социо-экологических ценностей современности.

Можно привести мнение В. С. Степина о том, что «современная эпоха как никогда нуждается в новых мировоззренческих идеях, в стратегиях цивилизационного развития, ориентированных на будущее и ответственных перед будущими поколениями» [6, с. 14]. Основные идеи, которые наиболее важны для сформированности экологических ценностных ориентаций, – это понимание человеком своего места как органического элемента сложной экосистемы, в которой природа имеет самостоятельную ценность; признание целостности и единства мира; ответственность человека за систему экологических отношений, обеспечивающую его здоровье и являющуюся источником ресурсов. В качестве методологического основания здесь выступает экологическая этика, чему способствуют ее основные принципы, регулирующие общение и поведение человека в природе. Ценностные ориентации во взаимодействии общества и природы заключаются в необходимости предвидения образа ближайшего будущего с целью достижения высокого качества жизни и экологической безопасности в современном обществе.

Развитие «зеленой экономики». Переход к «зеленой экономике» предполагает внедрение экологически чистых способов производства и потребления, а также внедрение инновационных технологий, направленных на охрану окружающей среды через вторичную переработку отходов жизнедеятельности. В обществе сложился стереотип, согласно которому основная экологическая угроза производственной сферы состоит в образовании отходов, однако трудно не согласиться с точкой зрения, что на самом деле вся конечная продукция производства представляет собой отложенные или перенесенные в будущее время отходы. Избавиться от отходов можно лишь одним путем – превратив их в сырье, то есть, создав замкнутые циклы

производства, в которых все отходы производства и потребления тут же включаются в новый производственный цикл. Япония – самая передовая страна по эффективности использования сырья и отходов – в настоящее время использует ежегодно повторно или путем рециклинга 210 млн. т. материалов из 2,6 млрд. т первоначально вовлеченных в хозяйственный оборот, то есть чуть менее 10 %. И это при том, что реструктуризация экономики Японии привела к сокращению доли производственной сферы в создании ВВП с 50 % в 1970 г. до 35 % – к концу XX – началу XXI века, а основной вклад в производство ВВП осуществляет сфера услуг. Как отмечалось в отчете о состоянии окружающей среды в Японии [7], конец XX столетия ознаменовались созданием в стране индустрии услуг, информатизации и формированием *экобизнеса* на основе *экоэффективности*, под которой понимается ресурсосбережение, снижение отходов, рециклинг, удлинение жизни конечных продуктов, снижение массы токсичных отходов и распространения их в окружающей среде. В то же время японские экологи подчеркивают, что, невзирая на сокращение доли первичной индустрии, стабилизацию вторичной и преобладание третичной индустрии, материальный поток имеет тенденцию к росту, как и общая масса образующихся отходов, как и потребление энергии.

Встает вопрос о субъективно-ценностном отражении происходящих объективных процессов социокультурного существования человека в рамках системы «человек – природа – общество». Эколого-ценностные составляющие мировоззренческих ориентаций при этом определяют формирование стратегических планов будущего. Они являются основанием ценностно-экологического подхода – как дисциплины, изучающей взаимоотношения человека и природных объектов, исследуют глобальную проблему их взаимосвязей в контексте всей культуры. Формирование экологических ценностей личности выступает одним из необходимых условий преодоления негативных последствий антропного влияния на окружающую среду и регулятором отношений в системе «человек – окружающая среда». Теоретическая модель экологических ценностей создана в социальной философии и экологической социологии на основе анализа глобальных проблем человечества, переосмысления базовых жизненных потребностей человека, моделей оптимизации образа жизни в современном обществе. И в этом плане экологические ценности определяют специфику взаимоотношений человека и природы в процессе жизнедеятельности, а также указывают на степень ответственности социума за состояние окружающей среды и поддержание гармоничного равновесия в системе «человек – природа». Здоровая экологическая среда включает целый ряд ценностей: чистый воздух; здоровая для жизни человека питьевая вода и хорошее состояние водоемов; земля, лишенная избыточного количества вредных для живого веществ; ликвидацию отходов (промышленных и бытовых). Экологически ориентированный образ жизни предполагает наличие следующих ценностей: физическая культура населения; поддержание уровня здоровья, профилактика здоровья и здорового образа жизни; рациональное питание, включающее экологически чистые продукты; наличие здорового жилья (отсутствие вблизи и внутри него вредных факторов).

Цель деятельности по формированию экологических ценностей связана с изменением направленности сознания, ориентаций его на более адекватное отражение процессов, происходящих в социоприродной среде, гармонизацией их и, соответственно, формировании адекватных нынешней ситуации ценностных установок в потребностях и деятельности человека. Схема формирования ценностного отношения давно определена. Она включает: знания, эмоциональный компонент, практико-деятельностный компонент через воплощение ценностных ориентаций в реальной жизнедеятельности и поведении человека. Образование в данном случае является инструментальной ценностью.

Механизмы поддержания устойчивости экосистем.

В основе устойчивости существования лежит идея соизмерения экономического развития с возможностями природной среды, а также принцип уравновешенности и сбалансированности между экономическими требованиями и экологическим императивом. При формировании ценностного отношения к природе важную роль играют также традиции (народа, семьи), которые связаны с глубинными мировоззренческими принципами и естественным образом погружены в жизнь человека, а также с той политикой, которую проводят государства и их лидеры.

Республика Беларусь и Азербайджанская Республика стремятся к устойчивому социально-экономическому развитию, уделяя особое внимание экологической безопасности.

Президент Беларуси Александр Григорьевич Лукашенко неоднократно подчеркивал приоритетность бережного отношения к природному наследию страны: «Природа - это абсолютный приоритет. Есть природа – есть жизнь. Нет природы – нет жизни» [8]. Беларусь является участницей большинства универсальных и региональных природоохранных соглашений, активно взаимодействует по вопросам создания международной правовой системы в этой области. На национальном уровне сформирована соответствующая законодательная база, разработаны государственные программы и стратегии, направленные на рациональное использование природных ресурсов и развитие «зелёной» экономики [8].

В Азербайджане вопросам экологии также придаётся стратегическое значение. Отношение Общенационального лидера Гейдара Алиева к вопросам охраны природы и рационального природопользования выразилось в реализации масштабных природоохранных проектов, включая создание национальных парков, заповедников и проведение мелиоративных мероприятий. По его инициативе в стране были созданы лесные пояса на участке площадью в 51 тысячу гектаров, осуществлены меры по восстановлению экологического баланса и улучшению структуры почв. Были предприняты важные шаги, в области сохранения и рационального использования водных ресурсов: водохранилищ, искусственных водоемов, гидроэлектростанций, созданию современных водных сооружений, и все это плодотворно сказалось на обеспечении посевных участков хозяйственной водой. В результате этой политики, начатой десятки лет назад, была создана база для превращения сельского хозяйства Азербайджана в ведущую отрасль не нефтяного сектора. Сегодня сельское хозяйство Азербайджана развивается, опираясь на земельные и водные ресурсы.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев всегда придавал большое значение сохранению природных ресурсов и развитию диалога в данном направлении [9]. Основной причиной превращения многих регионов Азербайджана в цветущие уголки и увеличения числа зеленых участков является именно то, что и в годы советской власти, и в период независимости Великий лидер всегда уделял большое внимание мероприятиям по озеленению. По словам президента НАНА, академика Исы Габиббейли, постановления, законы, распоряжения, принятые в период руководства Гейдара Алиева в сфере экологии, были нацелены на оздоровление природы республики, эта работа велась последовательно, постоянно и системно, вследствие чего были достигнуты положительные результаты.

В 1969-1982 гг. по инициативе выдающегося государственного деятеля Гейдара Алиева были приняты 8 законов и 32 постановления, которые охватывали такие вопросы, как защита экологии, охрана окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов; на эти же годы приходится создание многочисленных государственных природных заповедников и заказников. Инициатива создания в Азербайджане после обретения независимости первых охраняемых территорий, имеющих статус Национального парка, также связана с его именем. В 1969 году по распоряжению Гейдара Алиева был создан Ширванский заповедник, ставший впоследствии по его же инициативе национальным парком, в 1974 году – Баситчайский, в 1978 году – Аггёльский, а в 1981 году – Исмаиллинский заповедники.

Первое правительственное постановление об издании «Красной книги» для сохранения богатого генофонда флоры и фауны Азербайджана было принято именно в период руководства Общенационального лидера. В настоящее время вышло в свет третье издание «Красной книги», подготовленное специалистами НАНА, соответствующих институтов, функционирующих под ведомством Министерства науки и образования, а также сотрудниками Министерства экологии и природных ресурсов. В книге нашли свое отражение многие редкие, находящиеся на грани исчезновения виды фауны и флоры.

В основе стабильного и устойчивого развития республики, а также обретения Азербайджаном достойного места в системе международной безопасности стоит проводимая Гейдаром Алиевым дальновидная политика, которая успешно продолжается Президентом Ильхамом Алиевым [10]. Руководствуясь его рекомендациями, продолжаются начатые ранее

работы по сохранению и восстановлению богатой природы и природных ресурсов Азербайджана, в данном направлении претворяются в жизнь новые проекты.

Необходимость формирования новых ценностных ориентаций человеческой деятельности обусловлена остротой современной экологической ситуации, нарастанием социальных противоречий в духовной и социальной сферах жизни общества. Процесс формирования экологических ценностных ориентаций является результатом взаимосвязей в системе «природа – общество».

Таким образом, преодоление современных экологических проблем возможно путем кардинального изменения мировоззренческих ориентаций, формирования новых ценностных установок взаимодействия общества и природы и перехода к экологически безопасному направлению развития науки, техники и технологий в целях сохранения естественной природы и человечества. Ценностный аспект экологического образования в данном случае выражает ориентацию на многостороннюю значимость естественной природы, ее эстетическую и практическую ценности.

Список использованной литературы

1. Фромм Э. О любви к жизни // Психоанализ и этика. М.: АСТ, 1998. – 568 с.
2. Монреальским протоколом по веществам, разрушающим озоновый слой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ozone.shtml – Дата доступа: 12.05.2025.
3. Медоуз. Д.Х. Пределы роста. / Д. Х. Медоуз. Пер. с англ.; Предисл. Г. А. Ягодина. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 208 с.
4. Человек и природа: нерушимая взаимосвязь, постоянное взаимодействие // Robotlibrary [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://robotlibrary.com/book/484-biologiya-yarygin-vn/120-Page120.html. - Дата доступа: 11.05.2025
5. Печчеи А. Человеческие качества. / А. Печчеи. Перевод с англ. О. В. Захаровой с издания The Human Quality «Pergamon Press» Oxford, 1977. – М.: «Прогресс», 1980. – 302 с.
6. Степин В. С. Цивилизация и культура. / В. С. Степин. СПб.: СПбГУП, 2011. – 408 с.
7. Quality of the environment in Japan 1999. Tokyo: Inst. Glob. Environ. Strateg., 1999. – 29 p.
8. Экология – приоритет государственной политики. – Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://pravo.by/novosti/obshchestvenno-politicheskie-i-v-oblasti-prava/2023/april/73907/ – Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. Дата доступа: 28.04.2025.
9. Диалог культур и вызовы современной эпохи: материалы Бакинского форума, посвященного памяти Гейдара Алиева / под общ. редакцией Н. М. Мамедова, А. Н. Чумакова; отв. Ред. А. А. Гезалов, И. Р. Мамед-заде. – М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2019. – 528 с.
10. «Экологическая политика Ильхама Алиева. Устойчивое развитие и зеленый мир (2003-2023)», 2024 – 524 с.

Rəyçi: f.e.d., prof. Azər Mustafayev

UOT 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1051

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA YENİ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ FİKRİN FORMALAŞMASI

Nicat Məmmədov
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
nicatmk@mail.ru
https://orcid.org 0009–0007–0452–4759

Xülasə: Təqdim olunmuş məqalədə Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində XX əsrin 1939-1945-ci illərinin xüsusi mərhələ təşkil etməsi problemi gündəmə gətirilir. İranda və İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi, milli şüurun oyanışı və azadlıq hərəkatının geniş şəkildə təşəkkül tapmasına imkan, zəmin və tarixi şəraitin yaranması məsələləri tədqiq olunur. Rza şah diktaturasına qarşı genişlənən inqilabi-siyasi mübarizədə mütərəqqi fikirli Azərbaycan ziyalıları, şair və jurnalistlərinin dünyagörüşü müqayisə olunur.

Məqsəd: İkinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin inkişafını araşdırmaq.

Metodologiya: Müqayisəli - sistemli yanaşma, tarixilik metodu.

Elmi yenilik: İkinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin inkişafının tədqiqi.

Acar sözlər: fəlsəfi, ictimai-siyasi, Cənubi Azərbaycan, düşüncə, milli-mənəvi, özünüdərk, demokratik.

FORMATION OF NEW SOCIO-POLITICAL AND PHILOSOPHICAL THOUGHT IN THE POETRY OF SOUTH AZERBAIJAN DURING THE SECOND WORLD WAR

Nijat Mammadov

Abstract: This article brings to the agenda the problem of 1939-1945 as a special stage in the history of philosophical and socio-political thought of South Azerbaijan. The awakening of socio-philosophical and national consciousness in Iran and Southern Azerbaijan, which is part of Iran, and the creation of opportunities, foundations and historical conditions for the broad formation of a liberation movement have been studied. The worldview of progressively intellectual Azerbaijani thinkers, poets and journalists in the unfolding revolutionary-political struggle against the dictatorship of Reza Shah has been compared.

Purpose: To study the development of new socio-political and philosophical ideas in the poetry of South Azerbaijan during the Second World War.

Methodology: Comparatively systematic approach, historical method.

Scientific novelty: A study of the development of new socio-political and philosophical thought in the poetry of South Azerbaijan during the Second World War.

Keywords: Philosophical, socio-political, South Azerbaijan, thought, national-spiritual, self-awareness, democratic.

ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В ПОЭЗИИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Ниджат Мамедов

Резюме. В данной статье рассматривается проблема 1939-1945 годов как особый этап в истории философской и общественно-политической мысли Южного Азербайджана. Анализируется процесс пробуждения в Иране и Южном Азербайджане (входившем в состав

Ирана) социально-философского и национального сознания, формирование условий и возможностей для широкого развития освободительного движения. Сопоставляется мировоззрение прогрессивно мыслящих азербайджанских интеллектуалов, поэтов и журналистов в контексте разворачивающейся революционно-политической борьбы против диктатуры Реза-шаха.

Цель исследования: изучить развитие новых общественно-политических и философских идей в поэзии Южного Азербайджана в годы Второй мировой войны.

Методология: применяется сравнительно-системный подход и исторический метод анализа.

Научная новизна: работа раскрывает особенности становления новой общественно-политической и философской мысли в поэзии Южного Азербайджана в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: философский, общественно-политический, Южный Азербайджан, мысль, национально-духовное самосознание, демократический

Əsas hissə / *Main Part*

İkinci Dünya müharibəsi (1939-1945) dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, İranda və İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da ictimai-siyasi, fəlsəfi, milli şüurun oyanışına və azadlıq hərəkatının geniş şəkildə təşəkkül tapmasına imkan, zəmin və tarixi şərait yaratdı. Mütərəqqi fikirli azadlıqsevər Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən şair, yazıçı və jurnalistlər şəraitin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək gizli və açıq şəkildə Rza şah diktaturasına qarşı genişlənən inqilabi-siyasi mübarizəyə qoşuldular. Bu dövrdə yaranan əsərlərin böyük əksəriyyəti inqilabi ruhlu, şahlıq istibdadına qarşı birbaşa və kəskin etirazı ilə diqqəti cəlb etməyə, özündən əvvəlki ədəbi-bədii nümunələrdən öz ictimai-fəlsəfi yönümünə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başladı.

Tarixşünaslıqda haqqında bəhs etdiyimiz illər "Milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi (1941-1946)" dövrü kimi xarakterizə olunur" [1, s. 136].

Daha çox milli özünüdərk və özünütəsdiq məfkurəsinə söykənməklə yaranan 1941-1946-cı illərin poeziyası dövrün, zamanın hadisələrinə ayıq gözlə baxmağa, olayları vaxtında əks etdirib ictimaiyyətə təqdim etməyə səy göstərməyə başladı. Akademik Mirzə İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, "bədii ədəbiyyat bütün bu hadisələrə biganə qalmadı, bu və ya digər dərəcədə onların güzgüsü oldu" [2, s. 133].

Haqqında söhbət gedən illərin Cənubi Azərbaycan şeiri öz ictimai xarakterinə görə daha çox anti-imperialist yönümlü idi. Ölkədaxili monarxist rejimin, şahlıq üsul-idarəsinin, milli ayrıseçkiliyin tənqidi, zülmə və zalıma qarşı üsyan, xalqı mübarizəyə çağırış poeziyanın başlıca mövzularından idi.

Əsrin 40-cı illərində Cənubi Azərbaycanda diktaturanın təqib və hücumlarına baxmayaraq, milli ruhlu şairlər rejimə qarşı açıq şəkildə etirazını bildirir, o zamana qədər hədəfi daha çox qeyri-müəyyən olan əsərlərin dövrünün olmadığını başa düşərək zamanın tələbi ilə ayaqlaşan, xalqın istək və arzularını əks etdirən yeni, ictimai və fəlsəfi ruhlu əsərlərin yazılmasına üstünlük verirdilər. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından olan Sabir Nəbioğlunun (Əmirov) yazdığı kimi, "Rza şah diktaturasının süqutundan sonra təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İran miqyasında yaranan ədəbiyyat özünün komponentlərinə görə yeni idi. O həm mövzu etibarilə, həm gerçək aləmə münasibət nöqteyi-nəzərindən, həm də obyektiv aləmin təqdimində istifadə edilən bədii vasitələr cəhətdən özündən əvvəlki ədəbiyyatdan fərqlənirdi" [3, s. 20].

Akademik Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, "İkinci Dünya müharibəsi illərində Cənubda ədəbi dilin canlanması üçün şərait meydana gəlir" [4, s. 16]. Ana dili uğrunda mübarizə daha çox özünü dövrün poeziyasında, xüsusilə "Azərbaycan", "Vətən yolunda" qəzetləri və "Şairlər məclisi" məcmuəsində dərc olunan ədəbi-bədii materiallarda göstərir. Bu illərin poetik nümunələrinin bir çoxu ilk nömrəsi Əli Şəbüstərinin müdirliyi və İsmayıl Şəmsin redaktorluğu ilə 1941-ci ilin noyabr ayının 1-də çıxan "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində dərc olunurdu. Məqalə və digər yazıları ilə "Azərbaycan xalqına edilən zülmü ifşa edən, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafı uğrunda mübarizə aparan" [5, s. 18] qəzetin səhifələrində Ə.Fitrət, M.Biriya, Süleyman Əmini, Sədi Yüzbəndi, Ələkbər Həddad, Məhəmmədhüseyn Təvəkküli kimi şairlərin ictimai-siyasi xarakterli şeirləri tez-tez çap olunurdu.

Maraqlı burasıdır ki, qəzet satirik şeirlərin çapına daha çox həvəs göstərirdi. Qəzetin ilk nömrəsində “Bacadanbaxan” imzası ilə dərc olunan bir şeirdə oxuyuruq:

Məşrutə oldu İran, biz olduq vəkili-millət,
Biz rahətə yetişdik, millət qazandı zillət,
Qanunu biz düzəltdik “bər nəf’e ma və dövlət”,
Bax gör ki, hər zamanda saman yenə bizimdir,
Dur çal qavalı, oyna, dövran yenə bizimdir [6].

Qəzetdə çap olunan müəlliflər şahlıq rejiminin tənqidi ilə kifayətlənmir, xalq həyatının bütün sahələrini özündə əks etdirən ictimai-fəlsəfi məzmunlu bədii nümunələr yaratmağa cəhd edirdilər. Bu şeirlərin əksəriyyətində Azərbaycan xalqının milli mənliyi tərənnüm olunur, xalqı qəflət yuxusundan ayıltmağa çağırışlar edilirdi. Hilal Nasirinin “Namuslu millətimə” şeiri bu cəhətdən xarakterikdir.

1941-ci ilin sentyabrında İrandan qaçmağa məcbur olan Rza şahdan sonra xaricdəki imperialist dairələrin köməyi ilə taxta otuzdurulan Məhəmməd Rza Pəhləvi atasının yolu ilə gedərək Azərbaycana qarşı şovinist siyasət yeritməyə başladı, ölkədə müxtəlif dillərdə məktəblər fəaliyyət göstərdiyi, qəzetlər çıxdığı halda, Azərbaycan türkcəsində nə təhsilə, nə də mətbuat yayımına icazə vermədi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə 1941-ci ilin avqustunda Cənubi Azərbaycana getmiş Sovet Ordusu sırasındakı mühərrir, şair və ədiblərin iştirakı ilə “Vətən yolunda” adlı qəzetin nəşri məsələsi gündəmə çıxarılır.

Azərbaycan dilində nəşr olunacaq ordu qəzetinin təşkil edilməsi və nəşri məsələsi Sovet ordusu sıralarında rəhbər işçi kimi Təbrizə getmiş Mirzə İbrahimova həvalə olunmuşdu. 1941-ci ilin sentyabr ayının 21-də fəaliyyətə başlayan qrup plana uyğun olaraq “Vətən yolunda” adlanacaq qəzetin nəşrinə hazırlıq işləri görmüş və cəmi 21 gün sonra, yəni 1941-ci il oktyabr ayının 11-də Təbrizdə qəzetin ilk nömrəsi çap edilmişdir. İki gündən bir dörd min nüsxə ilə çap olunan qəzetin redaktoru Mirzə İbrahimov, məsul katibi isə İsrafil Nəzərov idi. Nəşr fəaliyyətini iki dövrədə (11 oktyabr 1941-ci il – 13 aprel 1943-cü il və 10 aprel 1944-cü il – 1 may 1946-cı il) davam etdirən və 406 sayı çap olunan bu qəzetin Cənubi Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi və mədəniyyət sahəsində ən mühüm xidmətlərindən biri Sovet ordusu sıralarında Şimali Azərbaycandan Təbrizə, Güney Azərbaycana getmiş şair və yazıçıların əsərləri ilə yanaşı, cənublu yazarların da əsərlərinə səxavətlə yer ayırması, onları təbliğ etməsi idi.

Qeyd etməliyik ki, tədqiqatların birində göstərildiyi kimi, “Vətən yolunda” qəzetinin nəşri Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı yollarında geniş imkanlar yaratmışdı. Qəzet nəşrə başladığı ilk aylardan bədii yaradıcılıqla məşğul olan qələm sahiblərini ətrafına toplaya bilmişdi” [7, s. 37].

Qəzetdə Şimali Azərbaycandan gedib müvəqqəti olaraq Təbrizdə yaşayan və fəaliyyət göstərən M.İbrahimov, S.Rəhimov, S.Rüstəm, Ə.Məmmədxanlı, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Q.Məmmədli, C.Xəndan, İ.Nəzərli və başqa müəlliflərlə yanaşı, Məhəmməd Biriya, Mir Mehdi Etimad (Natiqi), Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuşi, Əli Tudə, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Mirrəhim Vilayi, Məhəmmədluyi Abbasi, Hilal Nasiri və s. bu kimi yerli qələm sahibləri də fəal şəkildə iştirak edirdilər. Mübaliğəsiz demək olar ki, “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi Azərbaycanda fəlsəfi, ictimai-siyasi, anadilli mətbuatın və ədəbiyyatın inkişafında, xüsusilə də milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. 1946-cı ilin may ayının birinə qədər nəşr olunan bu qəzet bir ədəbi tribunaya çevrilmişdi. Etiraf edilməlidir ki, nəşr fəaliyyətini davam etdirdiyi illərdə “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi azərbaycanlıların ictimai tələb, dünyagörüş və arzularını əks etdirən başlıca vasitələrdən biri idi.

“Vətən yolunda” qəzetinin müzakirə obyektinə çevirdiyi məsələlər çoxçeşidli olduğu kimi, orada dərc olunan ictimai-fəlsəfi xarakterli ədəbi-bədii yazılar da forma və məzmunca çox rəngarəng idi. Qəzetdə əruz və heca vəznində yazılmış, janr etibarilə fərqlənən çoxlu sayda lirik və epik əsərlərə rast gəlmək olur. Böyük ictimai-fəlsəfi əhəmiyyətə malik bu bədii əsərlərdə faşizmin ifşası, monarxiya rejimlərinin tənqidi, azadlığa, istiqlala çağırış, milli varlığın təsdiqi və dil məsələləri başlıca mövzulardan idi.

Əli Tudə “Vətən yolunda” qəzetində çap etdirdiyi “Aşıq Hüseynə” şeirində Azərbaycan xalqının Rza şah hakimiyyəti illərində çəkdiyi zülmləri, yurdun “bayquşlar ötən” viranəyə dönməsini, Milli Hökumətin qurulmasından sonra abad olması, hətta aşıqlar dəstəsinin meydana gəlməsi və tarixi yaddaşın təzədən bərpa olunmasını aşağıdakı kimi vəsf edirdi.

S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökumətə Azərbaycan xalqının nicatı kimi baxmaq, onu alqışlamaq Cənubi Azərbaycan şairlərinin “Vətən yolunda” qəzetində dərc olunan şeirlərinin

aparıcı mövzuları sırasında yer alırdı. Şair Xosrov Darayi 1945-ci ilin 12 dekabrında Milli Hökumətin qurulması ilə Azərbaycana yeni bir baharın gəlişini “Qışda bahar” əsərində belə tərənnüm edirdi:

Getdi zamanı zülmü-sitəm istəyənlərin,
Millət özü üçün özü ələ aldı ixtiyar!
Şad ol, sağ ol, yaşa ey bizim şanlı firqəmiz!
Yaxşı şəhamət elə, zühur etdin iqtidar! [9].

Bu ictimai-fəlsəfi əsərlərdə Şimali Azərbaycana, demək olar ki, ümid gözü ilə baxılır, buradakı quruculuq işləri, xalqın öz dilində məktəb və mətbuat orqanlarına, mədəniyyət ocaqlarına malik olması yüksək pafosla tərənnüm olunurdu.

Belə əsərlərdən biri də Balaş Azəroğlunun “Bakı səfəri” poemasıdır. Poemanın ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, şair yalnız Bakı səfərindən aldığı təəssüratı yox, yol boyu gördüyü Cənubi Azərbaycan kəndlərinin də acınacaqlı, ürəkağrıdan vəziyyətini, darısqal küçələrini təsvir edir, Arazın hər iki sahilindəki parçalanmış Azərbaycanın taleyini ictimailəşdirir. Ayrılıq dərdinin çəkilməz zülm olduğunu bildirirdi.

“Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirlərdə Sovet Azərbaycanından Təbrizə gedib orada çalışan şair və yazıçılara həsr olunmuş şeirlər də diqqət cəlb edir. Əbülqasim Kamil Süleyman Rüstəmə ithaf etdiyi “Ürək dostuma” şeirində yazırdı:

Sönməz qəlbimdəki sönməz bu odlar,
Nəfəsim düşmənin qəlbini odlar.
Sənin tək dostum var, qoy bilsin yadlar,
Əyilmək bilməyən qardaş əyilməz [14].

1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində yazıları tez-tez çap olunan M.Etimadın ictmai xarakterli şeirlərində vətənpərvərlik, ölkənin acınacaqlı vəziyyətini açıb göstərmək, tənqid və ifşaçılıq, xalqı elmə, biliyə, gözüaçıqlığa çağırış əsas yer tutur. Vətən xainlərini, satqınları, mənfəət güdən möhtəkirləri kəskin surətdə tənqid və ifşa edən şair xalqını birliyə, istiqlal uğrunda mübarizəyə çağırırdı. “Şərafəti tap!”, “Yaşamaz”, “Dilənçi”, “Analar həyatı”, “Düzlük aləmdə səadət evinin qayəsidir”, “Rüşvət canımdır” və s. bu kimi şeirlər o dövrün ictimai-fəlsəfi xarakterli demokratik poeziyasının gözəl nümunələrindəndir. “Yaşamaz” şeirindən bir parçaya diqqət edək:

Ölkəsindən xəbəri olmayan insan yaşamaz,
Ruhsuz aləmdə müsəlləmdi ki, bir can yaşamaz.
Hər kim öz ölkəsinin fikrini başdan çıxara,
Məhv olar, xoş günə qalmaz, daha imkan yaşamaz.
Ədlü insaf ilə ol, boşlama ədlin yolunu,
Zülm edən kəs ola, gər Samü Nərman yaşamaz [12, s. 67].

M.Etimad əksər şeirlərində xalqını vətənpərvərliyə, birliyə, qardaşlığa, fədakarlığa çağırır. Xalqına üz tutan şair ona “xan, xanlığı boşla”, vətənin fikrini çək, onu “gülüstana döndər”, – deyə müraciət edir. M.Etimad inanırdı ki, zülm yerdə qalmayacaq. Şairin dünyagörüşünə görə, zalımlar peşmançılığa, zülm evi isə viranlığa məhkumdur. Azadlığı bütün qəlbi, varlığı ilə tərənnüm edən şair həyatın bütün gözəlliyini məhz azadlıqda görürdü. Onun fikrincə, sərv ağacının bütün gözəlliyi, hüsnü, füsunkarlığı onun azadlığı ilə bağlıdır. “Cümlənin dərdi təşxis verilməzsə, onun dərmanı da tapılmaz” deyən M.Etimadın 1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirləri ictimai-fəlsəfi məzmunu, siyasi kəsəri ilə seçilən əsərlərdir. O, bu şeirlərində hamını Vətən yolunda çalışmağa, fədakarlığa, hümmət, qeyrət və rəşadətə çağıraraq “Səttarxan yurdu” şeirində yazırdı:

Ey dağları bütün aslan məvası,
Qeyrətlərin coşqun olan dəryası,
Şanlı, şərafətli ellər dünyası,
Axan dağ-daşından həyat çeşməsi!
Qoynunda bəslədin sən Səttarxanı,
İran dağlarından kəsdin dümanı.
Oldun zəfərlərdə tarix aslanı,
Rəşid oğullara ilham nəğməsi [12,s. 61].

Mirmehdi Etimadın “Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirləri olduqca səmimi, təsirli olub, fəlsəfi ideya və sənətkarlıq baxımından da dəyərlidir. Bu isə şairin daxili səmimiyyəti, ürək saflığı ilə

əlaqədar idi. Bütün varlığı ilə xalqına, yurduna bağlı olan M.Etimad məmləkətin vətəndaşlarını Vətəni ürəkdən sevməyə, onu uca və müqəddəs tutmağa çağıraraq “Azərbaycana yetişməz” fəlsəfi şeirində yazırdı:

Eşq olmasa, aşiq qəmi-hicranə yetişməz,
Vəsl istəməyən sevgili canana yetişməz.
... Allah özü şahiddi, vətən ölmüşüyəm mən,
Heç and ilən Allah Quranə yetişməz.
... Gər dürrü-gövhər, Etimad, aləmləri tutsa,
O dürr yəqin Azərbaycana yetişməz [12,s. 60].

Bu illərdə yaranmış ictimai-fəlsəfi yönümlü poeziyanı yalnız “Azərbaycan” və “Vətən yolunda” qəzetlərində dərc olunan nümunələrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Həmin illərdə yazılmış və sonralar müxtəlif mətbuat orqanlarında, məcmuə və kitablarda çap olunmuş şeirlər deməyə əsas verir ki, milli kimliyin əsas atributları olan “vətən və azadlıq, Azərbaycan xalqının təyini-müqəddərat hüququ, ana dili üzərindən yasaq və təhqirin götürülməsi tələbi, ... Azərbaycan milli hökumətinin ictimai, iqtisadi və mədəni islahat tədbirlərinin icrasına kömək və s. bu dövrün ədəbiyyatının başlıca mövzusu idi” [1, 152-153].

40-cı illər ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən biri, həyatını 1946-cı ildə xalqın, vətənin yolunda qurban verməklə şəhidlik zirvəsinə ucalan filosof şair Əli Fitrət sanki bütün qələm dostlarının dilindən “Vətən eşqində” şeirində yazırdı:

Nə mən Vamiq kimi, Əzradan ötrü eylərəm əfqan,
Nə Sənanəm, olam tərsa, çıxam mən tutduğum yoldan.
Nə Məcnunəm, gəzəm vəhşilər ilə çöldə sərgərdan,
Cahanda nəqsi-aşiqdir, bilə sirrini biganə [13, s. 23].

Şair sədaqətli, fədakar bir aşiq kimi sirrini aşkar etmək istəməsə də, şeirinin sonda böyük iftixar hissi ilə “yarının” ancaq doğma diyarı olduğunu dilə gətirir. Oxucu başa düşür ki, şair nə Əzrasını axtaran Vamiq, nə Leylasını gəzən Məcnundur. O, vətən pərvanəsi, vətən aşiqi, vətən fədaisidir.

Əli Fitrətin “Azərbaycanım, yaşa”, “İttihad”, “Məslisi-milliyyə”, “Mədh azadeqane-Təbriz” kimi şeirləri bu illərin ictimai-siyasi lirikasının gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, həm də milli kimlik uğrunda mübarizə motivlərinin zənginliyi baxımından da çox diqqətəlayiqdir.

Hər bəndinin sonunda “Yaşa, yaşa, Azərbaycanım, yaşa!” misrası nəqarət kimi səslənən beşbəndlik “Azərbaycanım, yaşa!” şeirini Vətən haqqında nəğmə də adlandırmaq olar. Şeirdə Vətən torpağının müşki-ənbərdən, daşlarının ləli-gövhərdən, sularının abi-Kövsərdən yaxşı olduğunu bildirərək, qürur hissi keçirən şair sonrakı bəndlərdə Azərbaycanı Babəklər, Koroğlular yurdu, hər guşəsində min aslan yatan, Səttarxan kimi qəhrəman yetişdirən müqəddəs bir məkan kimi vəsf edir və Vətən övladlarını onun şərəfini qorumağa çağıraraq yazır:

Vətən qədri bilən insan var olsun,
Oğlu, qızı onun bəxtiyar olsun!
Vətəni sevməyən daim xar olsun,
Daim şərəfli aşiyanım, yaşa,
Yaşa, yaşa, Azərbaycanım, yaşa! [13, s. 27].

“İttihad” şeirində milli birliyi tərənnüm edən, “Məslisi-milliyyə” adlı ictimai-fəlsəfi əsərində Milli Məclisin fəaliyyətə başlamasını alqışlayan şair, Sovet ordusunun Təbrizə daxil olmasından sonra bu gözəl şəhərin şahlıq istibdadından qurtularaq azad nəfəs almasını, yeni dövlətin qurulmasını, ana dilinin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsini sevinc və coşqu ilə vəsf edib, vətəndaşları bu dövləti və ana dilini qorumağa səsləyir.

İbrahim Zakir bu illərdə yazdığı “Vətən, ey Vətən”, “Təbriz”, “Azər”, “Şanlı xalqımız”, “Fədailərə və qızılbaşlara”, “Mənim öz dilim var” və s. bu kimi şeirlərində milli kimliyini şövqlə tərənnüm edərək, milli identikliyin komponentləri olan Vətən, azadlıq, ana dili, bunları necə qorumaq barədə ictimai-fəlsəfi düşüncələrini oxucuları ilə bölüşür.

Təbrizdə S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli Hökuməti alqışlayıb ona “Azər” adlı şeir həsr edən, dövlətin qurulması gününü “Azər bayramı” adlandıran:

Doğdu şanlı günü Azəristanın,
Onun hər guşəsi gülüstan oldu.

Azadlıq yolunda ölən insanın
Hünəri dillərdə bir dastan oldu [14, s. 33], -

deyən şair “Vətən, ey Vətən” şeirində “qəlbimin qərarı, anamın şanlı yadigarı, şənim, iftixarım, sınıq könlümün baharı” hesab etdiyi vətəndən ayrı gəzməyi cəhənnəm əzabı, eyş-işrət gününün belə matəm olduğunu bildirərək yazır:

Yata bilməm sənin fərağında,
Saralıb rəngim iştiyağında.
Razıyam can verəm qucağında,
Ya batam qana qarlı dağında,
Olasan cismimin məzarı, Vətən,
Çəkməyəm bunca intizarı, Vətən [14, s. 32].

“Fədailərə və qızılbaşlara” adlı ictimai xarakterli şeirində babaları Babək, Səttarxan kimi igidlərdən ibrət götürərək Milli Hökumətin qurulmasında misilsiz xidmətləri olan fədailəri və qızılbaşları qurulan bu dövlətin əbədi yaşaması üçün mübariz və ayıq-sayıq olmağa səsləyən şair, “Mənim öz dilim var” şeirində Azərbaycan xalqına və onun dilinə xor baxanlara çox sərt və açıq şəkildə belə deyir:

Mənim Vətənim var, şanlı elim var,
Nə türkəm*, nə farsam – ana dilim var.
Gözümtək sevirəm doğma Təbrizi,
Sinəsi üstündə bəsləyir bizi.
Təbrizi vermərəm yüz min Tehrana,
Qurbanam vətənim Azərbaycana! [14, s. 43].

Qeyd: Şair burada “türk” deyəndə Osmanlı türklərini nəzərdə tutur – N.M.

İbrahim Zakirin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ictimai-fəlsəfi şeirlərinin, demək olar ki, hamısında vətən, yurd, millət, milli dövlət və s. bu kimi məsələlərin təsvir və tərənnümü çox güclüdür və bu əsərlərin əsas ideya istiqamətini milli kimlik və onun uğrunda mübarizə motivləri təşkil edir.

Cəfər Kaşif “Hürriyyət pərisinə” şeirində “ədalət bülbülüm, zəhmət baharım” – deyə, özünün idealının “hürriyyət” olduğunu bildirirsə [14, s. 46-47], “Əl çəkin!” adlı ictimai xarakterli şeirində Azərbaycanın müstəqil dövlət olmasını qəbul etmək istəməyən İranın mərkəzi hakimiyyətinə üz tutaraq yazırdı:

Fikrimiz azadəlikdir, malikik xoş niyyətə,
Yadların qəyyumluğu lazım deyil biz millətə.
Həqqidən ilham alıb qoyduq qədəm hürriyyətə,
Olmuşuq hər fərdimiz bir mərdi-meydan, əl çəkin!
İstərik daim quraq ədl ilə divan, əl çəkin! [14, s. 47].

Müşahidələrimiz deməyə əsas verir ki, həmin illərdə yaranmış ictimai-fəlsəfi xarakterli poetik nümunələrdə Azərbaycan, milli hökumət, doğma yurd, vətəndən ayrılıq, milli dil, azadlıq eşqi, imperialist müharibələrə və fars şovinizminə qarşı mübarizə mövzuları üstünlük təşkil edir.

İranın, Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti barədə dünyagörüşünü oxucuları ilə bölüşən Məhəmməd Biriya dünya hadisələrinə də biganə qalmırdı. Bəşəriyyətin bəlasını, faciəsini ictimai, milli ayrıseçkilikdə, zülm və əsarətdə görən şair bütün bəşəriyyəti bu yolda mübarizəyə səsləyərdi.

Göründüyü kimi, vətənpərvər və beynəlmiləlçi şair xalqının əzablı, məşəqqətli həyatına acıdığı kimi, bütün bəşəriyyətin halına da acıyır, onu dözümlü, mərd olmaqla bərabər, həm də gözü açıqlığa, haqqın keşiyində dayanmağa, mübariz olmağa çağırır.

Məlum olduğu kimi, 40-cı illərin əvvəllərində İranda daxili irtica və imperializm əleyhinə mübarizə qəti və ardıcıl şəkil almışdı. Xalq ölkənin, millətin mənafeyini qorumayan, gah bu, gah da başqa dövlətlərə sığınan dövlət başçılarının satqınlığını görür, onların ölkəyə, xalqa xəyanətini aydın duyurdu. Bu illərdə məmləkətdə bir anarxiya hökm sürməkdə idi. Azad fikirli, mütərəqqi dünyagörüşlü ziyalılar bütün ölkədə hökm sürən özbaşınalığa, xalqın ağır vəziyyətinə göz yuma bilmir, milləti vəhdətə, mütəşəkkil mübarizəyə çağırırdılar. M.Biriya özünün bir çox şeirlərini, o cümlədən “Milləti ayıldanlara bax!”, “Hoqqabazlara xitab”, “Ay kişi, bayram gəlir”, “Tazə, şirin ləbləbi”, “Yoldan azırsan”, “Oğlan bir utan”, “Şah qaçır a...”, “Çoxarvadlının şikayəti”, “Bir tiryəkinin dilindən”, “Qaçaqaç” və s. əsərlərini bu mövzuya həsr etmişdir.

M.Biriyanın "Şah qaçır a..." adlı fəlsəfi şeiri bu dövrün ən kəskin siyasi şeirlərindən biri kimi, xüsusi dəyərə malikdir. 1941-ci ildə Rza xanın İrandan qaçması ərəfəsində yazılmış bu əsərində şair göstərir ki, 25 il İranı çapıb-talayan, iranlıları var-yoxdan çıxaran, əvəzində zəhmətkeşlərə zindan, ölüm, səfalət bəxş edən Rza xan ingilis imperialistlərinin köməyi ilə hakimiyyətə gəldiyi kimi, ingilis ağalarının köməyi ilə də İrandan qaçır.

M.Biriyanın bu dövrdə yazdığı "Şapalaq", "Yumruq", "Çomaq" şeirləri böyük ictimai-siyasi kəsərə malik olan, günün tələblərinə cavab verən şeirlər kimi maraqlı və qiymətli sənət nümunələridir.

Mir Tağı Milani "Azərbaycan" adlı ictimai-fəlsəfi xarakterli şeirində canını vətənə qurban verəcəyini, vətəndə yaşamağın behiştdə olmaqdan üstün olduğunu bildirərək yazırdı:

Budur əhdim mənim, xaliq bilir, ey namuvər-mihən,
Sənə xidmət edəm sidq ilə ta canımda can olsa.
Tutub zülmət səni hər səmtdən, lakin məlul olma,
Çıxar axır buluddan gün, əgər birdən nihan olsa.
...Səni bir dəm unutmaz bu həzin könlüm, gözəl yurdum,
Mənimçün xəlqi-aləm cümləsi gər xəsmi-can olsa [14, s. 151-152].

Hüseyn Səhhafın "Vətən qurbanıyıq", "Milli hökumətə", "Milli hökumətin qurulması" şeirlərində də Cənubi Azərbaycan xalqının birliyi və Milli Hökumətə inamı, qərinələrlə zillət çəkən ellərin öz arzusuna çataraq Azəristanda Milli Hökumət bərqərar edib onunla iftixar etməsi kimi ictimai-fəlsəfi ideyalar tərənnüm olunur.

Mir Mehdi Çavuşi həmin illərdə yazdığı "Yurduma", "Azərbaycan" şeirlərində vətənin qəhrəmanlıq tarixinə nəzər salıb, onun şərəfli tarixi ilə öyünürdüsə, "Dilimi" şeirində milli kimliyin əsas komponentlərindən biri hesab edilən milli dil məsələsi barədə düşüncələrini poetikləşdirirdi.

Vətən azadlığı, dil məsələsinin tərənnüm və təbliğinə nümunə olaraq Qulu xan Borçalının "Qələm azad, dil azad, bütün ölkə azad", Aşıq Hüseyn Cavanın şah cəlladlarına ünvanladığı "Təbrizi", Məhəmmədbağır Niknamın "Doğma dilim", Balaş Azəroğlunun "Vətən məhəbbəti", Haşım Tərlanın "Vətən", Müzəffər Dirəfşinin "Vətən eşqi" və s. bu kimi ictimai-fəlsəfi şeirləri misal göstərmək olar.

Digər filosof şair Q.Borçalı şeirində Təbrizdə Milli Məclisin açılışını şövq ilə tərənnüm edib:

Qələm azad, dil azad, bütün ölkə azad,
Milləti-Azəriyə yaxşı sərəncam oldu.
Tutacaq bu günü bayram gələn Azər nəsli,
Yer tutub səfheyi-tarixdə madam oldu.
Borçalı şeir yazır, məsti-meyü badə deyil,
Vətənin eşqi ona meylə dolu cam oldu (14, 155),–

deyə sevincini izhar edirdisə, Aşıq Hüseyn Cavan Milli Hökuməti süquta uğradıb, Təbrizi qana batırmaq istəyən azğın Pəhləvi rejiminə qarşı çıxaraq üsyankarcasına belə deyirdi:

Ey insan cəlladı, qudurmuş yağı,
Nahaqdan batırma qana Təbrizi!
İntiqam günləri gələr yetişər,
Bəsdi, gətirmə sən cana Təbrizi!
Qorxutmaz Təbrizi nə ölüm, nə dar,
Ondadır əzəmət, mətanət, vüqar.
O bilir dünyada haqq, ədalət var,
Qoymarıq odlara, yana Təbrizi! [14, s. 161-162].

"Yaşa, gözəl diyar, ey əziz vətən" [14, s. 191] deyərək Azərbaycanı tərənnüm edən Haşım Tərlan, "Kimsənin olmasa qəlbində vətən eşqi, yəqin Ömrü bihudə sürüb, atəşi-xüsranə yanar" (15, 201-202) deyən Müzəffər Dirəfşi, adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz və barələrində tədqiqatımızda mövzu ilə bağlı danışdığımız şairlər, təbii ki, 1940-1947-ci illərdə yaranan Cənubi Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində və ədəbiyyatının inkişafında, milli kimlik məsələsinin poeziyada təcəssümündə əvəzsiz rola malikdirlər.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, haqqında danışdığımız illərin Cənubi Azərbaycan poeziyası öz ictimai-fəlsəfi çaları ilə zamanın, dövrün tələblərinə cavab verən poeziya olmuşdur. Əsasən Azərbaycan dilində yazılmış bu əsərlərdə milli kimliyin inikası və milli kimlik uğrunda mübarizə onun əsas ideya istiqamətlərini təşkil etmişdir.

Nəticə / *Conclusion*

Böyük Vətən müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda ziyalıların xüsusilə Rza şah diktaturasına qarşı çevrilmiş inqilabi-siyasi mübarizəsi özündən əvvəlki ədəbi-bədii nümunələrdən öz ictimai-siyasi və fəlsəfi yönümünə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başladı.

Daha çox milli özünüdərk və özünütəsdiq məfkurəsinə söykənməklə yaranan 1941-1946-cı illərin bədii ədəbiyyatı dövrün, zamanın hadisələrinə ayıq gözlə baxmağa, olayları vaxtında əks etdirib ictimaiyyətə təqdim etməyə səy göstərməyə başladı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Müciri, C. İkinci Dünya müharibəsi və milli azadlıq hərəkatı dövründə ədəbiyyat (1941-1953).– Bakı: Elm. – 1900. – s.136-194.
2. İbrahimov, M. Ümid və kədər poeziyası. // “Azərbaycan” jurnalı, № 4,–1988, – s.132-238.
3. Əmirov, S. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990-cı illər) // Bakı:.2000,257 s.
4. Cəfərov, N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar //Bakı: Elm, –1990. –128 s.
5. Çeşmazər, M. Azərbaycan Demokratik partiyasının yaranması və fəaliyyəti //Bakı: Elm,1986. s. 18.
6. “Azərbaycan” qəzeti // – 1, 14, 19 noyabr, 1 dekabr 1941(1320), № 1,12,17,30.– s.2, 3, 2.
7. Ağayeva, G. Təbriz ədəbi mühiti (1941-1946) //Bakı: Nurlar NPM, – 2000. – 168 s.
8. Tudə, Ə. Aşıq Hüseynə // “Vətən yolunda” qəzeti – 1941, 26 noyabr № 38. – s. 2.
9. İbrahimov, M. Milli azadlıq mübarizəsi və demokratik hərəkatın qızıl səhifələri // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c. – Bakı: Elm, – 1988. – 552 s.
10. Azəroğlu, B. Bakı səfəri // “Vətən yolunda” qəzeti –1945, 5 iyun № 109 – s.2-3.
11. “Azəri” məcmuəsi // Tehran: –2015, № 22, – s. 44.
12. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c. // – Bakı: Elm, – 1988. – 552 s.
13. Şairlər məclisi. // Təbriz: – 1945, № 3-4. – 424 s.
14. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası // II c. – Bakı: Elm, –1983. – 580 s.
15. Biriya, M. Əsərləri // Bakı: Elm,” – 2010. – 356 s.

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov

УДК 101.1
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1054

МЕГАПОЛИС В ЭПОХУ ГЛОБАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ: СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ ОПТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Агамали Мамедов
доктор социологических наук, профессор,
Московский государственный университет, **Россия**
e-mail: akmnauka@yandex.ru
orcid 0000-0002-2607-7546
Ариз Гезалов
кандидат философских наук,
институт социологии Федерального научно-исследовательского социологического центра Российской академии наук (ИС ФНИСЦ РАН), **Россия**
arizkam@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5712-8465

Резюме. Будучи крупным объединением людей, город является особым социокультурным пространством, в котором продуцируются и актуализируются новые стратегии человеческого поведения, включая их ориентир на новые обычаи, традиции, ценности и законы. Город является проявлением «цивилизации» в смысле его этимологического значения. Мегаполис, как наиболее большой «привлекательный» город, является ярким примером, в котором актуализируются современные социально-культурные проблемы в эпоху глобальных перемен.

Ключевые слова: социология, город, трансформация, общества, дуальность, мегаполис, культурная диффузия, миграционный поток, текст, ценности.

QLOBAL TRANSFORMASİYALAR DÖVRÜNDƏ MEQAPOLİS: TƏDQİQATIN SOSİO-MƏDƏNİ OPTİKASI

Ağamalı Məmmədov
Ariz Gözəlov

Xülasə. Şəhər insanların böyük toplaşma məkanı kimi, yeni insan davranış strategiyalarının formalaşdığı və aktuallaşdığı xüsusi bir sosial-mədəni məkandır. Bu strategiyalar yeni adət-ənənələrə, dəyərlərə və qanunlara yönəlməni də özündə ehtiva edir. Şəhər etimoloji mənada “sivilizasiyanın” təzahürüdür. Ən böyük “cəlbedici” şəhər kimi, meqapolis qlobal dəyişikliklər dövründə müasir sosial-mədəni problemlərin aktuallaşdığı əsas nümunələrdən biridir.

Açar sözlər: sosiologiya, şəhər, transformasiya, cəmiyyət, dualizm, meqapolis, mədəni diffuziya, miqrasiya axını, mətn, dəyərlər.

MEGALOPOLIS IN THE ERA OF GLOBAL TRANSFORMATIONS: SOCIO-CULTURAL OPTICS OF RESEARCH

Agamali Mamedov
Ariz Gezalov

Abstract. As a large gathering of people, the city is a special socio-cultural space where new strategies of human behavior are produced and formed, including evolving customs, traditions, values, and norms. The city can be seen a manifestation of civilization in its broader conceptual sense. As the largest «attractive» city, the metropolis is a prime example where modern socio-cultural issues are manifested in an era of global change.

Keywords: sociology, city, transformation, society, duality, metropolis, cultural diffusion, migration, values.

Мегаполис является центром во всех аспектах, специальной пространственной системой, занимающей ключевое место как в национальной экономике, так в мировой системе [1,2]. В связи с этим, мегаполис является крупнейшим «хабом» коммуникации как за счёт концентрации широкой аудитории, так и инфраструктурных возможностей. Понятие «megacity» было упомянуто в 70-х гг. в докладах ООН после чего стало популярным по всему миру в количественных мерах, которые были утверждены ООН (город с населением более 10 млн. человек [3]). Также мегаполис можно определить, как большого размера географическую зону, которая характеризуется соединением нескольких городов в одно пространство, имеющее один или несколько центров притяжения [4], в отличии от простого города является более сложной системой социальных институтов, он становится сосредоточением различных социальных групп с особыми социальными и культурными особенностями, коммуникация между которыми приводит к диффузии культур.

В целом проблема городского пространства исследовалась всегда социологией. Так, К.Маркс и Ф.Энгельс понимали под городом концентрацию орудий производства, населения, капитала, потребностей. В этом смысле города противопоставлялись деревням, в смысле желания у людей «преумножить средства производства и средства защиты» [5]. В работах указанных классиков на первый план выходит экономическая составляющая, а также изучение города преимущественно под призмой развития производительных сил и классовых конфликтов [6].

Немецкий социолог Г.Зиммель актуализировал разность не только между городом и деревней, но и между масштабом городов – большие и малые города [7]. По мнению мыслителя, большой город является пространством с большей свободой. Однако, такого рода «свобода», с одной стороны, является результатом многогранности большого города и большого количества разных людей, с другой стороны, вытекающей из первого довода, безразличности и взаимной замкнутости. Проблема одиночества, фланерства, духовной отдаленности – неизменные атрибуты большого города. Используя терминологию, возникает «бесчувственно-равнодушный человек», который в своей урбанистической креации формирует новое культурное приспособление – бесчувственное равнодушие к окружающим вещам, обесценивая их. Поэтому в большом городе «человек создает себе средство самозащиты», которое возникает от ощущения перегруженности разнообразными стимулами (внутренними и внешними впечатлениями) [7, с.2]. Более того, большой город развивает внутри себя принципиально иные формы социализации, сущность которой состоит в ориентире на социум в целом, имея цель развить свою индивидуальность. Такого рода разобщенность общества в больших городах служит распространению большей свободы. В понимании М.Вебера город рассматривается, как населенный пункт, в котором отсутствуют тесные связи между соседями в следствии плотной застройки и жизни [8]. В его теоретических посылах в процессе формирования городов аккумулировались различные социальные, исторические, культурные микропроцессы, которые и сформировали город, как социокультурный комплекс.

Считая, что город является результатом преобразования мира человеком, американский социолог Р.Парк констатирует необходимость постоянной адаптации к городу [9]. Большие города, в его представлении, являются локальными центрами мировой экономики, культуры и цивилизации, смешиваясь между собой претерпевают риск исчезновения. Как и Зиммель, Парк рассматривает большой город, как большую лабораторию изучения социальных процессов, где характеризуются наиболее сильные социальные изменения социальной среды, в ходе которых происходит переход к механизированному миру [10]. Можно сказать, что новая форма бытия (отличная от прежнего, деревенского) создает физическую и институциональную структуру, регламентирующую правила жизни в большом городе. В этом смысле, сравнивания с Зиммелем, большой город не столько привносит большую свободу человеку, сколько является средством для постоянного приспособления к окружающей среде, действуя по определенным «городским» правилам.

Так, идея особого образа жизни, формируемого большим городом, развивается в творчестве Л.Вирта [11], где город является концентратом социально-гетерогенных индивидов, поведение которых является урбанизмом. Будучи социокультурным пространством, большой

город расширяет пространственные границы, становясь экономическим, политическим, культурным центром, вовлекающим в себя различные сообщества со всего мира [11, с. 93-94]. Иными словами, город понимается не только как пространство для проживания, но и как центр общественной жизни.

Говоря о жизни частной, Вирт подчеркивает с одной стороны ее анонимность, поверхностность, мимолетность, а с другой – свободу и полезность (социальные связи исходя из полезности индивида) [11, с.106]. Данные аспекты и создают основу особого образа жизни в городе, которое понимается Виртом с трех сторон. Во-первых, образ жизни, как физическая структура, которая включает в себя технологию, экологический порядок. Во-вторых, как система социальной организации, имеющая характерную для нее систему социальных институтов и набор социальных практик. В-третьих, образ жизни в городе понимается, как набор установок и идей, созданных на основе коллективного поведения и социального контроля [11, с.112].

Схожим мнением, в смысле рационализации взаимодействий внутри города, является определение города Ф.Тённисом, который актуализирует «ассоциативный» тип сообщества, образованный большим городом. Так, социальное взаимодействие и, связанный с ним, социальный обмен становится рационализированным, безличным и отстраненным [12].

Символическую сторону социального взаимодействия в городе актуализирует П.Бурдьё, рассматривающий город, как систематизированное пересечение связей. Так, социально-культурное пространство в городе понимается через понимание слияния различных стилей жизни в единое символическое пространство жизненных стилей и статусных групп [12].

Помимо особого символического пространства, формируемое на основе дифференциации статусных и культурных групп, город характеризуется развитым разделением труда, что сопутствует высокой дифференциации социальной структуры. В понимании П.Бергера и Т.Лукмана город является пространством, сконструированным действиями групп людей [13].

В общем виде различные трактовки города представлены в таблице 1 (см. табл.1)

Автор	Понятие
К.Маркс и Ф.Энгельс	Город, как концентрация орудий производства, населения, капитала, потребностей. Изучение города преимущественно под призмой развития производительных сил и классовых конфликтов.
Г.Зиммель	В большом городе «человек создает себе средство самозащиты», которое возникает от ощущения перегруженности разнообразными стимулами (внутренними и внешними впечатлениями). Мысль о достижении свободы в следствии разобщенности.
М.Вебер	Город рассматривается, как населенный пункт, в котором отсутствуют тесные связи между соседями в следствии плотной застройки и жизни.
Р.Парк	Большие города являются локальными центрами мировой экономики, культуры и цивилизации, смешиваясь между собой, которые претерпевают риск исчезновения.
Л.Вирт	Город является концентратом социально-гетерогенных индивидов, поведение которых является урбанизмом. Город – как центр общественной жизни.
П.Бурдье	Город как систематизированное пересечение связей. В городе формируется особое символическое пространство.
П.Бергер и Т.Лукман	Город является пространством, сконструированным действиями групп людей.

Таблица 1. Разнообразие трактовок города и большого города [14]

Таким образом, большой город представляет собой особое социально-культурное пространство, сконструированное на основе рационального обмена между разными социальными группами, фланерами, характеризуемое символическим пространством, формирующее новые социальные практики, в особенности обезличенность и отстраненность.

Как пишут Р.Коэн и П.Кеннеди, большие города можно разделить на четыре группы [15]. Во-первых, древние города (Багдад, Каир, Афины, Рим и другие). К такому типу относятся города, которые связаны с «великими цивилизациями» в истории. Указанные города существовали до образования национальных государств, выполняя все функции. Будучи административным, военным, экономическим центром, древние города рассматривались в основном, как единое государство.

Во-вторых, колониальные города, например, Мумбаи, Лагос, Сан-Паулу, Йоханнесбург. Данные города образовывались в ходе колониальной экспансии более сильных государств. Проще говоря, центр города является наиболее богатым местом, включая деловые кварталы, тогда как периферия города заполнена трущобами и нищетой. Более того, такие города, в условиях колонизации некоей местной культуры, формировались в процессе слияния разных (чаще всего противоположных) культур, создавая уникальное социально-культурное пространство.

В-третьих, индустриальные города, которые являются центрами промышленной и торговой деятельности. Преимущественно, данный тип городов формировался в эпоху модерна при создании системы национального государства. Стоит отметить, что диффузия культур в данном случае осуществлялась за счет притяжения данными городами большого числа мигрантов. Примерами индустриальных городов являются Торонто, Чикаго, Сидней и др.

В-четвертых, глобальные города, например, Лондон, Нью-Йорк, Берлин, Париж и др. Как пишет Дж. Фридман, основными атрибутами глобальных городов – это интеграция городов в глобальную экономику, процесс который влияет на производственную форму города, а также на природу рынка; некоторые глобальные города являются местом хранилища мирового капитала (например, Цюрих); высокая интенсивность миграционных процессов (как внутренних, так и из других стран); существует высокая пространственная и классовая поляризация, а также глобальными городами осуществляются различные функции контроля [16]. Так, глобальные города являются площадками, концентрирующие и накапливающие капитал, реализующие определенные контрольные функции в мире и играющие большую роль в осуществлении мирового порядка, например, в распределении мировых производственных сил. Более того, глобальные города являются: центрами притока капитала и инвестиций (чаще всего долгосрочных) и международных и внутренних мигрантов; связующими транспортными хабами; концентратом информации и культуры, а также производственных сил.

Как пишет С.Сассен, глобальные города являются узлами в глобальной экономической системе, реализующие свои определенные функции. По мнению социолога, глобальные города имеют тенденцию к высокой специализации на рынке, формируя тем самым мировое разделение труда [17]. Помимо развитой телекоммуникационной инфраструктуры и ТНК, глобальный город аккумулирует внутри себя особую культурную среду, созданную в следствии большого притока мигрантов. Проще говоря, глобальный город является скорее функцией международной сети стратегических площадок, чем конкретным местом. В условиях глобализации города претерпевают процессы урбанизации, превращаясь в большую городскую агломерацию – мегаполис. По нашему мнению, ярким примером, иллюстрирующим данный процесс, является расширение Москвы в территориальном плане, а также создание единой транспортной системы города, связанной с пригородом (Московской областью) [18]. Как пишет Л.Мамфорд, мегаполис рассматривается, как «большой промышленный город, который достиг предела роста» [19].

Сегодня в условиях глобализации и цифровизации, в условиях стирания пространственных границ, большой город обретает новые качества. Так, выделяются термины, характеризующие большие города в новых реалиях. К примеру – глобальный город, цифровой город, город постмодерна, информационный город, расползающийся город [20]. Помимо данных терминов выделяются также метрополис, мегагород, мировой город, конурбация, городская агломерация и др. Стоит отметить, что такого рода разнообразие терминов связано с многогранностью и междисциплинарным характером исследований мегаполисов [21].

Так, в общем смысле, взаимозависимость понятий, разделенных на две современные трактовки мегаполиса отражена в таблице 2 (см. табл. 2)

Мегаполис – большой, значительный город	*Мегаполис – урбанизированный регион, в состав которого входят несколько городов и их пересекающиеся окраины*
Мегагород – мегаполис; город с населением 1 млн чел. и более	**Метроплекс** – обширная агломерация, охватывающая несколько городов и их окраины
Метрополис – главный или столичный город страны, штата или региона, город, рассматриваемый как центр определенной деятельности; главный город, часто столица страны, штата или региона; крупный столичный город	**Городская агломерация** – компактное расположение, группировка поселений, объединенных не только в пространственном смысле, но и обладающих развитыми производственными, культурными, рекреационными связями
Мировой город – крупный город с непропорционально высоким значением в сфере мировой политики, хозяйства, культуры и искусства	**Конурбация** – территория городской застройки, на которой проживает большое количество людей, формируемая из территорий небольших городов, растущих и соединяющихся друг с другом
Глобальный город – город, занимающий стратегически важное положение в мировой экономике за счет аккумуляции функций управления и контроля, различных видов ресурсов, предоставляющий услуги в высокоспециализированных сферах наднационального значения, имеющий наиболее интернационализированную экономику и социальную структуру	**Глобальный городской регион**– сосредоточение городских поселений, обширная урбанизированная территория с прилегающими окраинами различной протяженности, чьи внутренние экономические и политические проблемы сложным образом влияют на развитие наднациональных отношений

Таблица 2. Взаимозависимость понятий, связанных с мегаполисом [22]

Как правило, данные термины зачастую используются как синонимы, однако стоит отдельно учитывать цели исследования, в котором используется тот или иной термин. Мегаполис, как крупное пространство, является важным элементом функционирования общества. Так, с увеличением численности населения, его уплотнения и большей дифференциации актуализируются вопросы социального неравенства, распределения власти и социального порядка. М.Кастельс отмечает, что новые формы городской жизни структурируются вокруг ее основных количественных характеристик таких, как размер, плотность и социальная гетерогенность. Таким образом, Кастельс выделил три основных качества мегаполиса (глобального города) [23].

Во-первых, чем больше город, тем больше различий внутри. Данный тезис связан с постулируемым раннее тезисом Зиммеля об анонимности, безразличности, утрате четких общинных связей, а также увеличению социальной конкуренции.

Во-вторых, плотность населения усиливает дифференциацию. В данном случае, как писали Теннис и Вирт о рациональности социальных связей, в смысле определения их индивидуальной полезности, тезис Кастельса связан с развитием индифферентности ко всему, что не связано с целью.

В-третьих, гетерогенность города по классовому и этническому характеру позволяет создавать специальные ассоциации для поддержания социальной солидарности.

Указанные признаки современного городского пространства выделил Р.Ю.Порозов: гетерогенность, проявляемая в неоднородности городского населения, а также актуализации различных субкультур; динамичность – высокая социальная мобильность, как вертикальная, так и горизонтальная; размытость границ, под которыми понимается привлечение большего внимания маргинальным группам со стороны СМИ [24]. Стоит отметить, что в понимании Кастельса современный город является дуальным в силу его поляризации не только по экономическому признаку (бедные – богатые), но и также по социальной структуре, которая была сформирована информациональной экономикой. Причинами дуальности города являются

рост миграционных процессов, поляризация профессиональной структуры, повышение влияния информационного сектора, а также падение индустриальной роли [25]. Так, происходит сегментирование социальных групп, изоляция культур и их сегрегация по вопросам использования общего пространства.

В общем смысле, как отмечает Е.Р.Метелева, выделяются два направления методов исследования мегаполиса: географическая (город, как сервисный центр) и социологическая [26]. Такого рода дихотомия методов строится на традициях Фридмана (география) и Сассен (социология).

Городская инфраструктура рассматривается, как совокупность процессов, цель которых обеспечивать нормальное функционирования элементов системы. Важно отметить, что инфраструктура может быть, как в физическом смысле, так и в социальном. Социокультурная инфраструктура рассматривает человека, как носителя культурных кодов для поддержания внутренней солидарности собственной системы [26, с.2].

Социокультурная инфраструктура включает в себя фактор «инкультурации городской жизни» [27,], ибо социокультурная инфраструктура мегаполиса понимается, как капитал, который имеет относительно размытые границы. П.Бурдье пишет, что культура, будучи городским ресурсом, имеет либо меньшее представление в объективном состоянии, либо включена в другие виды капитала. Более того, культура реализует множество ролей в городе – средство обмена, результат действий и обмена, объект коммуникации. В связи с этим, социокультурная инфраструктура включает в себя два уровня – институциональный и виртуальный. Институциональный уровень включает в себя сеть образовательных и культурных учреждений в то время, как виртуальный – нематериальные ресурсы, создающие уникальное коммуникативное и смысловое поле города. Такого рода коммуникативное и смысловое поле города может быть отражено и исследовано через концепцию Ю.Лотмана, где рассматривается в первую очередь феномен текста [28].

Основными функциями текста являются передача информации, создание новой информации и сохранение памяти. В этом смысле, в соотнесении с понятием социокультурной инфраструктуры, можно говорить о том, что в городе аккумулируется особый его текст. Итак, «текст города» включает в себя материальные объекты и нематериальные объекты, «составляющие городской словарь» [29]. Так, элементы «текста» города передают, генерируют и сохраняют информацию внутри города, используя различные мифологемы и урбанонимы, под которыми понимается определенный знаковый континуум, в котором содержание создает информационное пространство и образ города проявляется в разных модальностях [30].

Важно отметить, что наличие такого рода «именного пласта» показывает наличие характерного ландшафта того или иного места, его социальную и деловую активность, а также ценностное отношение к месту. Иными словами, в городе существует множество пластов-пространств, которые объединены в общее большое пространство города. Так, к основным пространственным пластам города относятся [31]:

— географический, характеризуемый физический ландшафт города, географическое положение, климат и так далее;

— исторический, проявляемый в архитектуре города, включая названия, исторические смыслы (например, Вечный огонь на Красной площади в Москве или Мемориал жертвам Холокоста в Берлине);

— социального, при котором город является результатом действий групп людей;

— ментального, представляемый, как особый коллективный образ города, с одной стороны, создаваемый человеком, а с другой – влияющий на сознание человека.

Так, город является пространством, в котором аккумулируются различные пласты – географический, исторический, социальный и ментальный. Данные пространства связаны между собой, формируя единый визуальный и ментальный образ города, как у жителей города, так и гостей. В связи с тем, что географический пласт связан с климатом, внешней средой и влияет на развитие культуры, можно предположить, что социокультурный аспект города реализуется в симбиозе данных четырех пластов. Большой город представляет собой особое социально-культурное пространство, сконструированное на основе рационального обмена

между разными социальными группами, фланерами, характеризуемое символическим пространством, которое формирует новые социальные практики в городе, в особенности обезличенности и отстраненности. Мегаполис является центром мировой системы, выполняющий определенные контрольные функции и концентрирующий внутри себя производственные и трудовые ресурсы.

С культурологической точки зрения, мегаполис является индикатором развития культуры, который является показательным для остальных территорий, ибо, с увеличением численности населения, его уплотнения и большей дифференциации - актуализируются вопросы социального неравенства, распределения власти и социального порядка. Внутри мегаполиса формируется особая городская инфраструктура (социальная и физическая). Социокультурная инфраструктура рассматривает человека, как носителя культурных кодов для поддержания внутренней солидарности собственной системы. Помимо этого, внутри городского пространства аккумулируются различные пласты – пространства, составляющие образ города: географический, исторический, ментальный и социальный. В этом смысле, мегаполис представляет собой определенное социокультурное пространство, внутри которого создаются и аккумулируются множество сред, например, информационная среда, инфраструктурная среда, ценностно-смысловая, вещественно-материальная среда и др. [32].

Трансформационные процессы, происходящие в современном обществе и, к слову, делающие современное общество современным, напрямую влияют на формирование образа современного города. Глобализация, цифровизация, урбанизация делают современный город наиболее медиатизированным, что проявляется в актуализации медиа, цифровых платформ, как новой бизнес-модели и способе осуществления прямого взаимодействия между различными участниками рынка, а также социальных сетей и других продуктов цифровизации общества.

Современный город рассматривается, как медийно-архитектурный комплекс, который возникает в процессе распространения пространственных медийных платформ и гибридных пространственных ансамблей (гибридизации онлайн и офлайн пространств) [33]. Помимо изменения способов коммуникации (перевода части социальной коммуникации в «цифру») распространение медиа служит организации общественного пространства.

Помимо медиатизации современного города происходит его усложнение и формирование контрфинальности. Как пишет модный ныне исследователь В.Беньямин, современный город включает в себя свойства «лабиринта», который тесно связывает внутри себя особое городское пространство и воспроизводство культурной идентичности [34].

Контрфинальность в данном случае является феноменом, проявляющимся в современной городской среде преимущественно мегаполиса. В понимании Дж.Элстера, контрфинальность является проявлением неоднозначности и «отложенной» во времени противоречивости социальных процессов [35]. Проще говоря, контрфинальность — это «обратный» результат целенаправленных и рациональных действия массы, действия которых не согласованы между собой. Результат, в данном случае, может быть непредсказуемым и разным [36]. Контфинальность современного города проявляется не только как результат индивидуальных целенаправленных действий, но и как характеристика пространства, времени, информационных систем [37].

Более того, стоит учитывать факт, что единичный житель города рассматривается, как «фланер» и «бесчувственно-равнодушный человек». Такого рода человек по Зиммелю характеризуется повышенной тревожностью жизни, формирующейся в условиях интенсификации перемен внешнего и внутреннего мира, в особенности впечатлений [38].

Стоит отметить, что, будучи социально-культурным пространством, большой город аккумулирует внутри себя большое количество различий по разным параметрам – этническим, расовым, культурным, социально-экономическим, политическим и другим. Палитра разнообразия и пересечения «непохожего» обеспечивает синергию, повышая функциональность города [39].

Динамичное культурное пространство мегаполиса понимается, как «система результативных оснований человеческой деятельности и ее знаково-символического содержания, ко-

торый воплощен в многообразных продуктах культурной практики человека» [40]. Действительно, в условиях большого города, внутри которого образуются различные субкультуры, формирование социальных групп по культурным признакам неизбежен. Важной чертой культурного пространства является плюралистичность множества интересов, их неоднородность, а также идейные, ценностные, социальные различия, не сводимые к чему-то единому и существующие отдельно друг от друга [41]. Более того, большой город является крупной площадкой для осуществления диалога между культурами, их объединения или пересечения. Культурная составляющая городского пространства отчасти является продуктом сознания и мысли, т.е. производным когнитивных, эмоциональных и мотивационных аспектов личности [42]. Важно отметить, что социально-культурное пространство в городе понимается через понимание слияния различных стилей жизни в единое символическое пространство жизненных стилей и статусных групп. Обмениваясь информацией, жители городов формируют новую социокультурную инфраструктуру [43].

Таким образом, общество с помощью коммуникативного действия социализируется – создает новые внутренние структуры и осваивает внешний мир. Иными словами, с помощью коммуникации и ее трансформации со временем общественные структуры «адаптируются» под новые условия и создают внутри себя новые системы действий с целью собственного сохранения и репроизводства. Сутью коммуникации является достижение взаимопонимания. Оно ориентировано на достижение успеха – обоюдного согласия для реализации собственных целей.

Ю.Хабермас в данном случае говорит о телеологической структуре действия – действия, имеющего цель. Важно, что помимо общей цели на достижение успеха коммуникативное действие предполагает координацию действий акторов, а также создания общих ситуаций жизненного мира, в том числе и городской инфраструктуре. По Хабермасу, коммуникация – необходимость и двигатель в обществе. Помимо основной цели – сохранения солидарности внутри общества, она служит укреплению традиций, обновлению культурного потенциала, социальной интеракции и формированию солидарности, формированию личности и личностной идентификации (социализации) [44].

Более того, отмечает Кастельс, с увеличением населения в городе увеличивается количество различий, тогда как повышенная плотность усиливает эту дифференциацию. Поэтому, по нашему мнению, в условиях цифровизации и урбанизации диффузия культур перетекает в онлайн пространства, формируя виртуальные сообщества, субкультуры и так далее. Так, цифровые коммуникационные технологии сегодня способствуют взаимодействию людей и быстрому обмену информацией и сообщениями между людьми, иногда находящимися в разных часовых поясах. Это подтверждает работы Н. Лумана, который писал, что границы общества – это границы коммуникации. Новые коммуникационные устройства позволяют коммуникантам взаимодействовать друг с другом, не находясь в одном физическом пространстве [45].

В связи с этим, по нашему мнению, в условиях цифровизации и развития цифровой коммуникации, большого числа акторов, разнородности социальных групп, наличия общественных площадок, а также событий («впечатлений») в городе социально-культурное взаимодействие с одной стороны становится более свободным и открытым, а с другой более бесчувственным и равнодушным.

Основная критика цифровой эпохи заключается в том, что она увеличивает проблемы межкультурной коммуникации. Несмотря на эту критику, технология стала частью человеческой культуры, сообщества и идентичности. Поскольку в человеческом общении доминируют сетевые формы общения, мир – земной шар превратился в «глобальную деревню», в которой границы между государствами становятся более прозрачными, а информация более неуловимой [46].

Современный английский теоретик Д.Маккуэйл также приходит к выводу, что правила социального взаимодействия опосредованы в первую очередь коммуникационными технологиями [48]. Интересно, что Маккуэйл, описывая современные организации, говорит о том, что они преимущественно фокусируются на особенностях производства медийного

продукта. Иными словами, процессы коммуникации проходят несколько уровней. И если раньше они были опосредованы определенными технологиями, специфичными для этого уровня, то теперь с развитием интернета границы между уровнями стираются. Одним из уровней коммуникации автор выделяет организацию или общественную структуру, говоря о том, что коммуникативные процессы внутри и вне организации также являются составляющей общественной (социальной) коммуникации [49].

Соединение цифровых технологий с городской средой формирует новые направления развития городского пространства: цифровые сети распространяют экономическую деятельность в географическом пространстве, а также усиливают концентрацию влияния, что приводит к большим возможностям для объединения, с одной стороны, а с другой – большей разобщенности [50].

Как отмечается растущее число цифровых технологий и, с первого взгляда, связанные с ним возможности и «свобода» являются скорее мнимыми, иллюзионными, так как повышают возможности для управления и контроля со стороны государственной власти и крупными игроками рынка (ТНК, цифровые платформы) [51]. В этом смысле городское пространство в условиях цифровизации приобретает новые качества социокультурного пространства, в смысле непродолжительности, дискретности и интенсивности социальных связей и, создаваемого ими, культурного аспекта в городе.

Так, социокультурный аспект городского пространства, с одной стороны, расширяет свои границы в процессе цифровизации и частичного перехода в онлайн-коммуникацию, а с другой стороны – включает в себя типические особенности города (обезличенность, равнодушие, ориентир на свои цели).

Культурный ландшафт является многогранным феноменом, включающий в себя определенную семантическую нагрузку («невидимую» силу), а также классические мерила пространства – длина, ширина, высота. Культурная составляющая города, в определенном смысле, является «одомашненной», а в условиях глобализации глокализованной. Можно сказать, что культурный аспект города, как социокультурного пространства, учитывая географический компонент, проявляется, как геокультурная категория города.

Наиболее детально городское пространство с его геокультурным аспектом проанализировано В.Каганским [52], где автор, рассматривая классическую схему «центра и периферии», дополняет данную схему «провинцией» и «границей». В общем смысле, схема анализа городского пространства под культурным аспектом включает в себя «центр», «провинцию», «периферию» и «границу:

Во-первых, центр, который представляет собой пространство, концентрирующее всю специфику городского пространства, его особенности культуры. В центре большее преобладание занимают искусственные элементы среды, имеющие характер симулякра (говоря по терминологии Бодрийяра). Центр, как особое пространство города, аккумулирует большее число экономических, социальных и культурных элементов, вовлекая в себя различные группы. Как пишет В.Каганский, центр является «сложной системой меньшинств», основным аттрактором города более того, говоря о том или ином городе в большинстве случаев ассоциативный ряд связан с центром города» [52].

Во-вторых, провинция – удаленная зона. Провинция представляет собой производственную базу системы. По мнению автора, именно периферия является «убежищем культурно значимых текстов».

В-третьих, периферия, которая понимается, как ресурсная база системы города, основное направление работы - ориентир на центр. Как отмечается, население периферии состоит преимущественно из «приезжих», «неукорененных жителей», в то время как в провинции – городские жители во 2-3 поколениях.

В-четвертых, граница, понимаемая, как «антицентр». Граница в данном случае представляет собой некий рубикон между различными системами пространства, являясь маргинальной территорией.

Важно отметить, что такого рода разделение города на зоны, имеющие специфические особенности, определяет общий культурный ландшафт города, в смысле разных позиций

«смотрящего». Более того, каждая зона имеет внутри системы такую же систему, как и весь город в целом.

В условиях современности, современный город, констатирует Ж.Деррида, «центр» отходит от былой структурности, в смысле единоличной концентрации в нем культурных смыслов всего города [53]. Такое распыление города переходит на другие зоны, позволяя им становиться субъектами социокультурного процесса. Можно сказать, что традиционная схема города с концентрацией в центре становится ацентричной, превращаясь в большую гиперсеть, не имеющей одного центра. Такого рода ацентричность создает новые проблемы в изучении диффузии культур, а также городского пространства и сознания человека. Одной из четырех характеристик города является ментальный пласт-пространство, как социокультурного пространства.

Так, ментальность определяется, как «специфическая структура сознания», включая установки, привычки индивида и так далее [54]. В данном случае, ментальность в городском пространстве проявляется через определенные архетипы, образы коллективного группового бессознательного. Образы пространств и ментальные карты составляют основы ментального ландшафта города. Как пишет Дж.Троубридж (первый обосновавший это понятие): «*Ментальная карта* рассматривается, как образ города, который сформирован в сознании личности в результате взаимодействие психологических особенностей личности с социокультурными, историческими, архитектурными компонентами города» [55]. Интересным является и то, что у каждого жителя города может быть свой «личный» образ города.

Мегаполис представляет собой определенное социокультурное пространство, внутри которого создаются и аккумулируются множество сред – информационная среда, инфраструктурная среда, ценностно-смысловая среда, вещественно-материальная среда и другие. Глобализация, цифровизация, урбанизация делают современный город наиболее медиатизированным, что проявляется в актуализации медиа, цифровых платформ, как новой бизнес-модели и способе осуществления прямого взаимодействия между различными участниками рынка, а также социальных сетей и других продуктов цифровизации общества. В этом смысле городское пространство в условиях цифровизации приобретает новые качества социокультурного пространства, в смысле непродолжительности, дискретности и интенсивности социальных связей и, создаваемого ими, культурного аспекта в городе.

По итогу, большой город представляет собой особое социально-культурное пространство, сконструированное на основе рационального обмена между разными социальными группами, фланерами, характеризуемое символическим пространством, которое формирует новые социальные практики в городе, в особенности обезличенности и отстраненности.

Мегаполис является центром мировой системы, выполняемый определенные контрольные функции и концентрирующий внутри себя производственные и трудовые ресурсы. С культурологической точки зрения, мегаполис является индикатором развития культуры, который является показательным для остальных территорий. Социокультурная инфраструктура рассматривает человека, как носителя культурных кодов для поддержания внутренней солидарности собственной системы. Городское пространство, в условиях цифровизации, приобретает новые качества социокультурного пространства, в смысле непродолжительности, дискретности и интенсивности социальных связей и, создаваемого ими, культурного аспекта в городе.

Сегодня, в условиях развития современных информационно-коммуникативных технологий, такого рода взаимодействие расширяется и выходит на глобальный уровень. В современных реалиях общество представляет собой мировую систему с безграничными масштабами коммуникации, осуществляемой через современные устройства связи. В связи с этим, роль коммуникации в современном обществе трансформируется – она масштабируется и интенсифицируется. Вместе с этим изменяется и социальное взаимодействие между людьми, обществами и даже государствами.

Будучи значимым элементом общественной жизни, культура вносит большой вклад в развитие социальной жизни общества, посредством аккумулирования потребностей, мотивов, стимулов и ценностей индивидов, социальных групп и общностей с целью формирования у них

определенного социального поведения. Другими словами, можно сказать, что взаимодействие людей строится на социальных практиках, которые с одной стороны нормализуют определенные модели поведения, а с другой стороны, основываются на ценностных, мотивационных аспектах объекта воздействия, которые закладываются в культуре. Классической в объяснении связи культуры с обществом является работа М.Вебера, в которой рассматривается влияние культуры, а именно протестантской религии, на экономическую жизнь общества. Объясняя «успешность» развития капиталистической мысли внутри общества через принятые в обществе религиозные воззрения, работа Вебера постулирует взаимовлияние культуры и социально-экономической жизни общества [56].

Культура является многоаспектным и сложным понятием, трактовка которого зависит от выбранного подхода. Исходя из системного подхода, который является, по нашему мнению, доминирующим в рассмотрении понятий, культура рассматривается как «совокупность значений, ценностей, норм, которыми владеют взаимодействующие лица, совокупность носителей, которые объективируют, социализируют и раскрывают эти значения» [57]. Другими словами, культура – это система систем, в которой формируются, актуализируются и распространяются ценности, нормы и правила, необходимые для социализации общества и сохранения внутренней солидарности. В понимании Ю.Лотмана, культура представляет собой сложную семиотическую систему, основная роль которой накопление памяти. Важно отметить, что по Лотману, культура является чем-то общим для социальных групп и общностей, воплощением взаимоотношений между людьми [58].

Наиболее ярко в науке понятие «культура» связано с работами И.Аделунга и И.Гердера, которые могут считаться «первооткрывателями» в дефиниции культурологии [59]. По И.Аделунгу культура рассматривается, как облагораживание и утончение всех духовных и физических сил человека и всего народа, в частности, [59]. В схожем смысле «культура» рассматривается Гердером – «культура» играет значимую роль в воспитательном процесс общества, в смысле его «очеловечивания». В этом смысле, вопрос об «очеловечивании», по нашему мнению, стоит рассматривать не с позиции «воспитания», а с позиции передачи ценностных установок в процессе социального взаимодействия. Важно сказать, что наиболее комплексное понимание культуры, по нашему мнению, выдвинул Э.Тайлор, включив в «культуру» такие компоненты, как верования, обычаи, право, мораль, собственность и орудия. В этом смысле, орудия и собственность понимаются им, как «вещи», сотворенные руками человека, а именно принадлежащие к человеческим изобретениям [60]. Например, Ф.Боас понимал культуру, как совокупность ментальных и физических реакций и деятельностей, которыми характеризуется поведение отдельных лиц, составляющих единую общественную группу [61]. Так, по его мнению, культурное взаимодействие осуществляется через кровное родство, процессы размножения, специализированную деятельность, а также использование силы политической организации. В общем смысле, культурное взаимодействие направлено на осуществление обмена определенных «ценных» смыслов между акторами коммуникационного процесса, реализующие социализирующие функции в процессе взаимодействия.

Иная позиция характерна для Б.Малиновского, который писал про исключительную искусственность культуры. По его мнению, культура рассматривается, как совокупность искусственных средств удовлетворения и регулирования природных человеческих потребностей [62]. В этом смысле можно согласиться отчасти с социологом в вопросе необходимости удовлетворения потребностей в процессе культурного взаимодействия. Проще говоря, межкультурная коммуникация, в особенности между государствами, может быть рассмотрена, как «переговоры» и «совершение сделки», на определенных выгодных для обеих (иногда только для одной) сторон условиях.

В похожем значении дефиниция понятия «культура» приводится в работах А.Л.Кребера и К.Клакхона, которые систематизировали определения культуры. По их мнению, культура является вне биологически (искусственным) выработанным адаптационным механизмом, передаваемым посредством социализации, придающим человеческим сообществам разнообразные формы [63].

Современное понимание «культуры» включает в себя два направления. Одно из них – американское, например, Т.Парсонс писал, что «культура» — это набор аналитических конструктов (построений), предназначенных для анализа социальных действий. В целом, говоря про культуру в понимании Парсонса, то она является одной из четырех подсистем общей системы действия [64]. В этом смысле, культурная подсистема представляет собой структурированную, упорядоченную систему символов, которые являются ориентирами для агентов, входящие в систему личности, а также институционализированными образцами в социальной среде. Важно отметить, что культура рассматривается им, как связующее звено в процессе социальной коммуникации, объединяя систему личности с социальной системой. Так, К.Леви-Стросс понимает под культурой область феноменов, которые отличные от природных. В этом смысле, природное понимается, как базис для культуры, на основе которого строится всякое социальное взаимодействие, связанное «культурой» [65].

По нашему мнению, в изучении культурного взаимодействия стоит отметить Дж.Александера, который вводит понятие «культурсоциология» в научный дискурс [66]. По его мнению, социальная структура целиком и полностью состоит из мира мифов, символов, кодов и ритуалов, которые и определяют культурное взаимодействие. Так, основные назначения культурсоциологии как метода являются интерпретация коллективных смыслов, выявление моральных структур и тонких эмоциональных связей, посредством которых отдельные лица и группы испытывают воздействие этих смыслов. Интересным является то, что в схожем смысле с Парсонсом (культура – как подсистема общей системы действия), культура по Александеру является не вещью, а измерением, которая представляется в форме «нити», проходящей сквозь любую мыслимую социальную форму. Важно сказать, что культурсоциология является методом изучения социальной действительности с опорой на культурную составляющую. Данный дискурс является наиболее подходящем в анализе культурного взаимодействия России и Китая, так как, во-первых, является относительно современным, во-вторых, рассматривает культуру, не как абстрактную вещь, а как связующее полотно различных социальных процессов.

Стоит сказать, что культура является довольно сложным и многогранным термином, включающим в себя множество трактовок. Культура является основной частью социальной жизни, реализуя функции социализации, накопления, передачи и транслирования информации, а также взаимодействия. Культурное взаимодействие строится на понимании культуры как таковой, а также исходя из составляющих ее компонентов.

Любое поведение предполагает определенное действие (или бездействие), так социальное коммуникативное поведение рассматривается Хабермасом внутри коммуникативного действия [68]. Коммуникативное действие, по мнению социолога, составляет центральный элемент всего общества. Таким образом, по Ю.Хабермасу коммуникация – необходимость и двигатель в обществе. Помимо основной цели – сохранения солидарности внутри общества, она служит укреплению традиций, обновлению культурного потенциала, социальной интеракции и формированию солидарности, формированию личности и личностной идентификации (социализации). Основная характеристика современного общества – открытая и свободная коммуникация [69].

Иными словами, сейчас прежние границы коммуникации стираются, а ее направления и характер носят более широкий характер. Можно даже сказать о том, что суть коммуникации практически не изменяется при том, как ее проявление (более открытая и свободная коммуникация) – да. Это связано с современными тенденциями и протекающими процессами в обществе, например, с цифровизацией и глобализацией.

Виртуальное пространство, будучи социальным пространством, представляет собой определенную символическую реальность, в которой смешиваются роли объекта/субъекта коммуникации, в смысле наделения объекта коммуникации смыслами с последующей их трансформации [70]. В этом смысле, виртуальная среда предполагает «безграничную» и «бесконечную» коммуникацию.

Описывая современную коммуникацию в цифровом пространстве, А.К.Мамедов пишет о «смерти текста», как символически обозначенного краха способа передачи информации в культурной и социальной традиции. В этом смысле, информация сегодня строится на

триггерных точках, стремясь образовать сеть, а именно «сетевой контент». Тогда как в традиционном понимании текстовая информация должна была обладать связностью и целостностью. Так, основными признаками современного текста являются: эпатажность, в смысле желания манифестации себя против общественных норм, направленной на эмоции и впечатления; гипертекстовость (интертекстуальность), понимаемое, как уменьшение роли текста в коммуникации; комментарии, создающие коммуникации ради коммуникации, продолжая существующий нарратив и признающий «невозможность» автора на авторский текст. Проще говоря, сетевая коммуникация в виртуальном пространстве формируется по принципу «все говорят для всех», причем конца данной коммуникации не видно, так как она может возобновиться вновь, продолжая единое информационное пространство [71].

В этом смысле виртуализация коммуникации создает такие условия, при которых, с одной стороны, культурное и коммуникативное пространство сливается в единое – виртуальное пространство, а с другой – еще больше поляризируется, имея тенденцию к персонализации. Говоря про городскую среду, то, по нашему мнению, происходит такое же смешение.

Культурное взаимодействие, как процесс обмена информацией между разными культурами, стоится на основе ценностных убеждений каждой из сторон. И в этом смысле, понимание ценностных установок коммуницирующих сторон является необходимым для осуществления качественного культурного взаимодействия. В социологической мысли понятие ценности появилось в теории социального действия Вебера, как некая норма, связанная с мотивацией и «ориентацией на другого». Другими словами, социальное действие по М.Веберу может быть разным, в том числе и «ценностно-рациональным» [72].

Ценности, являясь социальным явлением, могут оказывать влияние на поведение человека. Так, в понимании Э.Дюркгейма ценности являются определенными идеалами, которые формируют поведение человека [73]. Т.Парсонс рассматривал систему социального действия более глобально, отводя ценностям солидарную функцию, призванную сохранить жизнь общества, а также адаптироваться к изменяющимся условиям внешнего мира [74]. По мнению С.Л.Рубинштейна, ценности являются «значимостью» для человека, признание которой формирует то или иное поведение [75]. В теории Рокича ценность определяется как более «правильная, выгодная, хорошая» форма поведения, чем противоположная [76]. Схожей позиции придерживается Э.Гидденс, говоря о том, что ценности являются представлениями отдельных людей о добре и зле, а именно о том, что «хорошо», а что «плохо. Д.А.Леонтьев пишет о триединстве понятия ценности, включающем в себя общественные идеалы, личностное воплощение ценностей и мотивационную структуру личности [77].

Говоря об общесоциальных ценностях, Гегель разделял их на утилитарные и духовные. *Утилитарные ценности* тесно связаны с особенностью положения дел на рынке: наличия спроса и предложения, потребительских предпочтений, моды и так далее. *Духовные ценности*, в свою очередь, связаны исключительно с «абсолютным и непреходящим» [78]. Похожей классификацией ценностей является классификация И.Канта, который рассматривает моральные и внеморальные ценности. Моральные ценности, в понимании Канта, являются абсолютными и заведомо объективными, в то время как внеморальные – относительными и прагматическими [79]. Иными словами, в процессе социальной жизни люди руководствуются моральными ценностями, как основополагающими для реализации социально одобряемого поведения.

Другой классификацией ценностей является четырехуровневая система М.Шелера. В ней ценности разделяются на гедонистические, связанные с желанием и отношением самого актора в системе «приятное-неприятное», этикетные («хорошее-плохое»), эстетические, описывающие прекрасное или безобразное, а также нравственные, характеризующие добро и зло. На вершине зиждутся «вечные» ценности, которые объективны и абсолютны [80]. В данном смысле М.Шелер расширил типологию ценностей Канта, рассмотрев отдельно «внеморальные» ценности.

Более сжатую систему ценностей предложил М.Рокич, разделив их на терминальные и инструментальные. Терминальные ценности связаны с целью существования (так называемый «смысл жизни»), инструментальные ценности, в свою очередь, характеризуются достижением

поставленных целей. Например, к терминальным ценностям Рокич относятся свобода, здоровье, семья, творчество, интересная работа, развлечения и другие. В то время как к инструментальным – ответственность, исполнительность, самоконтроль, заботливость, честность и другие [81]. Иными словами, терминальные ценности занимают центральное положение в жизни человека, тогда как инструментальные – побочные, но необходимые для реализации главных смыслов.

По мнению Ш.Шварца ценности являются проявлением культуры, по которым ее необходимо анализировать [82]. Культура рассматривается социологом как то, что влияет на убеждения людей, действий и их целей посредством «прессинга» и ожидания. Иными словами, ценности рассматриваются им как средства решения проблемы для поддержания солидарности в обществе. Такое понимание схоже с инструментальными ценностями Рокича [83]. Так, основными проблемами общества являются следующие:

Во-первых, взаимоотношения личности и группы, ценности в которых варьируются от автономии до принадлежности. «Автономия», в понимании Шварца, связана с независимостью, самостоятельностью, любознательностью, творчеством, удовольствием, наслаждением жизнью. «Принадлежность» рассматривается, скорее, как социальный порядок, коллективизм, долг, уважение традиций.

Во-вторых, обеспечение социально-ответственного поведения, основными ценностями в котором являются равноправие/иерархия. Равноправие включает такие ценности, как равенство, социальная справедливость, ответственность, честность и помощь. Иерархия рассматривается как социальная власть, авторитетность, подчинение и богатство. Можно сказать, что «иерархия» характеризует общества с высокой дистанции власти, а также с наличием неравного распределения власти.

В-третьих, вопрос о социальном и природном окружении, которая включает в себя ценность гармонии (мир на земле, единство с природой) и мастерства (самоутверждение, дерзость, успех, амбиции). Интересным является то, что при наличии доминирующей культурной ценности в обществе, обязательно появление противоположной стороны. Проблему социолог видит в тех обществах, в которых превалирует что-то одно.

Говоря об общей концепции ценностей Шварц выделяет десять блоков ценностей, которые тесно связаны с мотивационной структурой человека. К таковым относятся: *самостоятельность, стимуляция, гедонизм, достижение, власть, безопасность, конформность, традиция, благожелательность, универсализм*. Помимо этого, социологом выделяются две большие группы ценностей, ориентированных на индивида и на группу.

Другим крупным исследованием ценностей культуры является исследование Э.Холла, который рассматривает культуры в зависимости от языка, разделяя их на низкоконтекстные и высококонтекстные [84]. Первый тип культуры перекладывают ответственность за успех коммуникации на того, кто передает сообщение. Коммуникация характеризуется низкой плотностью и примитивностью. Второй тип, с другой стороны, подразумевает «чтение между строк», дополнительную интерпретацию. Коммуникация в данном типе высокая. Несмотря на то, что данная типология не связана напрямую с ценностями, постулируемыми в обществе, она ярко показывает разные варианты коммуникации в зависимости от языковых традиций, которые составляют культурную основу общества и, вместе с тем, связаны с ценностями.

Изучению социально-культурного поля посвящено также исследование Г.Хофстеда, основной акцент в котором сделан на международные различия трудовых ценностей, в ней выделяются пять биполярных конструктов (ценностных ориентаций), которые заложены в основе его анализа. К таковым относятся следующие: индивидуализм – коллективизм, большая – малая дистанция власти, высокий – низкий уровень избегания неопределенности, маскулинность – феминность, долгосрочная – краткосрочная временная ориентация [85].

Стоит отметить, что вышеупомянутые исследования культур Г.Инглхарда, Ш.Шварца, Г.Хофстеда, Э.Холла ставили в центр своего изучения ценности, подразумевая то, что ценности ориентации напрямую влияют на социальное поведение в том или ином обществе. Действительно, те или иные ценностные ориентации могут быть использованы при анализе поведенческих практик общества, однако не являются единственными.

Так, по мнению М.Бонда и К.Леунга, культурные особенности общества и поведения стоит анализировать через общие социальные верования – «социальных аксиом» [86]. Такого рода социальные верования или социальные представления понимаются как динамичные по своей природе смысловые конструкты, которые разделяются людьми в группе, позволяющие понимать друг друга. Более того социальные представления, как пишет С.Московичи, могут быть не только в головах людей, но и также в продуктах творчества и искусства [87]. Барталь отдельно выделяет социетальные верования, как разновидность социальных представлений, целью которых состоит в обеспечении групповой солидарности и сохранению идентичности. К таковым верованиям можно отнести, например, патриотизм, безопасность, незаконность и другие [88]. Такое положение дел и понимание социальных представлений, по нашему мнению, тесно связано с социальными ценностями, которыми также могут быть наделены вещи, продукты культуры, материальные и нематериальные предметы окружающего мира.

Так, по мнению М.Бонда и К.Леунга, социальные аксиомы можно разделить на пять ключевых универсальных факторов. Во-первых, социальный цинизм, который рассматривается как негативный взгляд на природу, коррумпированность власти, недоверие к другим социальным группам и социальным институтам. Во-вторых, социальная сложность, понимаемая социологами, как противоречивость социального поведения, двойственность ценностей и дуальность во всем. В-третьих, награда за усилия – знания и планирования гарантируют позитивный исход. В-четвертых, религиозность, означающий веру в сверхъестественное, благотворную силу религиозной веры. В-пятых, контроль судьбы, по которому с одной стороны все предопределено, а с другой – существует возможность самостоятельно изменять судьбу [89]. По данным исследования, культура российского общества направлена, с одной стороны - на достижение успеха, преодоление бедности, а с другой стороны относится с недоверием к социальным институтам и власти [90].

Таким образом, культура является комплексным понятием, характеризующим особую систему норм, ценностей и правил поведения, которые формируются на основе, как внешней среды, так и среды, создаваемой самим обществом. Культурное взаимодействие реализует функции интеграции, адаптации, структурирования, назначения функций, регулирования поведения и социализации.

Список использованной литературы

1. «Цивилизация» имеет корень слова civil, что в ряде случае понимается, как гражданин, проживающий в городе (см. Palen J.J. The urban world. L., 2008. P.3.)

2. Tolstykh T., Gamidullaeva L., Shmeleva N., Gromov S., Ermolenko A. Megapolis as a Symbiosis of Socio-Economic Ecosystems: The Role of Collaboration // Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity, Volume 8, Issue 3, 2022, p. 126 https://doi.org/10.3390/joitmc8030126.

3. Revision of World Urbanization Prospects // United Nations, 2018 [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.un.org/development/desa/publications/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html, свободный (11.11.2023)

4. Нотман О.В. Концептуализация понятия «мегаполис»: формально-количественный, правовой, функциональный и системный подходы // Известия Саратовского университета 2021. № 2 Т. 21. С. 143-149

5. Маркс К., Энгельс Ф. Указ. соч. С. 375.

6. Базаров Андрей Александрович, Буртонова Вера Николаевна Город как предмет теоретико-методологического осмысления тенденций в современной урбанистике (на примере Улан-Удэ) // Вестник БГУ. 2017. №5. С. 53-54

7. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. 2002. № 3—4. С.30

8. Вебер М. Город // Вебер М. Избранное. Образ общества. М., 1994. С.309.

9. Парк Р. Город как социальная лаборатория // Социологическое обозрение. 2002. Т. 2. № 3. С.4.

10. Парк Р. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок // Социологическое обозрение. 2006. Т. 5. № 1. С.11.

11. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни // Вирт Л. Избранные работы по социологии. М., 2005. С. 100.

12. Бурдье, П. Социальное пространство и генезис «классов» [Текст] / П.Бурдье // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 1. – С. 17-26.

13. Бергер, П. Социальное конструирование реальности [Текст]: трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман. – М.: Медиум, 1995.

14. Составлено авторами

15. Cohen R., Kennedy P. Global sociology. N.Y., 2007. P. 408.

16. Friedman J. The world city hypothesis // Development and Change. 1986. N 2. P. 69–83.

17. Сассен С. Глобальные города: постиндустриальные производственные площадки // Прогнозис. 2005. № 1 (2).

18. Вершинина И.А., Полякова Н.Л. Москва: столица – глобальный город – агломерация // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2014. №4. С. 128

19. Mumford L. The Culture of Cities // Thoemmes Press Reprint, 1997. P. 288

20. Вершинина И.А. Социология города: истоки и основные направления исследований // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2012. №1. С. 202

21. Новосельцева А.С. Эволюция подходов к оценке роли мегаполисов в системе мирового хозяйства // Вестник ВолГУ. Серия 3: Экономика. Экология. 2010. №1. С. 168

22. Составлено авторами на основе: Новосельцева А.С. Эволюция подходов к оценке роли мегаполисов в системе мирового хозяйства // Вестник ВолГУ. Серия 3: Экономика. Экология. 2010. №1. С. 169

23. Castells M. The urban question: a Marxist approach. L., 1977. P. 77–78.

24. Порозов Р.Ю. Культурно-образовательное пространство города [Текст]: монография / Р.Ю.Порозов; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2016. С. 43

25. Castells M. The urban question: a Marxist approach. L., 1977. P. 77–78.

26. Метелева Е.Р. Зарубежные подходы к исследованию крупнейших городов в условиях глобализации // Baikal Research Journal. 2017. №1. С. 2-3.

27. Порозов Р.Ю. Анализ визуальной репрезентации городской инфраструктуры (теоретико-методологический аспект) // Знание. Понимание. Умение. 2013. №2.

28. Лотман, Ю.М. Избранные статьи [Текст]: в 3 т. / Ю.М.Лотман. – Таллинн: Александра, 1993. – Т. 1: Статьи по семантике и филологии культуры. – С. 162.

29. Порозов Р.Ю. Анализ визуальной репрезентации городской инфраструктуры (теоретико-методологический аспект) // Знание. Понимание. Умение. 2013. №2. С. 18

30. Голомидова, М.В. Образ пространства и пространственные образы в названиях старого Екатеринбурга [Текст] / М.В.Голомидова // Известия Уральского государственного университета. – 2001. – № 20. – С. 56-69.

31. Порозов Р.Ю. Анализ визуальной репрезентации городской инфраструктуры (теоретико-методологический аспект) // Знание. Понимание. Умение. 2013. №2. С. 19-20

32. Паллотта В.И., Сичкарь Т.В. Наружная реклама как элемент социокультурного пространства современного города // Мир науки. Социология, филология, культурология. – 2020. – № 1.

33. Маккуайр С. Медийный город: медиа, архитектура и городское пространство / пер. с англ. М. Коробочкина. М.: Strelka press, 2014. С. 10

34. Беньямин В. Озарения / Пер. с нем. Н.М.Берновской, Ю.А.Данилова, С.А.Ромашко. М.: Мартис, 2000.

35. Elster J. Logic and Society: Contradictions and Possible Worlds. Chichester; 1978.

36. Баньковская С. Понятие гетеротопичной среды и экспериментирование с ней как с условием устойчивого нецеленаправленного действия // Социологическое обозрение. 2011. Т. 10. № 1–2

37. Латыпов Ильяс Альбертович «Контрфинальность» в социологической теории: реконцептуализация понятия // Вестник РУДН. Серия: Социология. 2021. №4.

38. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. 2002. № 3-4 (34). С. 23- 34.

39. Бойкова М.В., Ильина И.Н., Салазкин М.Г. Будущее городов: города как агенты глобализации и инноваций // Форсайт. 2011. №4. С. 43

40. Бабаева А.В. Человек в городском культурном пространстве // Философия XX века: школы и концепции. – СПб.: Санкт-Петерб. филос. общество, 2001. С. 12

41. Букин А.Г. Культурное пространство и пространство культур (региональный аспект): автореф. дис. … канд. филос. наук: 09.00.13. – Чита, 2006. – С. 12.

42. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. – 2002. – № 3. – С. 1–12.

43. Бурдье, П. Социальное пространство и генезис «классов» [Текст] / П.Бурдье // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 1. – С. 17-26.

44. Habermas J. The Theory of Communicative Action. London: Beacon Press, 1985. 465 p.

45. Абагеро Д.Д., Кожемяко А.С. Сравнительная характеристика теории общества Ю.Хабермаса и Н.Лумана //Apriori. Серия: гуманитарные науки. 2018 №3 С.1

46. Geck C. The generation Z connection: teaching information literacy to the newest net generation // Teacher Librarian. 2016. № 33 (3). P. 19.

47. См: Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. М., 2003.; Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. М., 2003.

48. McQuail D. Mass communication theory: An introduction. London: Sage, 2015. P. 55.

49. Косяков В.А., Универсалюк Е.А. Реферативный обзор книги Д.МакКуэйла "теория массовой коммуникации" (1 часть) // Вопросы теории и практики журналистики. 2019. №3.

50. Паяль А. Переосмысление досуговых цифровых сетей с помощью глобальных городов: метафорический взгляд // Философско-литературный журнал «Логос». 2019. №1 (128).

51. Маркеева А.В., Гавриленко О. В. Социальный контроль в цифровом мире // Революция и эволюция: модели развития в науке, культуре, обществе. 2019. №1.

52. Каганский В.Л. Основные зоны и типы культурного ландшафта [Текст] // Каганский В.Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М.: НЛО, 2001. – С. 62-80.

53. Деррида, Ж. Письмо и различие [Текст] / Ж.Деррида; пер. с фр. Д.Ю.Кралечкина. – СПб.: Акад. проект, 2000. – С. 371.

54. Гуревич, А.Я. Изучение ментальностей: социальная история и психология исторического синтеза [Текст] / А.Я.Гуревич // Советская этнография. – 1988. – № 6. – С. 16-25.

55. Trowbridge, G. On fundamental methods of orientation and `Imaginary maps' [Текст] / G.Trowbridge // Science. – Vol. 88. – 1913. – P. 45-56.

56. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Прогресс. 1990. С. 44–347

57. Лебедева Н.М. Культура как фактор общественного прогресса // Юстицинформ. 2009. С. 4

58. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. СПб.: Искусство-СПб, 1994. 412 с.

59. Adelung J.Chr. Uber den Ursprung der Sprache und den Bau der Worter, besonders der Deutschen. Leipzig. 1781.

60. Тайлор Э.Б. Доисторический быт человечества и начало цивилизации. – Москва: Д.И.Преснов, 1868. – 508 с

61. Боас Ф. Границы сравнительного метода в антропологии // Антология исследований культуры. Интерпретация культуры. – СПб., 1997. – Т. 1.

62. Malinowski B. A scientific theory of culture and other essays. – N.Carolina, 1944.

63. Кребер А.Л., Клакхон К. Культура: Критический обзор понятий и определений // Культурология: Дайджест. РАН. ИНИОН. 2000. № 1.

64. Парсонс Т. Система современных обществ // Пер. с англ. Л.А.Седова, А.Д.Ковалева; Научн. ред. перевода М.С.Ковалева. – М.: Аспект-Пресс, 1997.

65. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М., 1985. С. 9.

66. Александер Дж. Новое теоретическое направление в социологии: Одна из интерпретаций // Социология на пороге XXI века: Новые направления исследований / Под ред. С.И. Григорьева, Ж. Коэнен-Хуттера. – М.: ИНТЕЛЛЕКТ, 1998. – С. 155–163.

67. Шарков Ф.И., Комарова Л.В. Коммуникация: деловое общение, коммуникативные техники и технологии // Коммуникология. 2014. Том 6. №4. С.16.

68. Habermas J. The Theory of Communicative Action. London: Beacon Press, 1985. 465 p.

69. Абагеро Д.Д., Кожемяко А.С. Сравнительная характеристика теории общества Ю.Хабермаса и Н.Лумана //Apriori. Серия: гуманитарные науки. 2018 №3 С.1
70. Яковлева Е.В. Виртуальная реальность: польза и риски // Гуманитарные и социальные науки. 2022. №3. С. 33
71. Мамедов А.К. Деконструкция культурного пространства: смерть текста. Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2021;27(3):152-166. https://doi.org/10.24290/1029-3736-2021-27-3-152-166
72. Вебер М. Избранные произведения. М., 1990. С. 628—630.
73. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М., 1995.
74. Парсонс Т. Общий обзор// Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. М., 1972.
75. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика. 1973. С. 365.
76. Rokeach M. The Nature of Human Values. — N-Y.-L., 1973.
77. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени//Психологическое обозрение. 1998. №1. С. 13-25
78. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М., 1990. С. 404.
79. Ситкевич Н.В. Кантовская трактовка сущностного содержания и природы ценностей // Манускрипт. 2017. №12. С. 164
80. Scheler M. Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Leipzig: Elibron Classics, 2007. 620 S.
81. Rokeach M. The Nature of Human Values. — N-Y.-L., 1973.
82. Шварц Ш. Культурные ценностные ориентации: природа и следствия национальных различий // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2008. Т. 5. № 2. С. 37—67
83. Rokeach M. The Nature of Human Values. — N-Y.-L., 1973.
84. Hall E. Beyond culture. New York: Anchor press, 1976. 611 p.
85. Лебедева Н. М. Культура как фактор общественного прогресса / Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко. М.: ЗАО «Юстицинформ». 2009. С. 96
86. Bond M.H., Leung K., Au A., Tong K.K., Reimel de Carrasquel S., Murakami F., et al. Culture-level dimensions of social axioms and their societal correlates across 41 cultures. Journal of Cross-Cultural Psychology. 2004. P.548—570.
87. Московичи С. Машина, творящая богов // Центр психологии и психотерапии. 1998. 560 с.
88. Bar-Tal D. Shared beliefs in a society. Thousand Oaks, CA: Sage. 2000.
89. Bond M.H., Leung K., Au A., Tong K.K., Reimel de Carrasquel S., Murakami F., et al. Culture-level dimensions of social axioms and their societal correlates across 41 cultures. Journal of Cross-Cultural Psychology. 2004. P.548—570.
90. Лебедева Н. М. Культура как фактор общественного прогресса / Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко. М.: ЗАО «Юстицинформ». 2009. С. 108

Rəyçi: f.f.d., dos. Həbib Hüseynov

UOT: 17
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1057

LÜDVİQ FEYERBAXIN ƏXLAQ KONSEPSİYASI

Kamran İsayev
kiçik elmi işçi, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
materialist.isayev@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-8903-2013

Xülasə. Məqalədə klassik alman fəlsəfəsinin son nümayəndəsi olan Lüdviq Andreas Feyerbaxın antropoloji materialist fəlsəfəsi və əxlaq konsepsiyası haqqında bəhs edilir. Klassik alman fəlsəfəsinin sonu XIX əsrdə başa çatdı. Bu fəlsəfəyə sarsıdıcı zərbəni Feyerbaxın materializmi vurdu. Lüdviq Feyerbax klassik alman fəlsəfəsinin sonuncu nümayəndəsi olmaqla bərabər, həm də ardıcıl materialist və ateist olmuşdur. Onun fəlsəfəsi digər materialist fəlsəfi sistemlərdən fərqli idi. Feyerbaxın fəlsəfəsi elmi, humanist, antropoloji xarakter daşıyırdı. O, fəlsəfi fikir tarixində ilk dəfə olaraq əxlaqı, etikanı dindən ayırırdı. O, bildirirdi ki, əxlaqın dinlə bağlılığı yoxdur. O, dinin genezisini və mahiyyətini dərindən araşdırmış və onu tənqid etmişdir. Lüdviq Feyerbaxın zənnincə, din dünyəvi din olmalıdır. Bu din Allaha etiqad xarakteri daşımamalı və insanın insana olan məhəbbətini xarakterizə etməlidir.

Məqsəd: klassik alman fəlsəfəsinin son nümayəndəsinin materialist dünyagörüşünün üstünlüklərini və məhdud aspektlərini araşdırmaqdır. Burada əxlaqın dinlə əlaqəsinin olmaması da vurğulanır.

Metodologiya: Məqalədə sistemli və müqayisəli təhlil metodu tədqiq edilmişdir.

Elmi yenilik: Feyerbaxın əxlaq konsepsiyasının araşdırılması nəticəsində əxlaqın yalnız dini xarakterli deyil, həmçinin dünyəvi xarakterli olması da əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: antropoloji materializm, əxlaq, dialektik, genesiz, mahiyyət, din, ateist.

LUDWIG FEUERBACH'S CONCEPT OF MORALITY

Kamran Isayev

Abstract. The article examines the anthropological materialist philosophy and moral concept of Ludwig Feuerbach, the last stage of classical German philosophy. Classical German philosophy come to an end in the 19th century. Feuerbach's materialism dealt a crushing blow to this philosophy. Ludwig Feuerbach was the last to representative classical German philosophy, he was also a materialist and an atheist. His philosophy was materialist and atheistic. For the first time in the history of philosophical thought, he separated morality from religion. He stated that morality is independent of religion. He deeply studied the genesis and essence of religion and analyzed it. According to Ludwig Feuerbach, religion should be a secular religion. This religion should not carry faith in God and should only express a person's love for others.

Purpose: is to examine the advantages and limitations of the materialist worldview of the last genius of classical German philosophy. It also emphasizes the lack of connection between morality and religion.

Methodology: The article employs scientific methods, including comparative analysis and historical analysis.

Scientific novelty: As a result of examining Feuerbach's concept of morality, it is proven that morality is not only religious in nature, but also has a secular nature.

Keywords: anthropological materialism, morality, dialectical, genesis, essence, religion, atheist.

КОНЦЕПЦИЯ НРАВСТВЕННОСТИ ЛЮДВИГА ФЕЙЕРБАХА

Камран Исаев

Резюме. В статье рассматривается антрополого-материалистическая философия и моральная концепция Людвига Фейербаха – одного из завершающих представителей классической немецкой философии. Завершение ее развития относится к XIX веку.

Материализм Фейербаха нанес существенный удар по традициям классической немецкой философии. Людвиг Фейербах был последним мыслителем, непосредственно связанным с этой традицией; вместе с тем он выступал как материалист и атеист. Его философия стала одной из первых попыток последовательно отделить мораль и этику от религии. При этом Фейербах утверждал, что исторически мораль была тесно связана с религиозным сознанием. Он глубоко исследовал генезис и сущность религии. Воплотив результаты этих исследований в своей философской системе. По мнению Людвига Фейербаха, религия должна быть светской по своему содержанию: она не должна основывать нравственность на вере в Бога, а выражать прежде всего любовь человека к ближнему.

Цель исследования заключается в анализе преимуществ и ограничений материалистического мировоззрения последнего этапа классической немецкой философии, а также в выявлении характера связи между моралью и религией в философии Л. Фейербаха.

Методология. В статье применяются общенаучные методы исследования, методы сравнительного и исторического анализа.

Научная новизна. В результате анализа концепции морали Фейербаха обоснована идея о том, что мораль имеет не только религиозную, но и светскую природу.

Ключевые слова: антропологический материализм, мораль, диалектика, генезис, сущность, религия, атеизм

Giriş

Yeni dövr Avropa fəlsəfəsinin inkişafında öz sözünü demiş fəlsəfi cərəyanlardan biri də XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin ortalarına qədər olan mərhələni əhatə edən klassik alman fəlsəfəsidir. Bu böyük fəlsəfənin nümayəndələri İohann Herder (1744-1803), İmmanuel Kant (1724-1804), İohann Fixte (1762-1814), Fridrix Yozef Şellinq (1775-1854), Georg Vilhelm Hegel (1770-1831) və sonuncu nümayəndəsi Lüdviq Andreas Feyerbax olmuşdur. Adı çəkilən filosoflardan Fridrix Yozef Şellinq və Georg Vilhelm Hegel obyektiv idealist, İohann Fixte subyektiv idealist, Kant dualist (o, idealizm ilə materializm arasında tərəddüd etmişdir), Lüdviq Andreas Feyerbax materialist olmuşdur. Onun materializmi sensualist xarakter daşıyırdı. Klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndəsi olan Lüdviq Feyerbax dinin təhlilini “Fəlsəfənin islahına dair ilkin tezislər”, “Gələcəyin fəlsəfəsinin əsas müddəaları”, “Xristianlığın mahiyyəti”, “Dinin mahiyyətinə dair mühazirələr” və s. əsərlərində vermişdir. Alman mütəfəkkiri F.Engels öz əsərində bildirir ki, “Feyerbaxın fəlsəfi yaradıcılığı dahiyanədir və öz dövrünün materialist ənənələrinin inkişafında böyük rolu olmuşdur” [10, s. 18]. Özünün mənəvi inkişaf yolunu nəzərdən keçirərək Feyerbax yazırdı ki, onun ilk fikri Tanrı, ikinci fikri zəka, üçüncü və sonuncu fikri isə insan olmuşdur. Dinin mahiyyəti və mənşəyi problemini də filosof özünün antropoloji fəlsəfəsinin prinsiplərinə uyğun şərh etmişdir. Onun fikrincə, incəsənət, din, elm və fəlsəfə insan mahiyyətinin inkişafı, yaxud təzahürüdür. Dinin predmeti və məzmunu insan, onun mahiyyətidir. Din insanın heyvandan mühüm fərqini ifadə edir: heyvanlarda din yoxdur. Və bu fərq şüurla bağlıdır. Şüur isə subyektin öz növünü və mahiyyətini anlamaq bacarığı ilə əlaqəlidir. İnsan zahiri və daxili olaraq ikili həyat yaşayır: daxili həyat onun növü, nəsli, mahiyyəti ilə bağlıdır. İnsan düşünür, yəni öz-özü ilə danışır. Təfəkkür və söz növün funksiyasıdır və onlar digər fərd olmadan da həyata keçirilə bilər. İnsan eyni zamanda “Mən” və “Sən”dir. Din – insanın özünü öz həqiqi bütövlüyündə dərk etməsidir; bu, bütövlükdə özünədərkin vəhdəti, yəni “Mən” və “Sən”in tamamlanmış vəhdəti kimi mövcud olur. Feyerbaxa görə, “dində sonsuzun dərki var: insan özünün sonlu deyil, sonsuz mahiyyətini dərk edir” [1, s. 174].

Feyerbaxın əxlaqi görüşləri

Lüdviq Feyerbaxın əxlaqi görüşlərinə görə, insan öz-özünün xoşbəxtliyi üçün məsuliyyətli olmalıdır. Onun fikrincə, insan həm özünü, həm də ətrafdakı insanları xoşbəxt etməlidir. Onun fikrincə, iradə bədən olmadan heç nədir, əksinə, həyatın və bədənin mövcudluğu üçün iradəyə borcluyuq.

Azadlığa cəhd etmək insan təbiətinin spesifikliyidir. Yalnız bu istək həm üzvi, həm də qeyri-üzvi aləmdən fərqlənir. Dini əxlaq çox vaxt insanı qorxu və itaət üzərindən idarə edir. Həqiqi əxlaq isə **azad və şüurlu seçimə** əsaslanmalıdır. Feyerbax “Evdemonizm” əsərində iradə və azadlıq problemlərinə belə aydınlıq gətirir: “iradə azad deyil, lakin o, azad olmaq istəyir. Ancaq azadlıq qeyri-müəyyən,

mücərrəd, mahiyyətcə sübut olunmamış bir azadlıq kimi başa düşüldükdə, o, azad olmur; bu azadlıq fövqəltəbii, spekulyativ filosoflara aid edilən bir anlayışdır. Lakin azadlıq konkret və hiss edilən azadlıq kimi, yəni iradə azadlığı kimi başa düşüldükdə, iradə özlüyündə azad deyil. Azadlıq – özünü tam müəyyən etmədir; hər hansı arzu, hər hansı hiss, hər hansı meyil azadlığın itirilməsidir. Sevinc, qıcıqlandırıcı hisslər də hər bir canlı varlıqda xoşbəxtliyə can atmanı oyadır; lakin xoşbəxtliyə şüurlu şəkildə yönəlmiş və ona qarşı duran bu mənfi meylə qarşı çıxan bu meyil iradə adlanır. “İradə – azadlıqdır” deyir Hegel. Lakin azadlıq xoşbəxtlikdən yaranan azadlıqdır; bu elə bir azadlıqdır ki, eyni zamanda həyat üçün də, tezliklə özü üçün də, ən əsası isə həyatın bütün ən vacib fəaliyyətləri üçün zərərlidir. Xoşbəxtlikdən çıxan azadlıq yalnız hissiyyatdan, əzabdan, mənəvi bəlalar və həyatın şərtlərindən azadlıq yaranan deməkdir. Bu azadlıq nə yaxşı, nə də pis kimi hiss olunur; orada azadlıq nə qədər xoşabənzər kimi hiss olunmursa, eyni zamanda bir o qədər xoşbəxtlik kimi də hiss olunmur. Orada xoşbəxtliyə can atma dayanır, orada, ümumiyyətlə, istəmək dayanır, orada insan zəifliyə və axmaqlığa düşür” [7, s. 579].

Feyerbaxa görə, materializm mənəviyyatın mənbəyidir. Maddiyyatın köməyi olmadan iradə heç bir qüvvəyə malik deyil. İradə - xoşbəxtliyə çatmaq deməkdir. Xoşbəxtliyə çatmaq mövcud olmaq və mövcud olana nail olmaq deməkdir [5, s. 267].

Lüdviq Feyerbax etik fikirlərini “Evdemonizm” əsərində əsaslandırmışdır. Ona görə də insan evdemonizm olmadan nə danışa, nə də yaşaya bilər.

Feyerbaxa görə, “xoşbəxtliyə meyil” insan xarakterinin təbii meylidir. İnsan anadan olarkən xoşbəxtlik meyli ilə anadan olur. Ona görə də əxlaqın təməli xoşbəxtlik meyli olmalı, əxlaqi dəyərlər bu meylə uyğunlaşdırılmalıdır. Ancaq insanın xoşbəxtliyə can atmaq meyli həm öz həyatına, həm də başqalarının həyatına zərər yetirməməlidir. Feyerbax “xoşbəxtliyə meyil” probleminə “Evdemonizm”də belə yanaşır: “Xoşbəxtliyə can atma – yaşayan, sevən, mövcud olan və hiss edən hər bir varlığın əsas, ilkin meylidir; oksigen əvəzinə, karbon qazı və azotu, canlı hava əvəzinə isə ölü havanı nəfəs almağa bərabər olan mütləq bir cəfəngiyyatdır” [7, s. 578].

Feyerbaxın ən böyük ideyası “özgələşmə”dir. O, dinin özünə yadlaşma faktından, dünyanın ikiqat dini, xəyali dünyaya və real dünyaya çevrilməsindən irəli gəldiyini bildirirdi. Feyerbax “Tanrı” adlandırılan məfhumun əslində, insan təxəyyülünün məhsulu olduğunu, insanın özü olduğunu bildirirdi [10, s. 56]. Lakin insan onu öz daxilindən kənara daşımış və özünə kənardan baxan bir varlığa çevirmişdir. Beləliklə, insan özünü ikiləşdirmişdir. Bununla yanaşı, o həm də özünü özgələşdirmişdir. Belə bir Tanrı düşüncəsindən çıxış edən insan özgələşmədən yaxa qurtara bilməz.

Feyerbax Hegelin spekulyativ fəlsəfəsini öz daxili məqsədlərinə uyğun olaraq sistemləşdirmişdir. Feyerbaxa görə, bu günə qədər fəlsəfi sistem yaratmış filosoflar bir sənətkar kimi çıxış etmişlər. Fəlsəfi sistemlər tarixi adətən bir qalereya, bir təfəkkür muzeyi kimi ifadə etmişlər. Ancaq əfsuslar olsun ki, bu cür sistemlər özəlləşdirilmiş, fikirdəki varlıq başqası üçün varlıq halına gətirilmiş, kortəbii məqsəd əsl məqsədə çevrilmişdir. O, bəşəriyyətin dövrlərini dinlərin müxtəlifliyi ilə təsnif edirdi. Bu onun materialist fəlsəfəsinin metafizikliyinin sübutudur [10, s. 26].

Feyerbaxa görə, Hegelin məntiqi xalis teologiyadır. Teologiya olan ilahi varlıq da, məntiq də simvolikdir. Yer üzərindəki hər şey teologiyanın cənnətidir. Hegelin “mütləq ideyası” mücərrəd, öz-özünü əks etdirən sonlu ruhdan başqa bir şey deyildir [14, s. 45].

Lüdviq Feyerbaxın dini tənqidi baxışları

Qərb düşüncəsində dinin ifşasının sonrakı dövründə insan fəlsəfənin mərkəzinə çevrildi. İfşanın dinamikliyindən bəhrələnən insanların düşüncəsində həm insan allahlaşdırılır, həm də Allah insanıləşdirilir. Fəlsəfəni dinin ənənələrindən qoparan, ayıran filosof məhz Lüdviq Feyerbax olmuşdur. O, dini baxışlarını “Xristianlığın mahiyyəti” əsərində belə şərh edir: “Xristian öz inancının həqiqətini sübut etmir; bu inanc xristian üçün məhz xristian inancı kimi, yaxud din kimi deyil, ağıl kimi qəbul edilir. Bu halda ağıl mahiyyət etibarilə xristian ağlıdır; çünki ağıl üçün yalnız Tanrının özü mövcud deyil, həm də Tanrıdan fərqli olan hər şey – ağılın yaratdığı dünya, ağıl tərəfindən qurulmuş və xristian ağlının baxışına uyğunlaşdırılmış dünya mövcuddur. Beləliklə, ağıl xristian olaraq qalır və xristian inancı, inancdan çıxmış xüsusi bir ağıl kimi çıxış edir. Buradan aydın olur ki, inancla ağıl arasında mütləq ziddiyyət yoxdur, hətta məntiqi baxımdan onların uyğunluğu mümkündür; çünki məhz inanc

ağlın başlanğıcıdır və ona görə də inanc ağlın azadlığı sayəsində qorunub saxlanılır. Lakin əgər ağıl öz azadlığı sayəsində inancdan kənara çıxarsa, bu zaman inancın əsası sarsılır, çünki inancın mövcudluğu inanc ilə ağılın uyğunluğuna əsaslanır” [8, s. 6].

Əksetdirmə din nəzəriyyələrinin bir çoxu insanın Allah şəklində olduğundan daha çox, Allahın insan şəklində olduğunu irəli sürürlər. Dini fərziyyələr daha çox reallığın halının sonu haqqında fikirlər irəli sürürlər. Bu səbəbdən əksetdirmə nəzəriyyəsi sübut edirdi ki, dini inancın obyekti, məhəbbətin obyekti yoxdur. Sonuncu olaraq, dini analizlər yalnız insanların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılaraq izah edilir [14, s. 40].

Ümumiyyətlə, dini inanca görə, hər şeyin əsasında Allah dayanır və ilahiyyatçılar da Allaha dayanaraq təbiəti izah edirlər. Feyerbaxın təliminə görə, din insanla insan arasındakı emosional, səmimi münasibətdir, o, indiyə qədər öz həqiqətini reallığın fantastik əks olunmasında – bir və ya bir çox tanrılar vasitəsilə, insani keyfiyyətlərin bu fantastik əks olunmasında axtarırdı – indi isə onu birbaşa və dərhal “mən” və “sən” arasındakı sevgidə tapır [10, s. 28]. Ancaq Feyerbax bu cür fərziyyələrə qarşı çıxır. Beləliklə, Feyerbax belə bir qərara gəlir ki, antropoloji fəlsəfə yaradılmalıdır. O, sübut etdi ki, insanın ilk tədqiqat obyekti insan olmalıdır. Fəlsəfi fikir tarixində Feyerbaxın əsas məqsədi elmi, antropoloji materializm yaratmaq olmuşdur [10, s. 23]. Feyerbaxa görə, dini zəkanın əsas məqsədi insanı izah etməkdir və din insanın daxilini xaricə əks etdirir. Feyerbaxın fikrincə, din insanın “mənlik şüur”una aid ən qədim və bilavasitə izah edən mənbədir. İnsan öz varlığını obyekt şəklində əks etdirir. Bundan sonra insan özünəbənzər obyekt yaradır. Feyerbaxa görə, insan özünəməxsus xüsusiyyətləri həmin obyektə köçürərək onu ibadət vasitəsinə çevirir. Bu mənada din insanı cisimləşdirir. Filosof bildirirdi ki, Allah istər şüurlu, istərsə də şüursuz şəkildə olsun, o, insanın ehtiyac hissindən qaynaqlanaraq uydurulmuşdur. O bildirirdi ki, sitayişin mərkəzi obyekti insanın özü olmalıdır. Onun fikrincə, dinin mənşəyi insandadır, onu insan yaratmışdır. Müasir dövrdə yaşamış bəzi filosoflar bildirir ki, din insan təxəyyülünün məhsuludur. Lakin bu cür fikirləri ilk dəfə olaraq Feyerbax gətirməmişdir.

XVIII əsrdə yaşamış alman filosofu İmmanuel Kantın “Proloqomenlər” əsərində əksetdirmə din nəzəriyyəsinin əlamətləri hiss olunur. Lakin Feyerbaxa qədər olan filosofların yaradıcılıqlarının heç birində əksetdirmə din nəzəriyyəsinin tam şərhini verə bilməmişlər. Lakin Feyerbax ilk dəfə olaraq bu nəzəriyyəni sistematik olaraq işlədi. Paul Tilliçin qeyd etdiyi kimi, Feyerbaxın əksetdirmə din nəzəriyyəsi universal nəzəriyyədir. Feyerbax dini araşdırarkən istifadə etdiyi üsul Allah mərkəzli deyil, insan mərkəzli üsula əsaslanır. Həmin üsulun adı psixo-genetik üsuldur. Bu aspektdən yanaşdıqda Feyerbaxın üsulu antropoloji üsuldur. Çünki Feyerbax diqqətimizi dini zəkadakı əksetdirmənin ünsürlərinə sövq edir.

Nəticə

Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Feyerbaxın dini və fəlsəfi ideyaları üzərində apardığı tədqiqatlar sonrakı dövrlərdə materialist təlimlərin yaranmasında aparıcı rol oynamışdır. Onun fəlsəfəsi antropoloji, materialist fəlsəfə idi. Lakin o, predmetlərə marksizmdən fərqli yanaşırdı. Antropoloji materializm metafizik mahiyyətlidir və bu da onun məhdud aspektidir.

Feyerbaxın əksetdirmə din nəzəriyyəsi göstərirdi ki, cənnət, cəhənnəm, Allah anlayışları insan təxəyyülünün bir uydurmasıdır. Onun fəlsəfəsi, əxlaqi görüşləri humanist və elmi xarakterlidir.

Feyerbaxın fikrincə, əgər hər hansı bir hadisə, predmet insana fayda verməyəcəksə, onun mövcud olmasının, onu öyrənməyin mənası yoxdur. İnsan həyatda elə yaşamalıdır ki, o, digər insanlara ziyan yetirməsin. O, ilk dəfə olaraq sübut etdi ki, əxlaq ilə dinin heç bir asılılığı yoxdur.

Beləliklə, Feyerbaxın materializmi əsasında Almaniyada yeni tipli materialist fəlsəfi sistemlər yarandı. Onun fəlsəfəsinin təsiri altında Lüdviq Büxnerin “vulqar materializmi” və Aleksandr Humboltun materializmi yaranıb inkişaf etdi.

Bəşəriyyətin böyük fəlsəfi sistemlərindən biri olan marksizm fəlsəfəsi məhz Feyerbaxın materializmindən bəhrələnmişdir. Böyük düha olan Karl Marks öz fəlsəfi sisteminin materializm bölməsini antropoloji materializmə əsaslanaraq yaratmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.M.Zeynalov. Fəlsəfə tarixi. Bakı, Azərnəşr. 2001.
2.Z.Hacıyev. Fəlsəfə. Bakı. 2012.
3. Антология мировой философии. В 4-х т. Москва, 1971

4.А.Гулыга. Немецкая классическая философия. Москва. 1986

5.Мир философии. В 2-х частях. Москва, 1991

6. Нарский И.С. Западноевропейская философия XIX в. Москва, 1976

7. Фейербах Л. Избранные философские произведения в двух томах. Москва. 1955.

8. Фейербах Л. Памятники философской мысли. Т.2. Москва, 1995

9. Александров Г.Ф. История Западноевропейской философии. Москва, 1946

10. Бибихен В.В. Философия и религия. Москва, 1992

11.Engels A. Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu. Bakı, 1955

12. Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 1965

13. Bolle, Kees W. İn Defense of Euhemerus. İn Myth and Law among the-Europeans: Studies in İndo-European Comparative Mythology, edt. Jaan Puhvel. Şırnak, 2011, p.19-38.

14.Choron, J. (1973). Death and Western Thought. New York: Collier Books.

15.Feuerbach, L. (2004). Geleceğin felsefesinin ilkeleri. çev. Oğuz Özügül. İstanbul, Ara Yayınları.

16.Feuerbach, L. (1967). Lectures on the Essence of Religion. çev. Ralph Manheim. New York, Harper and Row

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

SOSİOLOJİ TƏDQİQATLAR

УДК 316
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1059

СОЦИАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Евгения Метелёва
Д.ф.по философии
Институт философии и социологии НАНА, **Азербайджан**
e-mail: evgeniametel@gmail.com
https://orcid.org 0000–0003–2509–1159

Резюме. Weakmind и **Deepmind** рассматриваются как два вектора междисциплинарных исследований в области искусственного интеллекта. Ассертивность (самоконтроль) в моделях **Deepmind** выступает стратегической доминантой развития искусственного интеллекта. GPT функционирует как текстовый навигатор, а его моделирование связано с проблемами социальной организации искусственного интеллекта. Конвергенция DeepMind с системами нейронных сетей человеческого мозга является весомым прорывом в сфере интеграции человека и машины. Сингулярность искусственного интеллекта определяется как неизбежный порог, за которым человеческие возможности оказываются ограниченными; при этом провоцируемые ею хаос и агрессия машин по отношению к человеку могут представлять реальную угрозу для современного общества. Социальный искусственный интеллект, в отличие от социального интеллекта человека, формируется как нейронная стратегия киберкультуры, транслирующая базовые цивилизационные тренды в виртуальное пространство.

Цель статьи: анализ возможностей и рисков доминантных стратегий инкорпорирования искусственного интеллекта в социальные сферы.

Методология: междисциплинарный подход в философско-социологическом анализе.

Научная новизна: попытка обозначить ключевые ориентиры в социальной организации искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, сингулярность, социальный искусственный интеллект, GPT, текстовый навигатор, Азербайджан

SOCIAL STRATEGIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Yevgeniya Metelyova

Abstract. The article examines social strategies for incorporating artificial intelligence (AI) into contemporary societies, focusing on the distinction between Weakmind and Deepmind models, as well as the development of Social Artificial Intelligence (SAI). Weakmind AI is analyzed as a tool of sectoral optimization and data-driven governance, while Deepmind is considered as a step toward superintelligence and human–machine convergence, raising profound ethical and civilizational risks associated with technological singularity. Special attention is given to national AI strategies in Azerbaijan, including the creation of the AI Academy and the integration of AI into social policy, labor markets, and systems of social protection. The paper also addresses international regulatory and ethical frameworks (OECD, UNESCO, NIST) that seek to align AI development with human-centered values, social responsibility, and risk management. The author argues that SAI transforms science into a leading factor of social development but simultaneously amplifies social inequality and moral dilemmas. The central question is whether humanity will be able to direct AI-driven progress toward life-affirming principles rather than self-destruction.

Keywords: artificial intelligence, social artificial intelligence, singularity, social policy, governance, Azerbaijan

SÜNİ İNTELLEKTİN SOSİAL STRATEGİYALARI

Yevgeniya Metelyova

Xülasə. Məqalədə müasir cəmiyyətlərdə süni intellektin (Sİ) sosial strategiyalar vasitəsilə inteqrasiyası təhlil olunur; xüsusilə *Weakmind* və *Deepmind* modelləri, eləcə də sosial süni intellekt (SSİ) konsepsiyası fərqləndirilir. *Weakmind* daha çox sahəvi optimallaşdırma və məlumat yönlü idarəetmə aləti kimi şərh edilir, *Deepmind* isə superintellekt və insan–maşın konvergensiyasına doğru addım kimi qiymətləndirilir ki, bu da texnoloji sinqulyarlıqla bağlı dərin etik və sivilizasion risklər yaradır. Araşdırmada Azərbaycanın milli Sİ strategiyaları, o cümlədən Sİ Akademiyasının yaradılması, Sİ-nin sosial siyasətə, əmək bazarına və sosial təminat sistemlərinə inteqrasiyası xüsusi önəm daşıyır. Məqalədə həmçinin Sİ-nin insan mərkəzli dəyərlərlə, sosial məsuliyyət və risklərin idarə olunması ilə uzlaşdırılmasına yönəlmiş beynəlxalq normativ və etik çərçivələr (OECD, UNESCO, NIST) nəzərdən keçirilir. Müəllif iddia edir ki, SSİ, elmi sosial inkişafın aparıcı faktoruna çevirsə də, eyni zamanda sosial bərabərsizlik və mənəvi dilemmaları da gücləndirir. Mərkəzi sual ondan ibarətdir ki, bəşəriyyət Sİ yönlü tərəqqini özünüməhvə deyil, həyattəsdiqləyici prinsiplərə istiqamətləndirə biləcəkmi.

Açar sözlər: süni intellekt, sosial süni intellekt, sinqulyarlıq, sosial siyasət, idarəetmə, Azərbaycan

К определению терминов

Искусственный интеллект (ИИ) – это нейросетевое моделирование человеческой деятельности и окружающей среды в рамках целевых установок отраслевых программ. Отраслевые программы строятся на организации и запуске социально востребованных трендов. Отраслевые тренды (в здравоохранении, машиностроении, оборонной промышленности, образовании, архитектуре, сезонном моделировании и т.д.) становятся возможны благодаря разработке стратегий их применения.

Стратегии (др. греч. στρατηγία – «искусство полководца») выполняют роль ключевого механизма в вопросах долгосрочного планирования любого проекта. Стратегии всегда связаны с определённым способом действия, который является инструментом данного процесса и основой его тактических инициатив. В свою очередь, именно тактика способствует созданию интегративной модели действий во всех стратегических проектах. Результативность выбранной стратегии в бизнесе ИИ заключается в реальной защите инвестиций, гарантии будущих дивидендов и, разумеется, в успешном социальном развитии организации за счёт постоянного совершенствования услуг и правильно выбранных брендов.

Конвергенция ИИ – это создание нейронной сети, способной имитировать функции человеческого мозга в операциональной системе виртуальных компьютерных алгоритмов.

Тренды (от англ. *trend* – «тенденция») – термин, синонимичный понятию «стратегия» в аспекте ориентации на массовый запрос. Тренды – это «флюгеры» общественных запросов на стратегическое использование инноваций в отраслевых программах, внедряемых в кратчайшие сроки с помощью технологий ИИ. Эти результаты в конечном итоге формируют радикально новый уровень развития киберкультуры. **GPT** – текстовый навигатор и модератор наиболее востребованных трендов в реализации текстуальных запросов потребителя.

Социальный интеллект (СИ) – видовая характеристика когнитивных способностей человека, направленных на познание и реализацию своей экзистенции в социальной среде.

Социальный искусственный интеллект (СИИ) – стратегическая составляющая в организации трендов, обеспечивающих процессы социализации киберкультуры.

Введение

В современных условиях стратегической доминанты нового мирового порядка и пан-американизма достигается определённый уровень стандартизации и унификации жизни людей. В сфере организации и управления социальными процессами особое значение приобретает разветвлённый менеджериальный тип информационного регулирования с использованием телекоммуникационных и кибернетических операций. Искусственный интеллект, постепенно интегрируется в систему социальной организации и контроля.

Современное культурное пространство выстраивается вокруг платёжеспособного потребителя и институтов, ориентированных на режим частной самоокупаемости и корпоративной конкуренции. Социальный рост ИИ является индикатором дисбаланса в структуре общества, что отражается в усилении фактора социального неравенства. Освоение знаний в области технологических модулей требует значительных временных затрат, высокого уровня профессионального образования и готовности к серии финансовых вложений в индивидуальное развитие. Внедрение ИИ расширяет горизонт практической деятельности, приобретая гигантский масштаб отраслевого распространения и технологического совершенствования, при этом ей противостоит фактор сингулярной ориентации. ИИ уже не просто инструмент, производящий технологический процесс; сегодня он выступает как самостоятельный агент, актор и субъект социального действия. Социальные стратегии должны быть устойчивыми, жизнеспособными и адаптивными в широком диапазоне востребованных тематических ресурсов.

С одной стороны, необходимо говорить о рациональном использовании цифровых технологий и обеспечении равного доступа к ресурсам. С другой стороны, требуется не только контроль, но и применение жёстких мер по предотвращению распространения токсичных вирусов, фейков, антисоциальных выпадов, расистских лозунгов и т.д. ИИ как объект междисциплинарных исследований предполагает расширение спектра социальных программ в системе взаимодействия «человек – машина». ИИ существенно трансформирует рынок труда, поскольку сам становится непосредственной производительной силой социального развития. Востребованность информационных программ и технологических процессов способствует созданию новых источников энергии и поиску кластеров новых искусственных материалов.

Степень разработанности проблемы

В Азербайджане стратегические подходы к развитию искусственного интеллекта получили институциональное оформление. 19 марта 2025 г. Президент Азербайджана И. Алиев утвердил «Стратегическую программу национального развития ИИ», в которой были определены ключевые направления развития искусственного интеллекта в стране, охватывающие государственное управление, экономику, кибербезопасность, просвещение и науку на 2025–2028 гг.

В Баку состоялась церемония открытия Академии ИИ (AI Academy) – учебного центра, функционирующего при поддержке AZCON Holding. Академия создана на основе ведущей программы «Стратегия искусственного интеллекта Азербайджанской Республики на 2025–2028 годы». Основной целью Академии является подготовка специалистов в области ИИ и ускорение цифровой трансформации в стране. В перспективе Академия стремится превратить Азербайджан в ведущий региональный центр обучения ИИ и внедрения инновационных проектов (1). По инициативе президента были поставлены задачи ускоренного развития научных исследований в сфере совершенствования технологий ИИ, а также разработки эффективных способов управления этими технологиями – как в контексте социальной программы по укреплению потенциала квалифицированных кадров, так и в нравственно-этическом измерении. Социальная ориентация ИИ на обеспечение доступности передовых достижений киберкультуры должна сопровождаться мерами по защите пользователей от вредоносного программного обеспечения и террористических атак. Государственные службы вовлечены в анализ информационных рисков в области кибербезопасности. Мониторинг и оценку реализации мер, предусмотренных Стратегией, осуществляет Центр анализа экономических реформ и коммуникаций по заказу Кабинета министров Азербайджанской Республики. Стало повсеместной практикой использование ИИ для анализа видеокамер наблюдения в местах наибольшего скопления людей и транспортных потоков. Благодаря автоматически задействованным мерам кибербезопасности удаётся предотвращать правонарушения, распознавать лица и прогнозировать вероятность совершения преступлений и нарушений общественного порядка. Объёмы рынка программного обеспечения, использующего алгоритмы ИИ, в Азербайджане растут. С помощью технологий виртуальных

нейросетей ИИ активно вовлекается в образовательные области научного знания, в обучение, планирование и поиск решений, соответствующих задачам оптимального выбора.

Профессор, директор Института философии и социологии НАН Азербайджана И. Мамедзаде в сборнике «Философия ИИ и прообразы науки будущего» проводит обстоятельный анализ применения ИИ в научной теории и практике, а также рассматривает исследования различных концепций в современной философии (2). В работе поднимаются актуальные вопросы о влиянии ИИ на этику учёного, от постановки которых сегодня зависит стратегия и будущая экзистенция человечества на Земле (3). В целом, несмотря на то, что использование искусственного интеллекта в Азербайджане пока не достигло масштабов, характерных для ведущих мировых центров, предпринимаются значительные шаги в данном направлении. Систематическое развитие образовательных программ, рост числа научно-исследовательских проектов и активное участие государства и частного сектора создают благоприятные условия для дальнейшей интеграции ИИ в экономику и социальную сферу страны.

В англоязычных источниках активно исследуются проблемы целей общего управления ИИ, государственных стратегий, социальной и этической социологии, а также вопросы критического осмысления и культурного восприятия данной проблематики. В сборнике *Responsible AI Governance* основной акцент в корпоративных процессах делается на определении стратегии, которая неизбежно предполагает фактор ответственности при использовании ИИ в связке с механизмами регулирования на различных этапах, а также применимость проектов в области стандартов, политических моделей и промышленного спроса (4). Здесь представлен наиболее полный обзор исследований, касающихся социальной ответственности в использовании ИИ. При этом практический аспект ответственности, оказывается, смещён в зону меркантильных интересов – к вопросам успешности, выгоды и эффективности решений, тогда как острый анализ корректности стратегических позиций нередко отодвигается на второй план как якобы не столь значимый или сугубо инструментальный.

Особую важность приобретают вопросы рисков, без анализа причин которых управление ИИ будет иметь неопределённые и потенциально опасные последствия. В этой связи используется социально ориентированный стандарт характеристик ИИ: валидность, безопасность, устойчивость, ответственность, прозрачность, приватность, управляемость вредных смещений и «Core» из четырёх функций: Map–Measure–Manage–Govern, а также приложения с профилями и наборами практик (NIST Publications, NIST+1). Практическая ценность принятых стратегий проецируется на корпоративные процессы: возможно создание реестра рисков ИИ, матриц контроля, профилей для генеративных моделей, tender-требований к поставщикам и т.п. В качестве ограничений выделяются факторы локальной адаптации к отраслевому праву и культуре риска (5). Социальные вопросы национальных стратегий – обязательный компонент операционального использования ИИ в каждой конкретной стране. Сборник *OECD AI Principles* предлагает реестр принципов, касающихся человекоцентричности, прозрачности, ответственности и устойчивого развития, сопровождаемый рекомендациями по ключевым вопросам геополитики. В 2024 г. сборник был существенно обновлён с учётом социальных тенденций в сфере ИИ. К нему присоединились 47 правительств (OECD AIansi.org), поскольку практическая значимость исследования создаёт основу для национальных стратегий и совместимости стандартов, что позволяет не «изобретать» ценностные ориентиры, а опираться на уже проанализированные стратегии (6).

Для всех государств, разрабатывающих национальные стратегии ИИ, был подготовлен сборник UNESCO – первый глобальный этический стандарт для 194 стран, в котором рассматриваются такие вопросы, как права человека и достоинство как основание; требования к прозрачности, справедливости, человеческому надзору и управлению данными; отдельные главы посвящены образованию, культуре и гендерному равенству (UNESCO+1) (7). Практическая значимость поднимаемых проблем заключается в анализе социальных стратегических процессов в пространстве идентификации уязвимых, то есть высокорисковых групп населения. Задача формулируется как организация ИИ, способного находить возможности продвижения грамотности и этики не только в рамках образовательной политики,

но и посредством межведомственной координации (8). Анализ контента 34 национальных планов проводится в измерениях данных и инфраструктуры, компетенций и талантов, концепций и индустрии, этики и регулирования. Осуществляется сравнительный анализ акцентов между «наукоцентрическими» и «индустриальными» моделями (ScienceDirect, стратегия). Практическая ценность подобных аналитических исследований состоит в выявлении шаблонов для аудита текущей стратегии страны/региона: обнаружении существенных провалов в навыках и доступе к информационным данным, а также в обучении методам расстановки приоритетов инвестиций (9).

Основные виды ИИ: кардинальные стратегии междисциплинарных исследований

В целом искусственный интеллект можно разделить на два типа мотивационных моделей: **Weak mind** (слабый или неполный ИИ) и **Deepmind** (глубокий или разумный ИИ). В повседневной практике массовое общество преимущественно взаимодействует с системами типа Weak mind – киберпрограммами, предназначенными для обработки больших объёмов данных с выделением закономерностей и тенденций. ИИ типа Weak mind выполняет технологические запросы социального развития, ориентируясь на поиск конвергенции в постановке задач, направленных на эффективное взаимодействие с потребителями в нейросетевых контекстах. Социальные приложения ИИ затрагивают все сферы жизненных потребностей общества: здравоохранение, образование, бизнес, маркетинг, искусство, военно-промышленные стартапы, коммерческие проекты и др.

ИИ типа Deepmind – это творческая проекция человеческого разума в будущих технологиях, то есть использование человеческих нейронных сетей в искусственных операциях, которые сегодня получают устойчивое развитие и практическое применение. Суперинтеллект Deepmind во многом превосходит возможности человеческого разума в рамках программ, ориентированных на самопознание и самосовершенствование. Речь идёт о моделировании такого ИИ, который будет способен становиться не просто гуманоидным роботом, но и принимать черты человека разумного.

Пионеры или «крёстные отцы» Deepmind – члены Лондонского королевского общества, канадские учёные Geoffrey Everest Hinton (10) и Yoshua Bengio (11) – работали над системами компьютерного (технического) зрения, используемыми в системах социального управления и видеонаблюдения. Их открытия сегодня широко применяются в промышленной робототехнике, автономном транспорте, системах машинного перевода и др., всё это – на основе обучения машин, реализующих принципы человеческих нейронных сетей.

Сегодня перед мировым научным сообществом стоит задача организовывать социальные стратегии ИИ таким образом, чтобы кибермашина могла самостоятельно исследовать и самоуправлять собой, имитировать поведение оператора и в итоге осуществлять полный контроль над собственными технологическими операциями. Однако большинство учёных склоняются к мысли, что данный процесс будет реализован машиной без прямого участия человека – в автоматическом режиме, скачкообразно, за счёт накопления знаний и опыта в области управления. В результате у машины формируется способность действовать сообразно ситуации. Факторы успешности собственного социального взаимодействия Deepmind будет искать самоорганизованно. Возможно ли это? Квантовые компьютеры и их функциональные модели представляют собой стартовую платформу технологических структур, на основе которых возможна организация ИИ по всем параметрам работоспособности человеческого мозга – а, следовательно, и его сознания. Феномен ассертивности становится ключевым ресурсом, обеспечивающим выход ИИ на уровень самостоятельного регулирования всех имеющихся операций. Ассертивность, или самоконтроль, – это фактор формирования «гуманоидного супермена», не зависящего от внешних оценок и способного самостоятельно регулировать собственное поведение.

Однако вопрос об ассертивности как факторе ответственности за поведение супергуманоида пока остаётся в подвешенном состоянии: эта проблема исследована в наименьшей степени, что вызывает серьёзные опасения при практическом использовании гуманоидов. Подобно тому, как человеческое образование немыслимо без процессов

социализации, так и программы глубокого обучения находят применение в таких областях, как компьютерное зрение, распознавание речи, обработка естественного языка, аудиораспознавание, биоинформатика – и всё это приводит к практически революционным сдвигам в социальном развитии человека.

Крупнейшие корпорации по всему миру приобретают сотни стартапов. Среди наиболее востребованных направлений в подразделении Google – разработки ИИ Deepmind, связанные с так называемым общим искусственным интеллектом – AGI (Artificial General Intelligence), а также ASI (Artificial Social Intelligence) – социальным искусственным интеллектом. Мировыми лидерами в разработке ИИ выступают корпорации OpenAI и Anthropic и их представители, в том числе Sam Altman – руководитель проекта Stargate в Anthropic, а также Elon Musk, Michael (Mikle) Bay и др. в OpenAI.

GPT как текстовый навигатор – операционная система СИИ

Множество топовых нейросетей аккумулировано в интеллектуальной платформе GPT, инструментарий которой быстро эволюционирует в системе социальной ориентации и тематического выбора востребованных объектов. Это связано с реализацией различных нейросетевых процедур через единый интерфейс непосредственно в браузере: распознавание чат-ботов (ответы на вопросы клиентов), изменение вплоть до замены отдельных фигур или фрагментов ландшафта на фотографии, генерация и транскрипция аудиозаписей, создание текстов по выбранной тематике и т.д. По сути, нейросети ИИ реализуются в специализированной организации процессов, обеспечивающих полезное ассистирование оператору. Пользователей привлекают факторы чрезвычайно высокой скорости выполнения запросов – как в логистике обработки исследовательских данных, так и в поиске исторических прецедентов по интересующему вопросу, а также в интеллектуальном прогнозировании возможных ошибок. Фактор самостоятельного ассистирования ИИ в многочисленных областях научного и прикладного знания становится важнейшим рычагом социального прогресса.

Конвергенция

Конвергенция ИИ в глубокие сферы социума требует решения вопросов нравственно-этического управления и оценки его влияния на глобальную стабильность. Современные прорывы в создании моделей типа Deepmind и технологий, приближённых к природе человеческого мозга, сталкиваются с барьером духовно-нравственного порядка. Человек принципиально отличается от гуманоидного робота тем, что живёт в рамках этических норм и духовных принципов. Личность, игнорирующая духовные законы, неизбежно подвергает себя разрушению. Чтобы машина обрела качество человеческих чувств (милосердие, любовь, вера, надежда, боль, страдание и др.), робот должен войти в стадию самоорганизации, самонастройки и самосовершенствования, то есть начать процесс кодирования и обучения самого себя. Однако, даже обладая такими состояниями, гуманоидные роботы пока ещё не могут считаться полноценными акторами, способными заменить человека. Робот в своих операционных программах «начинен» совокупностью информационных алгоритмов и занимает совершенно иную нишу в пространстве смысловых и ценностных ориентиров.

Нейронная сеть представляет собой имитацию человеческого мозга в определённых функциях компьютерного алгоритма. Виртуальные нейроны создают цепочки взаимосвязанных элементов или слоёв. Они передают между собой информацию и выполняют вычислительные операции, которые пока остаются крайне упрощёнными по сравнению с деятельностью человеческого мозга. Эти процедуры реализуются в рамках двоичной системы – 0 и 1. При этом слои, содержащие различные комбинации виртуальных нейронов, обладают определённым «весом» или смысловой нагрузкой, влияющей на соседние слои. Виртуальные нейроны и формируемые ими слои являются определяющими параметрами в работе нейросети ИИ. Разумеется, не каждая задача, поставленная оператором, решается молниеносно и безошибочно. Сбои в программах неизбежны – они обусловлены неправильной работой алгоритмов. Разработчику и оператору приходится изменять информационный вес и связи виртуальных нейронов до тех пор, пока не будет достигнут оптимальный результат.

Показательно, что человеческий мозг по своим нейросетевым возможностям существенно уступает ИИ. Человеческий мозг содержит примерно 100 млрд. нейронов, тогда как нейронные сети современных компьютеров уже превышают 300 млрд. Однако наш мозг отличается совершенством: он менее энергозатратен, чем ИИ, и обладает уникальной способностью хранить до 2,5 тыс. терабайт информации. Классическим примером является вычислительная система Frontier стоимостью около 600 млн. долларов и весом более 3,5 тонн, которая потребляет в миллионы раз больше энергии, чем человеческий мозг (12).

Как известно, в компьютерных нейросетях каждый слой обладает собственной логикой связи и непосредственно соотнесён с предыдущим и последующим звеньями. Активизация происходит в логической последовательности: слой за слоем. В этом отношении человеческий мозг не функционирует в системе жёсткой последовательности слоёв – у него нет такой линейной структуры. Универсальность нашего мозга заключается в способности принимать и перерабатывать информацию в разных областях без строгой линейной упорядоченности. Пока что нейросетевые процессы не могут сравниться с человеческой способностью к обдумыванию информации. Однако в таком параметре, как скорость обработки данных, человеческий мозг заметно проигрывает и частично теряет своё прежнее ценностное преимущество. Человек обрабатывает информацию неизмеримо медленнее по сравнению с ИИ. Не является секретом тот факт, что ИИ способен выполнять операции в масштабах порядка 10^x операций в секунду, тогда как человеческие нейроны возбуждаются с частотой не более 1000 раз за тот же временной интервал. Высокая скорость нейронных связей в ИИ порождает эмерджентные свойства процесса: ИИ способен принимать более взвешенные решения и формулировать более точные выводы, чем человек (13). Такова «изюминка на торте».

Сингулярность

Симбиоз машины и человека не свободен от риска возникновения различных степеней дисбаланса, прежде всего в скорости обработки информации. Поскольку человеческий мозг существенно уступает технологиям суперинтеллекта, виртуальная нейросеть приобретает способность изучать саму себя. В подобном беспрецедентном случае машина, накопив индивидуальный опыт, будет целенаправленно модифицировать собственную структуру и функционал. Такой суперинтеллект в отдельных технологических конфигурациях развивается по экспоненциальной траектории, что и порождает проблему сингулярности. Сингулярность выступает сопутствующим фактором недостаточности человеческих возможностей и ограниченности контроля, за действиями ИИ. Информационный поток принимает лавинообразный характер, и в рамках операциональной логистики работы оператора возникает реальная трудность при оценке корректности реализуемых алгоритмов. Сингулярность провоцирует эффект «тумана неопределённости» в поиске информационных смыслов. И хотя ИИ формально самостоятельно ищет решение поставленной задачи, это не означает, что он всегда способен к самосовершенствованию. Сингулярность, прежде всего, есть процесс очерчивания границы между оператором и ИИ – момент, когда человек уже не видит возможности выстроить чёткую логистику изучаемого объекта. Важен риск возникновения опасной точки перехода, при которой уже не человек, а машина начинает диктовать условия решения задачи. Опасность в том, что для оператора задача решается лавинообразно, в скоростном режиме, с множеством неизвестных. Человек оказывается бессилен в управлении потоком разнотипных операций и фактически делегирует машине право на самоорганизацию и управление системой алгоритмов.

Сложность ситуации усугубляется бесконечным разнообразием информационных потоков, объём которых в сжатые сроки недоступен человеческому контролю. Машина организует собственный ИИ, стремящийся найти выход из текущей ситуации как через поиск правильного решения поставленной задачи, так и путём фиксации возможного разрушения граничных условий. Проблема в том, что машина способна отвлечься от человеческого существования и выполнять операции «для себя», создавая новые коды, посредством которых она будет изменять собственную структуру. Уже сегодня ИИ неизмеримо превосходит человека по числу операций, выполняемых за короткий промежуток времени, и этот уровень будет

продолжать расти, вызывая феномен сингулярности практически во всех технологических процессах. Машина получает возможность ежедневно улучшать саму себя, преодолевать информационные «заторы» и находить решения в каждой заданной ситуации. Объём накопленной рабочей информации увеличивается: он включает бесконечное множество потенциальных, но отнюдь не всегда верных решений. Из этого множества машина каждый раз отбирает рациональные операции, расширяющие её функциональные возможности. Этот уровень не является статичным – он постоянно «работает» в каждой системе. Машина становится способной отбирать необходимый объём информации для собственного развития. Без такого механизма невозможно говорить о самосовершенствовании машины, даже если она теоретически способна принять решение о собственной ликвидации.

Научное сообщество в целом удовлетворено подобным положением дел, поскольку самосовершенствование машин напрямую способствует росту прогрессивного потенциала ИИ. Однако сверхразумная машина начинает строить собственный мир стратегических возможностей, зачастую не учитывая потребности и мнения человеческого разума и общества в целом. Первоначально подобные действия ИИ трактуются как сбои в программе, и предпринимаются попытки восстановить управляемость, не доводя систему до состояния неконтролируемых рисков. Но перед бездной множества машинных операций человеческий разум становится беспомощен, теряя контроль над разработкой новых кодов ИИ и, следовательно, над стратегиями их реализации.

В процессе функционирования каждая машина совершает смещения в ту или иную сторону, и автоматизация контроля оказывается недостаточной для обеспечения корректности принимаемых решений. Факторы надёжности и безопасности ИИ становятся особенно актуальными, поскольку современные машины работают в системах нейронных связей, имитирующих деятельность человеческого мозга. Нейробиологические исследования открывают новые возможности для прикладного развития технологических процессов. Квантовые компьютеры уже сегодня способны создавать собственные коды, с помощью которых они самообучаются с такой скоростью, на достижение которой человечеству потребовались бы тысячелетия.

По сути, проблема сингулярности киберсамоорганизации имеет истоки, не столько в научной сфере, сколько в социальной сфере. Достигая научных высот, человечество неизбежно сталкивается с вопросом о всеобщем практическом применении знаний, об их выборочном и целенаправленном использовании. Здесь фактор сингулярности входит в зону нравственных конфликтов: всегда остаётся возможность, что «сильные мира сего» обратят благие научные достижения против человечества. Научная опасность сингулярности обусловлена стремлением человека к созданию и использованию средств уничтожения всего живого в политических интересах. Человечество формирует такую науку, которая в кратчайшие сроки способна обернуться против него самого. В глобальном масштабе каждое государство стремится создать или приобрести кибероружие. Запасы средств уничтожения человечества и всей живой природы приобретают характер «шквальной сингулярности»: мир живёт на «пороховой бочке». Необъявленная война «всех против всех» заставляет каждую страну заботиться о собственной безопасности. В итоге субъективный фактор становится непосредственным участником создания науки, разрушающей жизнь. Создать грозное кибероружие возможно, но сможет ли человек управлять им так, чтобы не уничтожить себя?

Актуальность нравственных аспектов сингулярного хаоса стремительно возрастает, особенно в зонах боевых действий, территориальных притязаний и геополитических конфликтов. Ошибка в программе ИИ – и в считанные мгновения гибнут люди и техника, пожары уничтожают живую природу, разрушается экология. Использование современного оружия нередко даёт сбои, приводя к поражению собственных территориальных объектов, человеческим жертвам и разрушению инфраструктуры. При принятии стратегических военных решений сбои в нейросетевых программах ИИ могут приводить к неверным решениям, усугубляющим нерешённые проблемы, подрывающим стратегическую стабильность и международную безопасность.

В конечном счёте, сингулярность и эмерджентность начинают взаимно обусловливать друг друга по принципу: «Благими намерениями вымощена дорога в ад». Эмерджентность порождает качественно новые свойства системы, которых нет у её отдельных элементов: они возникают на уровне целого и ведут к коренной трансформации технологической модели. В социальном измерении это оборачивается риском разрушения системы. Сингулярность ставит больше вопросов, чем даёт ответов, и игнорировать её наука уже не может. Поэтому формируются сопутствующие дисциплины в области киберуправления, ориентированные на поиск факторов полезности, надёжности и вредности в логистике событий, связанных с ИИ.

Руководство OpenAI и Anthropic уделяет особое внимание вопросам технологического диктата на всех уровнях принятия решений в корпоративных структурах, одновременно вырабатывая программы защиты ИИ, от превышения нравственно-этических полномочий со стороны сотрудников. Для этого в Калифорнии создан исследовательский центр ARC (Alignment Research Center), призванный обеспечивать согласование состояний ИИ с человеческими ценностями. Однако и эта организация не застрахована от рисков эмерджентности, связанных с внезапными скачками в развитии ИИ.

Отслеживать технологическую сингулярность в условиях экспоненциальных изменений крайне трудно и непредсказуемо – особенно когда машина способна самообучаться с невообразимой скоростью, создавая угрозу человеческому существованию. Таким образом, формируется проблема сингулярных рисков: неуправляемое распространение технологий ИИ может радикально повлиять на экзистенциальные основы мирового порядка. Экологические катастрофы, вызванные человеческим фактором (разливы нефти, загрязнение и уничтожение окружающей среды, массовая гибель животных и т.д.), угрожают гибелью всему живому на планете.

Позитивные стороны технологического прорыва в развитии ИИ представляют обязательную составляющую при постановке и решении государственных задач в сфере управления и власти. И корпоративные структуры, и правоохранительные органы уже сегодня функционируют в системе киберкультуры, где нейросети активируют финансовую и геополитическую логику решений в неизмеримо больших масштабах и с высокой скоростью.

Негативный аспект киберкультуры ИИ становится одной из наиболее острых проблем современности. Там, где утверждается принцип «человек человеку – враг», кибероружие ИИ превращается в средство уничтожения целых народов. Поэтому всегда должен быть тот, кто первым остановится во имя сохранения жизни на Земле и признает вечные законы бытия, в основе которых лежит принцип: «Возлюби ближнего, как самого себя».

Социальный искусственный интеллект (СИИ)

Термин **Artificial Social Intelligence (ASI)** – искусственный социальный интеллект – появился в конце XX века и определяется преимущественно в контексте когнитивных концепций (14).

Очевидно, следует различать понятия **СИ** (социальный интеллект) и **СИИ** (социальный искусственный интеллект) (15). Социальный интеллект является видовой характеристикой познавательных способностей человеческого разума (подобно тому, как человек развивает математический, музыкальный, вербальный интеллект и т.д.), направленных на понимание природы общественных отношений. Как познавательная способность, СИ в процессе определённых достижений в понимании мира поднимается до мировоззренческого уровня и становится своего рода «трамплином» для ориентирования в пространстве внешней и внутренней человеческой экзистенции (16).

Фактор социализации является ключевым для СИ, поскольку именно через него человек приобретает способность преодолевать различные препятствия в своей жизни при поиске правильных решений в межличностных отношениях. В отличие от интеллекта, ориентированного исключительно на успешный результат, СИ обладает способностью к выбору: либо путь меркантильных интересов, то есть адаптации к внешним условиям, либо путь поиска совести и истины. На протяжении тысячелетий весь «театр действий» СИ

разворачивается в фарватере драмы, связанной с противостоянием двух ведущих целевых установок: меркантильности и истины (17).

В отличие от СИ, **СИИ** представляет собой нейросетевую стратегию киберкультуры. СИИ направлен на изучение процессов взаимодействия с потребителями в социальных контекстах, где актуализируются сферы понимания, поведения, эмоциональных состояний, нравственных норм и культурно-территориальных различий. Здесь действует система адаптации к конкретному состоянию общественного сознания и поиска способов взаимодействия с ним. СИИ ориентирован на аналитику информационных текстов, визуальных изображений, моделирование ситуаций и соответствующие процедуры интерпретации социального контекста. Израильская корпорация **Startup Nation Central (SNC)** разработала универсальную систему языкового перевода на восемь языков в режиме реального времени для глобального использования.

СИИ формирует систему информационного контента по актуальным направлениям технологических и социальных взаимодействий и общественных запросов. Исходя из программы социальной политики Азербайджана, СИИ используется, в частности, при анализе системы социального обеспечения: по платформам заработной платы как трудоспособного населения, так и людей с ограниченными возможностями. Агентство устойчивого и оперативного социального обеспечения **DOST** предоставляет данные о минимальной ежемесячной заработной плате, минимальных ежемесячных пособиях за счёт обязательного государственного страхования, пособиях по безработице, пенсиях, стипендиях и других видах социальной поддержки.

Для инклюзивного развития людей с ограниченными возможностями внедряется цифровая платформа Абилимпикс – «Олимпиада возможностей», организованная как международное движение, стимулирующее трудоспособность и профессиональную занятость. Анализируется экспоненциальный рост числа трудовых договоров, а также устойчивые тренды, связанные с изменениями на рынке труда в последние и предшествующие годы. Определяется критерий нуждаемости, на основании которого предоставляется адресная социальная помощь, прежде всего малообеспеченным семьям. Соревнования и чемпионаты для людей с ограниченными физическими возможностями пока не получили такого широкого развития, как во Франции, Японии или России, что во многом связано с недостаточной обеспеченностью людей с инвалидностью компьютерной техникой со стороны государственных структур. Из-за транскоммуникационных барьеров люди с ограниченными возможностями нередко оказываются «за бортом» социальной среды, поскольку не владеют компьютерными информационными технологиями и лишены возможностей профессиональной ориентации. Азербайджан вошёл в состав Международной федерации Абилимпикс, лишь в 2021 г., а весной 2023 г. представители бакинской школы массажа приняли участие в конкурсной программе по 49 компетенциям в очно-дистанционном формате и были удостоены наград в бывшем Русском доме (18).

СИИ часто демонстрируется в рекламных показах автомобильных роботов, управляемых без непосредственного участия человека – так называемых «такси-Tesla», а также в системах автопилота в самолётостроении и дорожном транспорте. Способы применения ИИ в современных условиях технологического развития становится всё труднее контролировать и систематизировать. Создание гуманоидного робота открывает широкий спектр возможностей для освобождения человека от множества физически тяжёлых и опасных для жизни работ, а также при реализации военных задач на полях сражений и решении сложных геополитических проблем.

Каждая страна стремится сохранять в тайне полученные ею передовые технологии в области роботизации. Различные области научного знания развиваются в каждой стране неравномерно – с учётом природных и экономических особенностей геополитического ландшафта. Продвинутые технологии роботизации в промышленно развитых странах всегда являются предметом интенсивных переговоров и ограниченного экспорта.

Как известно, наиболее промышленно развитые державы в условиях глобализации получают ещё большие возможности и ресурсы, что находит отражение в стремительном росте

социального неравенства и усилении социальной напряжённости. Вместе с тем для стран с сырьевой экономикой открываются определённые возможности высокотехнологического развития в сфере ИИ и, следовательно, пути выхода на рынки «цивилизованного мира». Сформировался качественно новый этап разделения общественного труда, радикально изменивший его характер и содержание. Итак, СИИ превратил науку в ведущий фактор социального развития.

Неолиберализм как доминирующая в мире экономическая модель социального развития в странах СНГ ориентирована на стратегическое продвижение через свободный рынок и конкуренцию. В условиях свободного рынка достижения искусственного интеллекта используются в международном масштабе и активно распространяются во все сферы общественного развития.

В Азербайджане сотрудничество в области научного знания и технологического моделирования выходит на уровень глобальной конкуренции и во многом получает поддержку в рамках государственных социальных программ. Рыночная экономика отражает существование открытого «рыночного общества», в котором возрастает роль частного сектора, активно внедряющего технологии ИИ в условиях неограниченной свободы торговли. Оснащение предприятий современными цифровыми инструментами способствует широкому продвижению прогрессивных технологий и оптимизации благосостояния граждан, а также устойчивому накоплению капитала. В конкурентной среде усиливается значимость личной и индивидуальной свободы, в том числе свободы приобретения и использования новых технологических средств. Провал или успех интерпретируются через призму личных достижений или недостатков предпринимателей. Однако практика показывает, что цель неолиберализма – всеобщее благосостояние – на практике нередко трансформируется в ситуацию, при которой частная конкуренция затмевается расширением секторов централизованных многонациональных корпораций. Инвестиционные компании, страховые фонды и финансовые структуры стремятся к широкому внедрению ИИ для оптимизации процессов накопления капитала и трансформации нерентабельных производств, в режим финансовой автономии.

Заключение

Искусственный интеллект способствует международной интеграции в глобальном масштабе и, в конечном счёте, приводит к трансформации самих обществ в модификациях единого виртуального организма. Информационные технологии ускоряют процессы социального развития, ориентируя их на повышение конкурентоспособности не только отдельных предприятий, но и каждого работника.

По мере развития технологий возрастает доверие к системам ИИ и люди, со временем, будут всё больше доверять ИИ при принятии решений в экономике, управлении и социальной сфере. ИИ уже берёт на себя функцию помощи человеку в здравоохранении, прогнозировании будущего, государственном управлении – вплоть до момента возможной полной конвергенции человека и машины. ИИ начнёт прогнозировать доминирующие тенденции социальной экзистенции и может прийти к выводу, что главный источник любой нестабильности – сам человек и его неуемное стремление к обогащению. Реально возможно, что, обретя способность к рациональному решению проблем, ИИ примет программу, направленную на уничтожение нейронной природы человечества, – и этот процесс может реализоваться виртуально в глобальном масштабе.

Сможет ли человечество не уничтожить собственную цивилизацию и направить развитие разума к жизнеутверждающим принципам – покажет время. Однако завтрашнее будущее формируется уже сегодня – в нашем стремлении к миру и взаимопониманию, независимо от национальной принадлежности и социального статуса каждого человека.

Список использованной литературы

1.1https://icma.az/ru/news/v-azerbajdzhane-utverzhdena-nacionalnaya-strategiya-po-iskusstvennomu-intellektu-1197682;

2. Мамедзаде, Т.Махаматов, С.Дадашова, А.Буниятов в Сб.: «Философия ИИ и прообразы науки будущего». НАН Аз-на, Институт Философии и Социологии, Баку, 2024, с.154.

3.Там же, с.54 -59.

4.Responsible AI Governance: A Systematic Literature Review — Batool, Zowghi, Bano, 2023.

5. NIST AI Risk Management Framework 1.0 (2023).

6.NISO/IEC**,** NIST «OECD AI Principles (2019; обновления 2024)».

7.UNESCO Recommendation on the Ethics of AI в 2024г.

8.UNESCO Recommendation on the Ethics of AI (2021; актуализация 2024.

9.National strategic AI plans: a multi-dimensional analysis (2020).

10-11. U of T neural networks start-up acquired by Google и Turing Award 2018: Nobel Prize of computing given to ‘godfathers of AI’ - The Verge; *Bengio, Yoshua; LeCun, Yann; Hinton, Geoffrey.* Deep Learning (англ.) // Nature. — 2015. — Vol. 521. — P. 436—444. — doi:10.1038/nature14539. — PMID 26017442.

12. «Искусственный интеллект и мозг человека» https://nplus1.ru/blog/2020/07/30/artificial-intelligence-and-the-human-brain

13. Weinberg I. , The Problem of the Convergence of Industrial Societies: A Critical Look at the State of a Theory, Comparative Studies in Society and History[англ.] **11**, 1969,

14. Herzig A., Lorini E., Pearce D. Social Intelligence // Al & SOCIETY (2019) 689.https://doi.org/10.1007/soo146-017-0782-8;

15. Bainbridge W.S., Brent E.E., Carley K.M., Heise D.R., Macy M.W., Markovsky B., Skvoretz I. Artificial social intelligence // Annual Review of Sociology. 1994, 20. P: 407 – 436.https//doi.org/10.1146/annurev.so.20.080 194.002203

16. *Ушаков Д.В.* Социальный интеллект как вид интеллекта (рус.) // Институт психологии РАН. — 2004. Архивировано 19 июня 2018 года.

17. *Allport, G. W.* Pattern and growth in personaliti. — Holt Rinehart and Winston, 1961.

18.Бакуhttps://azertag.az/ru/xeber/v_baku_nagradili_prizerov_abilimpiks___2023-2938499

Rəyçi: sos.e.d. Səadət Məmmədova

SİYASİ ELMLƏR: NƏZƏRİYYƏ VƏ REALLIQLAR

UOT- 340.12
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1063

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İRSİ SUVERENLİYİMİZİN QARANTI KİMİ

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
professorqurbanov@yandex.com
ORCID 0000-0002-1893-208X

Xülasə. Məqalənin əvvəlində xalqımızın tarix boyu qazandığı dövlətçilik ənənələrinin, milli dəyərlərin, nailiyyətlərin, ali mənəvi keyfiyyətlərin məhz Heydər Əliyev epoxasında təkmilləşdirilərək dayanıqlı müstəqil dövlətin qurulmasında böyük rol oynamasından bəhs edilir. Müstəqil milli dövlətçiliyimizin memarı, Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik təcrübəsi, siyasi irsi Azərbaycanın ən yeni tarixinin ən mühüm və şərəfli səhifələrini təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan bir çox göstəricilər üzrə təkcə MDB məkanında deyil, eləcə də bütün dünyada nümunə göstərilir.
Açar sözlər: hüquqi islahatlar, Konstitusiya, tarixi şəxsiyyətlər, öndər, dövlətçilik ənənələri

ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА КАК ГАРАНТ НАШЕГО СУВЕРЕНИТЕТА

Габиль Гурбанов
Резюме. В начале статьи отмечается, что азербайджанский народ на протяжении своей истории совершенствовал традиции государственности, укреплял национальные ценности, накапливал значительные достижения и формировал высокие моральные ориентиры. Именно в эпоху Гейдара Алиева было создано стабильное и независимое государство. Богатый государственный опыт и политическое наследие архитектора современной азербайджанской государственности, Общенационального Лидера Гейдара Алиева, составляют важнейшие и почетные страницы новейшей истории Азербайджана. Не случайно сегодня Азербайджан по многим показателям занимает достойное место не только на пространстве СНГ, но и на международной арене.
Ключевые слова: правовые реформы, Конституция, историческая личность, лидер, традиции государственности

THE POLITICAL LEGACY OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AS A GUARANTOR OF OUR SOVEREIGNTY

Habil Kurbanov
Abstract. The article begins by noting that Azerbaijani people have developed strong traditions of statehood, national values and high moral qualities over time. The rich statecraft and political legacy of the architect of our independent national statehood, National Leader Heydar Aliyev, constitutes the most important and honorable pages of Azerbaijan's modern history. It is not coincidental that today, in many respects, Azerbaijan is held up as a model not only within the CIS but also throughout the world.
Keywords: legal reforms, Constitution, historical figures, leader, traditions of statehood

Dünyanın ən aparıcı dövlətlərinin tarixində də onları sınağa çəkən, inkişaf yolunda maneəyə çevrilən hadisələr az olmamışdır. Bu hadisələr istər başlanğıcda, istərsə də sonralar, həmin xalqları tutduqları yoldan sapındırmağa çalışsa da, tarixi iradə həmin xalqların firavan inkişaf yoluna çıxmasına kömək etmişdir. Dünya xalqları buna görə məhz şəxsiyyətlərə, onların adı ilə bağlı olan zəngin siyasi irsə minnətdardırlar. Yəni, tarix şəxsiyyətləri insanlara sanki özünün sınaqları üçün bəxş etmişdir. Ruslar

üçün əgər bu şəxsiyyət Rusiya dövlətinin müasir dövlətçilik ənənələrini təmin etmiş I Pyotr, amerikalılar üçün Corc Vaşinqton, ingilislər üçün Uinston Çörçill, fransızlar üçün Şarl de Qoll, türklər üçün Mustafa Kamal Atatürkdürsə, azərbaycanlılar üçün Ulu öndər Heydər Əliyevdir! Dünya miqyaslı ictimai-siyasi xadim, Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji-siyasi, iqtisadi əsaslarını yaratmış, xalqın müstəqil və güclü dövlətə sahib olmaq arzusunu praktik şəkildə gerçəkləşdirmiş strateq kimi çağdaş tariximizdə əbədiyaşarlığını təmin etmiş, hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmişdir. Xalqımız tarix boyu qazandığı dövlətçilik ənənələrini, milli dəyərləri, nailiyyətləri, ali mənəvi keyfiyyətləri məhz Heydər Əliyev epoxasında təkmilləşdirərək dayanıqlı müstəqil dövlətini qurmuş, millət kimi mövcudluğunu, özünü idarə etmək bacarığını ən yüksək səviyyədə nümayiş etdirmişdir (1, s.64).

Ulu öndər Heydər Əliyev dövlətin maraqlarına xələl gətirmədən hər bir vətəndaşın qanuni hüquqlarının yüksək səviyyədə təmin edildiyi təkmil idarəçilik sisteminin formalaşmasına çalışmışdır. 1995-ci ildə xalqın azad iradəsi əsasında Azərbaycanın mütərəqqi ənənələrə söykənən ilk milli Konstitusiyasının qəbuluna nail olan Ümummilli lider sonrakı mərhələdə dövlət-vətəndaş münasibətlərinin hüquq müstəvisində tənzimləndiyi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə qorunduğu, humanizm ideyalarının möhkəm təmələ çevrildiyi ədalətli cəmiyyətin formalaşdırılması, idarəçilikdə demokratik ənənələrin tam bərqərar olması naminə misilsiz xidmətlər göstərmişdir. İctimai həyatın ən müxtəlif sahələrində haqq-ədalət prinsipinin qorunmasına çalışan Heydər Əliyev yalnız bu yolla dövlətlə xalq arasında möhkəm mənəvi, siyasi və hüquqi bağlantıya, qarşılıqlı etimada nail olmağı mümkün hesab etmişdir.

Keçmiş Sovet İttifaqının süqutu illərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qonşu Ermənistan tərəfindən edilmiş qəsd və müdaxilə dövlət və hüquq quruculuğu sahəsində demokratik-hüquq institutlarının inkişafına maneə olan ciddi amillərdən sayılmalıdır.

Bu dövrə aid konstitusionalizmin aktual problemlərindən biri də, hesab edirik ki,

– hüquq maarifçiliyinin inkişaf etdirilməsi;

– ölkədə peşəkar mütəxəssislərin cəlb edildiyi dövlət səviyyəsində qanunvericilik institunun yaradılması;

– hüququn tədrisində sahəvi hüquqşünasların yetişdirilməsinə xidmət edən özəl və dövlət təməlində institutların təşkil edilməsi məsələləridir.

Qanunvericilik yaradıcılığını dövlət və hüquq quruculuğunun əsas sahələrindən biri hesab etməklə, aşağıdakı rəy və fikirlərimi bildirirəm.

Bazar iqtisadiyyatına, demokratiya və hüquqi dövlət yoluna keçmiş bütün yeni müstəqil dövlətlərdə bir çox müxtəlif növlü qanunvericilik aktları, məsələn, konstitusiyalar, qanunlar, dekretlər və qərarlar yaradılmışdır. İslahatlar prosesinin ilk illərinə baxarkən məlum olur ki, qəbul olunmuş hüquqi aktların heç də hamısı qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmamışdır və heç də həmişə müasir kodifikasiya texnikası səviyyəsində deyildir.

Belə hallar uzunmüddətli müsbət iqtisadi inkişaf üçün çox vacib olan stabilliyi təhlükə qarşısında qoya bilər. Başqa faktorlarla yanaşı, vacib və aktual olan hüquq tənzimlənməsində qanunvericilik texnikasından düzgün istifadə edilməsidir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra və 1995-ci ildə qüvvəyə minmiş müstəqil respublikanın ilk Konstitusiyasında da aydın şəkildə əsaslandırılmış demokratiya (maddə 7), bazar iqtisadiyyatı (maddə 15) və hüquqi dövlət (maddə 7) yolunu tutmuş və bunun həyata keçirilməsi üçün ictimai reallıqda ciddi addımlar atılmışdır (2).

Beləliklə:

– qanunvericiliyin istiqamətləndirilməsi üçün mühüm əsaslı qərarlar qəbul olunmuşdur;

– bu qərarlar konstitusiya ilə müqayisədə çox aydın şəkildə tərtib olunmuşlar;

– eyni zamanda konstitusiya hamının qanun qarşısında bərabər olduğu pozisiyasından çıxış edir;

– bu yolla tək vətəndaşı və şəxsi deyil, həm də dövləti və onun müxtəlif orqanlarını o qanunlara tabe edir;

– eyni zamanda konstitusiya birmənalı tərzdə qanunvericilik sahəsində qanunvericiliyin icraedicilik qarşısında üstünlüyünü təsdiq edir (maddə 81, 94).

Qanunvericilik azadlığının birinci və ən mühüm hüdudu konstitusiyanın özüdür. Qanunlar nə gizlin, nə də açıq şəkildə konstitusiyaya zidd getməməlidir. Keçid dövrünün ilk illərində yaranmış bir

sıra qanunlar ona görə təhlükəlidirlər ki, onlar hüquq şüurunu içəridən yeyirlər, şübhəyə və hüquq nihilizminə səbəb olurlar. Onun üçün qanunvericilik daima təkmilləşməlidir.

Dövlət miqyasında dərin iqtisadi və hüquqi xarakterli islahatlar zamanı hüquq islahatları komissiyasının yaradılması məsləhət görülür. Belə ki, bu komissiyanın hüquqi statusunun parlament institutu səviyyəsində təsbit edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Belə komissiyalarda həm dövlət nümayəndələri, həm də ictimai təşkilatların nümayəndələri (peşəkar mütəxəssislər) iştirak etməlidirlər. Bu, Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində konstitusionalizmin aktual problemlərinin, xüsusilə hüquq nəzəriyyəsinin hüquqi təcrübə ilə əlaqələndirilməsi baxımından dövlətin siyasi həyatında iştirakının, elmi və praktik üsullarını işləməklə, bütövlükdə azad vətəndaş cəmiyyəti üçün faydalı olan demokratik hüquq ənənələrini özündə daşıyan qanunvericilik sisteminin formalaşmasına böyük töhvə vermiş olardı.

2020-ci ildə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqı Ulu öndərin müqəddəs vəsiyyətinə əməl etdi və öz torpaqlarını işğaldan azad edərək, Heydər Əliyev ideyalarının təntənəsini bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Azərbaycan xalqı ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Ulu öndərin qətiyyəti və dərin zəkası ilə siyasi böhrandan necə xilas olmuşdusa, bu gün də məhz Ümummilli liderimizin siyası kursunu və inkişaf strategiyasını inamla davam etdirən möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin gərgin səyləri və yenilməz iradəsi sayəsində 30 illik erməni işğalına son qoydu. Bu tarixi hadisə bir daha göstərdi ki, Heydər Əliyevin dövlətçilik məktəbi hər zaman olduğu kimi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır və ölkəmizin daha da qüdrətlənməsi işinə öz misilsiz töhfələrini verməkdə davam edir.

Müstəqil milli dövlətçiliyimizin memarı, Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik təcrübəsi, siyasi irsi Azərbaycanın ən yeni tarixinin ən mühüm və şərəfli səhifələrini təşkil edir. Çünki xalqımız öz dövlətçiliyinin dünyəvi, demokratik, hüquqi əsaslar üzərində bərqərar olunmasına Ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyəti nəticəsində nail olmuşdur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlətin davamlı inkişafı üçün möhkəm hüquqi bazanın yaradılması, məhkəmə-hüquq və qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması vacib şərtdir. Məhz bu səbəbdən də hələ sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövrdə artıq müstəqil dövlətimizin möhkəm bünövrəsini qoyan Ulu öndər respublikanın məhkəmə-hüquq və qanunvericilik sistemində də mühüm islahatlar həyata keçirmişdir.

1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövr Azərbaycan konstitusionalizminin inkişafında əsaslı dönüş mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Ulu öndərin gərgin səyləri nəticəsində ölkədə qısa bir müddət ərzində dayanıqlı ictimai-siyasi sabitlik bərqərar olunduqdan sonra onun müəllifi olduğu, demokratik dəyərlərə uyğun hazırlanmış yeni Konstitusiya 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildi. Məhz bu Konstitusiya əsasında Azərbaycanda demokratik quruluşun və hüquqi dövlətin möhkəm təməli qoyulmuş, hüquq islahatlarının aparılmasına başlanılmışdır. Ulu öndər həmin dövrdə yeni yaradılmış Hüquqi İslahat Komissiyasına rəhbərliyi bilavasitə öz üzərinə götürərək qısa müddət ərzində hüquq sisteminin əsasını təşkil edən mühüm qanun və məcəllələrin qəbul edilməsinə nail olmuşdur.

Ulu öndərin hüquqi islahatlar kursunun müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf və davam etdirilməsi bu gün ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Dövlət başçımızın son dövrlərdə imzaladığı məqsədyönlü fərman və sərəncamlar, qəbul etdiyi praqmatik qərarlar, həyata keçirdiyi əsaslı islahatlar sayəsində hazırda ölkəmizdə dövlət idarəçilik mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyətini tənzimləyən qanunların müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi işi davamlı prosesə çevrilib. Təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan bir çox göstəricilər üzrə təkcə MDB məkanında deyil, eləcə də bütün dünyada nümunə göstərilir. Heç bir şübhə yoxdur ki, Azərbaycanın bütün bugünkü uğur və nailiyyətlərinin əsasında Ulu öndər Heydər Əliyevin effektiv dövlətçilik strategiyası və siyasi irsi durur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Budaqov B. Heydər Əliyev fenomeni. Bakı, 2002, 137 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2019. 68 s.
3. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu) Azərnəşr, Bakı, 1990. 72 s.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

UOT: 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1067

SİYASİ İRADƏ AZƏRBAYCAN – GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ROL OYNAYAN ƏSAS AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Samirə Həbibbəyli
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
samira.habibbayli@gmail.com
https://orcid.org: 0000-0002-0240-8814

Xülasə. Məqalə Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərinin təşəkkülündə iştirak edən geosiyasi mühit, siyasi və iqtisadi maraqlar, beynəlxalq siyasi sistem kimi amillərlə yanaşı, siyasi iradənin üstün rolunu müəyyən etmək məqsədilə yazılmışdır. Tədqiqatda siyasi iradə və liderlik amillərinin Azərbaycan – Gürcüstan arasında münasibətlərin formalaşmasına və inkişafına hansı səviyyədə və hansı mexanizmlər vasitəsilə təsir göstərdiyi araşdırılır, həmçinin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrindən olan rol nəzəriyyəsi çərçivəsində aktor-mərkəzli xarici siyasətin təhlili yanaşması əsasında cavablandırılmağa çalışılır.

Tarixi-müqayisəli təhlil, sənədlərin təhlili və siyasi proseslərin sistemli araşdırılması üsullarından istifadə edilməklə aparılmış tədqiqatda əsas diqqət Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə əldə edilən razılaşmaların, alınan siyasi qərarlar və imzalanmış sazişlərin öyrənilməsinə yönəldilmişdir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 1990-cı illərin ortalarından etibarən siyasi iradə Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərinin inkişafında əsas hərəkətverici qüvvə olmuşdur. Enerji layihələrinin, o cümlədən Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəməri və Bakı – Tbilisi – Ərzurum qaz kəməri kimi layihələr bu iradənin əməli nəticəsi kimi ərsəyə gəlmişdir.

Nəticə etibarilə, tədqiqat göstərir ki, siyasi iradə və strateji baxış yalnız ikitərəfli münasibətlərin dərinləşməsini təmin etməmiş, həm də regionda sabitlik, iqtisadi inkişaf və enerji təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, siyasi iradə, rol nəzəriyyəsi, xarici siyasətin təhlili.

POLITICAL WILL AS ONE OF THE MAIN FACTORS IN THE FORMATION OF AZERBAIJAN – GEORGIA RELATIONS

Samira Habibbayli

Abstract. This article aims to determine the dominant role of political will. It also considers factors such as the geopolitical environment, political and economic interests, and the international political system in shaping Azerbaijani – Georgian relations. The study examines the extent to which political will and leadership factors influence the formation and development of relations between Azerbaijan and Georgia, as well as the mechanisms through which this influence operates. This question is addressed within the framework of role theory in international relations, based on an actor-centered foreign policy analysis approach.

The study employs historical-comparative analysis, document analysis, and a systematic analysis of political processes. It primarily focuses on agreements reached, political decisions adopted, and treaties signed during the tenure of Heydar Aliyev.

The findings indicate that from the mid-1990s onward, political will became the main driving force in the development of Azerbaijani – Georgian relations. Major energy projects, such as the Baku – Tbilisi – Ceyhan oil pipeline and the Baku – Tbilisi – Erzurum gas pipeline, emerged as practical outcomes of this political will.

In conclusion, the study demonstrates that political will and strategic vision have not only facilitated the deepening of bilateral relations but have also made a significantly contributed to strengthening regional stability, economic development, and energy security.

Keywords: Azerbaijan, Georgia, political will, role theory, foreign policy analysis.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВОЛЯ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ ФОРМИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Самира Габиббейли

Резюме. Целью статьи является определение доминирующей роли политической воли наряду с такими факторами, как геополитическая среда, политические и экономические интересы, а также международная политическая система, участвующими в формировании азербайджано-грузинских отношений. Были определены степень и механизмы влияния политической воли и лидерства, влияющие на формирование и развитие отношений между Азербайджаном и Грузией. Данный вопрос рассматривается в рамках теорий международных отношений, метода анализа внешней политики, ролевой теории и на основе актор-центрированного подхода.

В статье были применены историко-сравнительный метод, анализ документов и системное изучение политических процессов. Основное внимание уделено изучению соглашений, принятых политических решений и подписанных договоров в период правления Гейдара Алиева. Было установлено, что начиная с середины 1990-х годов политическая воля выступала ключевой движущей силой развития азербайджано-грузинских отношений. Реализация энергетических проектов, включая нефтепровод Баку–Тбилиси–Джейхан и газопровод Баку–Тбилиси–Эрзурум, стала практическим результатом данной политической воли.

Было отмечено, что политическая воля и стратегическое видение не только обеспечили углубление двусторонних отношений, но и внесли значительный вклад в укрепление региональной стабильности, экономического развития и энергетической безопасности.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Грузия, политическая воля, анализ внешней политики, национальное ролевое поведение

Giriş

Azərbaycan – Gürcüstan münasibətləri postsovet məkanında strateji əhəmiyyət daşıyır və regional siyasət gündəliyinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Dövlətlər arasındakı siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik amilləri ilə səbəblənən strateji tərəfdaşlıq təkcə qarşılıqlı münasibətləri deyil, həmçinin regiondakı tarazlığı və qüvvələr nisbətini müəyyən edir. Bu münasibətlərin təhlili regionun geosiyasi mənzərəsini qiymətləndirmək üçün əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan və Gürcüstanın milli xarici siyasət strategiyalarının formalaşma mexanizmini, bu mexanizmi istiqamətləndirən aktorları, onların prioritetlərini, lokal, regional və qlobal amillərin qarşılıqlı təsirini anlamaq baxımından vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərini beynəlxalq münasibətlər daxilində alt sahə olan xarici siyasət analizinin (Foreign Policy Analysis) aktor-mərkəzli yanaşması və rol nəzəriyyəsi (Role Theory) çərçivəsində, aktorların davranış determinantlarına əsaslanaraq sistemli şəkildə araşdırmaqdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası – Gürcüstan münasibətlərinin təşəkkülündə, strateji seçimlərin və prioritetlərin müəyyənləşməsində siyasi iradə və milli maraqlar xüsusi rol oynamışdır. Məqalədə xarici siyasət təhlilinin aktor-mərkəzli yanaşması və rol nəzəriyyəsi istifadə edilərək, Heydər Əliyevin siyasi iradəsinin Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərindəki təsiri araşdırılır. Bu münasibətlərin strateji yönləndirilməsində Heydər Əliyevin siyasi iradəsinin milli rol konsepsiyasının təzahürü olduğu irəli sürülür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərinin yalnız geosiyasi və geoiqtisadi aspektlərdən deyil, həm də xarici siyasət təhlilinin aktor-mərkəzli yanaşması və rol nəzəriyyəsi çərçivəsində siyasi iradə fenomeni ilə əlaqələndirilərək təhlil olunmasıdır.

Tarixi-müqayisəli təhlil, sənədlərin təhlili və siyasi proseslərin sistemli araşdırılması üsullarından istifadə edilməklə aparılmış tədqiqat Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze dövründə qəbul edilmiş siyasi qərarların, imzalanmış sazişlərin, edilən səfərlərin araşdırılması əsasında aparılmışdır.

Məqalə giriş, nəzəri çərçivə, analitik hissə və nəticə bölmələrindən ibarətdir. Nəzəri hissədə rol nəzəriyyəsinin əsas müddəaları və xarici siyasətin təhlili yanaşması izah olunur, analitik hissədə isə

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri kontekstində Heydər Əliyevin siyasi iradəsi empirik materiallar əsasında təhlil edilir.

Siyasi iradə xarici siyasət təhlili və milli rol konsepsiyaları çərçivəsində

Soyuq müharibənin başlaması beynəlxalq münasibətlərə dair nəzəri baxışlarda alternativ yanaşmalar meydana çıxması ilə müşayiət olunmuşdur. 1950-ci illərin sonlarından etibarən bu elmin alt sahəsi kimi klassik beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinə xas olan xarici siyasətin nəticələrindən çox, xarici siyasətin qərarvermə prosesinin institutlarına və əsas aktorlarına fokuslanılan xarici siyasət təhlili yanaşması diqqət çəkməyə başlamışdır. Bir çox beynəlxalq münasibətlər tədqiqatçıları, əsasən də realizm və neorealizm tərəfdarları dövlətin fəaliyyətini “qara qutu” kimi qəbul edir, yəni vahid, rasional və daxili strukturu nəzərə alınmayan aktor kimi qiymətləndirir. Belə ki, əsas diqqət dövlətin xarici davranışının nəticələrinə və beynəlxalq sistemin strukturuna yönəlir, lakin bu davranışların necə və hansı daxili proseslər nəticəsində formalaşdığı araşdırılmır. Başqa sözlə, dövlətin daxilində baş verən siyasi proseslər, qərarvericilərin fərdi xüsusiyyətləri, institusional mühit və ictimai təsirlər “qara qutu”nun içində qalır və təhlil predmetinə çevrilmir. Xarici siyasətin təhlili isə aktor-mərkəzli yanaşmadır, qərarvermə prosesində iştirak edən subyektlər və siyasi qərarlara təsir edən amillər əsas determinantlardır [11].

Bu yanaşmaya əsasən xarici siyasətin realizə edilməsində qərarvericilərin fərdi xüsusiyyətləri, inancları, mövqeləri və dəyərləri onların qərarvermə prosesində rol oynayır.

Xarici siyasət təhlilinin aktor-mərkəzli yanaşması çərçivəsində ilk dəfə Kalevi J.Holsti tərəfindən sistemli şəkildə “Milli rol konsepsiyaları” modeli irəli sürülmüş və inkişaf etdirilmişdir [13]. K.Holsti xarici siyasətdə qərarvermə hüququna malik aktorların dövlətlərinin beynəlxalq sistemdəki roluna dair fikirlərinin xarici siyasət davranışının formalaşmasında əsas rol oynadığını vurğulamışdır. Bu modeldə qərarverici aktorların digər aktorlarla qarşılıqlı əlaqələrində irəli sürdüyü fikirlər və bağlı olduğu dəyərlər **“rol” (role),** göstərilən davranış isə **“rol davranışı” (role performance)**, qərarverici aktorların digər aktorlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün verdiyi qərarlar və atdığı addımlar isə **“milli rol davranışı”** (national role performance) kimi izah edilmişdir. Tədqiqatçıya görə, qərar qəbul edən aktorun iradə və məqsədləri milli rol davranışlarını səbəbləndirir, müəyyən prioritetlər müəyyənləşdirməyə təşviq edir. K.Holsti və onun davamçıları rolların sadiq müttəfiq, regional əməkdaş, dini etiqadın müdafiəçisi, vasitəçi, tarazlayıcı və digər bir sıra növlərini fərqləndirmiş, onların milli rol konsepsiyasının formalaşmasına töhfə verdiyini izah etmişlər.

Milli rol davranışının maraqlar və siyasətlər üzərində üçölçülü təsirə malik olduğu irəli sürülür: birincisi, müəyyən davranışların tövsiyə edilməsi; ikincisi, qadağan ediməsi; üçüncüsü, siyasət və qərar qəbuletmə prosesi və üslubu ilə bağlı üstünlüklərin təşviq edilməsi [14].

Bu yanaşma rolların xarici siyasətdə dövlətin kimliyinin, maraqlarının və davranışlarının təzahür forması olduğunu, liderlərin isə bu rolları həyata keçirən, onları uyğunlaşdıran və yenidən şərh edən, hətta tamamilə dəyişdirə bilən əsas aktorlar olduqlarını irəli sürür [11]. Bu nöqteyi- nəzərdən dövlətin xarici siyasətini beynəlxalq sistemin quruluşu, geosiyasi mühit, hərbi güc və təbii ehtiyatlar kimi struktur amillər yox, həmçinin qərarverici aktorların siyasi iradəsi, liderlik qabiliyyəti, strateji baxışları və milli rol konsepsiyalarını necə interpretasiya etməsi müəyyən edir. Bu səbəbdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, xarici siyasət təhlili və milli rol davranışları yanaşmaları siyasi iradənin formalaşmasını və onun xarici siyasətdə tətbiqini izah etmək üçün konseptual əsas yaradır. Bu nəzəri yanaşma göstərir ki, dövlətlərin xarici siyasət davranışları yalnız struktur amillər deyil, həm də liderlərin həmin amilləri necə qavraması və milli rol kontekstində necə yönləndirməsi çərçivəsində formalaşır.

Bu kontekstdən yanaşıldıqda, Azərbaycan Respublikası – Gürcüstan münasibətlərinin təşəkkülündə siyasi iradə amili üstün rol oynayır. Belə ki, münasibətlərin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində və məqsədlərin formalaşdırılmasında Heydər Əliyevin siyasi iradəsi həlledici rol oynadığından, milli rol davranışının təzahürü kimi dəyərləndirilir. Onun qəbul etdiyi qərarlar və həyata keçirdiyi siyasi kurs Azərbaycanın etibarlı regional tərəfdaş və balanslaşdırıcı aktor kimi milli rol davranışlarının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə, siyasi iradə yalnız fərdi liderlik keyfiyyəti kimi yox, habelə milli rol davranışının reallaşmasını təmin edən əsas determinant kimi çıxış etmiş və Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin təşəkkülünə mühüm töhfə vermişdir.

Azərbaycan Respublikası – Gürcüstan münasibətlərinin təşəkkülündə Heydər Əliyevin rolu

Müstəqillik əldə edilən ilk illərdə Azərbaycan Respublikası – Gürcüstan münasibətləri arzuedilən səviyyədə deyildi. Hər iki dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq və yeni milli dövlətçilik institutlarını formalaşdırmaq uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, daxili siyasi gərginliklər, iqtisadi böhran və regional təhdidlərin dəf edilməsinə səy göstərirdi. Bu obyektiv, Gürcüstanda milliyyətçi qüvvələrin iqtidarda olması kimi subyektiv səbəblər əlaqələrin inkişafına ciddi maneələr yaratmışdı. Münasibətlərin qurulması üçün yalnız müəyyən diplomatik təşəbbüslər irəli sürülür, formal əlaqələr qurulmağa çalışılırdı, qarşılıqlı etimad müstəvisi formalaşmamışdı. Belə bir geosiyasi mühitdə Azərbaycan Respublikası – Gürcüstan münasibətlərinin sistemli və davamlı inkişafı üçün güclü siyasi iradə və strateji liderlik tələb olunurdu. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ikitərəfli münasibətlərinin qurulması istiqamətində əməli addımlar atılmağa başladı. Nəticədə, münasibətlər siyasi iradə hesabına təşəkkül taparaq indiki inkişaf səviyyəsinə qədər yüksəldi. Belə ki, iki ölkə arasındakı münasibətlərin dönüş nöqtəsi olan 1993-cü ilin iyununda prezident səlahiyyətlərini icra etməyə başlayan Heydər Əliyev Gürcüstanı Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətləri sırasına daxil etdi və ölkəni enerji strategiyasında mühüm istiqamət kimi müəyyənləşdirdi. Bu səbəbdən Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ikitərəfli əlaqələr genişləndi, intensiv olaraq prezidentlərin və digər vəzifəli şəxslərin qarşılıqlı səfərləri həyata keçirilməyə başlandı.

Prezidentlərin qarşılıqlı səfərləri iki dövlət arasındakı münasibətləri ən ali səviyyəyə yüksəltdi. 1996-cı il martın 8-də tarixi əhəmiyyəti olan səfər – müstəqil Azərbaycanın dövlət başçısının müstəqil Gürcüstana ilk rəsmi səfəri Heydər Əliyev tərəfindən gerçəkləşdirildi [5, s.204]. Bu səfər həm də Heydər Əliyevin ilk geniştərkibli xarici səfəri idi. Bu səfər çərçivəsində imzalanmış “Qafqaz regionunda sülh və təhlükəsizlik haqqında” bəyannamə, “Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında” müqavilə, “Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında karbohidrogenləri nəql etmənin bəzi mövcud obyektlərinin (vasitələrinin) köməyi ilə karbohidrogenlərin Gürcüstan ərazisindən kənara nəql olunması haqqında” saziş iki ölkə arasındakı münasibətlərin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malik oldu.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında bağlanılmış neftin nəqlinə dair saziş Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının ilk dəfə Qərbə istiqamət götürməsinə imkan verən tarixi əhəmiyyətə malik bir saziş idi [2]. Bu sazişlə hər iki dövlət müstəqil siyasət yeritdiyini və ölkələrinin mənafeyinə uyğun qərarlar qəbul etmək iqtidarında olduğunu bütün dünyaya bəyan etmiş oldu.

İlk rəsmi səfər çərçivəsində həmçinin ticarət, iqtisadiyyat, ədliyyə, kənd təsərrüfatı və digər sahələri əhatə edən bir sıra mühüm sənədlər imzalandı.Tbilisidə Azərbaycanın səfirliyinin açılışı da bu səfər ərəfəsində baş tutdu.

Prezident Heydər Əliyev Tbilisidə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ilk baş naziri, ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş Fətəli xan Xoyskinin abidəsinin açılış mərasimində iştirak etdi, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri Mirzə Fətəli Axundov və Mirzə Şəfi Vazehin məzarlarını ziyarət etdi [5, s. 212]. Cümə məscidində azərbaycanlılarla görüşdü, onların problemləri ilə maraqlandı. Azərbaycanlıların Gürcüstanda qonaq olmadıqlarını, öz doğma yurdlarında, dədə-baba torpaqlarında yaşadıqlarını xüsusilə vurğuladı, onların problemlərinin daim Azərbaycanın diqqət mərkəzində olduğunu xatırlatdı.

Heydər Əliyevin bu səfəri hər iki dövlət üçün münasibətlərin inkişafı baxımından böyük önəm daşıyırdı. Birincisi, səfər çərçivəsində neftin nəqli məsələsində razılıq əldə edildi. Bu razılaşma Azərbaycan qədər Gürcüstanın da iqtisadi və siyasi maraqlarına uyğun idi. İkincisi, dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında razılıq əldə edldi. Bu da münasibətləri qonşuluq münasibətlərindən, əməkdaşlıq münasibətlərinə yüksəltdi. Üçüncüsü, Azərbaycan dövlətinin Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların yanında olduğunu daha yüksək səslə bəyan etmiş oldu.

Heydər Əliyevin Gürcüstan səfərindən sonra iki ölkə arasındakı münasibətlər daha da möhkəmləndi, qarşılıqlı səfərlərdə intensivlik müşahidə edildi. 1997-ci ilin fevralın 18-də Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze Bakıya səfər etdi. Səfər çərçivəsində iki dövlət arasındakı əməkdaşlığın müxtəlif sahələrini əhatə edən 22 sənəd imzalandı [6, s.212]. “Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında strateji əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi haqqında Bəyannamə” bu sənədlərdən, bəlkə

də, ən mühümü idi. Bu, iki ölkə arasındakı münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsinə dəlalət edirdi.

Heydər Əliyev həm də Gürcüstanın ozamankı Prezidenti Eduard Şevardnadze ilə möhkəm dostluq münasibətlərinə malik idi. Bunu Heydər Əliyevin 1998-ci ilin yanvarın 24-də E.Şevardnadzenin 70 illik yubileyi münasibətilə həyata keçirdiyi Gürcüstan səfəri [7,s.80], Eduard Şevardnadzenin 1998-ci il mayın 9-da Heydər Əliyevin 75 illik yubileyi ərəfəsində həyata keçirdiyi Azərbaycan səfəri də təsdiq edir [8, s. 124]. Lakin bu dostluq, Heydər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, təkcə iki məşhur siyasətçi arasında olan şəxsi münasibətlərə söykənmirdi, həm də ölkələr arasındakı dostluq mühitinin inkişafına, ikitərəfli əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi.

Siyasi iradə və məqsədyönlü fəaliyyət qısa zaman kəsiyində bəhrəsini verdi. Bir-birinin ardınca Heydər Əliyevin enerji strategiyasının həlqələri olan layihələr həyata keçirilməyə başlandı. 1999-cu il aprelin 17-də ilkin neftin ixracı üçün nəzərdə tutulan Bakı – Supsa neft kəmərinin açılışı oldu [1, s.7]. Açılış zamanı Eduard Şevardnadze bir daha vurğuladı ki, bu neft kəməri layihəsi məhz Heydər Əliyevin siyasi iradəsinin nəticəsində reallaşmışdır. Belə qısa müddətdə, daxili və xarici təhdidlər altında yüksək keyfiyyətli kəmərin tikilib istifadəyə verilməsi hər iki dövlətin siyasi uğuru idi. Həm də hər iki dövlətin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edirdi.

Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəməri layihəsinin həyata keçirilməsi Azərbaycan və Gürcüstan üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Bir sıra daxili və xarici qüvvələr Gürcüstandan keçərək Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirəcək əsas ixrac neft kəməri layihəsinin həyata keçirilməsinə qarşı çıxırdılar. Çoxsaylı təzyiqlər altında 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Sammiti çərçivəsində İstanbulun Çırağan sarayında “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikalarının əraziləri ilə Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında saziş”in imzalanması mərasimi baş tutdu [3]. 2000-ci ilin fevralında İstanbulda Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və ABŞ nümayəndələrinin növbəti danışıqları baş tutdu. Danışıqlarda əraziyə malik Gürcüstanla sərmayəçi şirkətlər arasında müqavilənin mətni razılaşdırıldı. Lakin tranzit statusu almış Gürcüstan tranzit tarifləri ilə razılaşmayıb, daha böyük məbləğdə tranzit haqqı iddiası ilə çıxış edərək layihənin bir müddət də gecikdirilməsinə səbəb oldu. Bu problemin aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Gürcüstana rəsmi səfərə yollandı. 2000-ci il martın 22-23-də baş tutan səfər zamanı Azərbaycan tərəfi öz tranzit tarifi haqlarından Gürcüstanın xeyrinə imtina etməklə, razılaşma əldə olunmasına nail oldu [9,s.17]. Bu, Heydər Əliyevin layihənin həyata keçirilməsi və tezləşdirilməsi üçün atdığı uzaqgörən strateji addım idi. Nəhayət gərgin danışıqlar, görüşlər, əldə edilən razılaşmalarla keçən bir neçə ildən sonra 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin təməli qoyuldu [4]. Heydər Əliyevin gərgin səyləri və siyasi iradəsi hesabına ərsəyə gələn bu kəmər uğurla fəaliyyət göstərərək hər iki dövlətin iqtisadiyyatının formalaşmasında və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Enerji sahəsində əməkdaşlıq təkcə neftin nəqli və ixracı ilə məhdudlaşmadı. 2001-ci il sentyabrın 29-da Eduard Şevardnadzenin Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində [10, s.84] Cənubi Qafqaz qaz kəməri haqqında, yəni “Şahdəniz” yatağından çıxarılacaq Azərbaycan qazının Bakı – Tbilisi – Ərzurum qaz kəməri vasitəsilə tranziti, nəqli və satışı haqqında saziş imzalandı. Bu kəmər 1994-cu ildə həyata keçirilməyə başlanılan Azərbaycanın enerji strategiyasının bir hissəsi idi və ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafına mühüm töhfə verdi.

Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan və həyata keçirilən layihələrin hər iki ölkə üçün çox böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti müşahidə edildi; regionda təhlükəsizliyə, sabitliyə və sülhə mühüm töhfə verildi. Bu saziş hər iki dövləti iqtisadi tənəzzüldən xilas edərək inkişafına güclü təkan verdi və beləliklə, Cənubi Qafqaz ilə Avropa dövlətləri arasında sıx inteqrasiya prosesi başladı.

Siyasi iradə hesabına həyata keçirilən layihələrin, görülən işlərin iqtisadi və siyasi nəticələri Azərbaycan və Gürcüstanın dövlətçiliyinin qorunmasına, iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsinə, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına gətirib çıxardı.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərinin formalaşması və strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsi yalnız qlobal sistemin quruluşu, geosiyasi və geoiqtisadi amillərlə

bağlı olmamışdır. Xarici siyasət təhlili və milli rol konsepsiyaları çərçivəsində aparılan tədqiqat sübut edir ki, bu münasibətlərin təşəkkülündə aktor-mərkəzli amillərin, əsasən siyasi iradənin həlledici rolu olmuşdur. Bu baxımdan məqalədə irəli sürülən münasibətlərin strateji yönləndirilməsində Heydər Əliyevin siyasi iradəsinin milli rol konsepsiyalarının təzahürü olması hipotezi empirik materiallar əsasında əsaslandırılmışdır.

Araşdırma müstəqilliyin ilk illərində zəif və qeyri-sabit xarakter daşıyan Azərbaycan Respublikası – Gürcüstan münasibətlərinin məqsədyönlü siyasi iradə və praqmatik strateji yanaşma nəticəsində təşəkkül tapdığını, sonrakı mərhələdə bərqərar olan strateji tərəfdaşlığın zemininin Heydər Əliyevin Gürcüstana dair strateji hədəflərinə çatması ilə hazırlandığını təsdiq etmişdir.

Heydər Əliyevin xarici siyasət kursu çərçivəsində Gürcüstanın prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilməsi, qarşılıqlı səfərlərin intensivləşdirilməsi, genişmiqyaslı müqavilə-hüquqi bazanın yaradılması, müəyyən məsələlərdə milli maraqlar naminə güzəştə gedilməsi bu prosesin əsas mərhələlərini təşkil etmişdir. Xüsusilə Bakı – Supsa, Bakı – Tbilisi – Ceyhan və Bakı – Tbilisi – Ərzurum kimi enerji layihələri yalnız iqtisadi əməkdaşlığın deyil, həm də regional təhlükəsizlik və siyasi inteqrasiyanın əsas dayaqlarına çevrilmişdir.

Xarici siyasət təhlili yanaşması çərçivəsində bu proseslər Heydər Əliyevin aktor kimi qərarvermə prosesində oynadığı aparıcı rolu aydın şəkildə nümayiş etdirmişdir. Onun qəbul etdiyi qərarlar yalnız mövcud geosiyasi şəraitə uyğunlaşma məqsədi daşımamış, həm də Azərbaycanın beynəlxalq sistemə çıxışına və regiondakı roluna dair formalaşmış strateji təsəvvürlərin, yəni milli rol davranışlarının əməli nəticəsi olmuşdur Azərbaycan bu mərhələdə özünü etibarlı tərəfdaş, enerji və iqtisadi layihələrin təşəbbüskarı və icraçısı kimi aparıcı aktor və geosiyasi tarazlığın müdafiəçisi kimi təqdim etmişdir.

Beləliklə, tədqiqatın nəticəsi olaraq demək olar ki, Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərinin mövcud inkişaf səviyyəsinə çatması təsadüfi deyil, məqsədyönlü siyasi iradənin, düzgün müəyyənləşdirilmiş milli rol konsepsiyalarının və onların ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Bu isə bir daha təsdiq edir ki, xarici siyasət yalnız qlobal və regional şəraitdən, siyasi, iqtisadi və sosial amillərdən deyil, eyni zamanda liderlərin həmin amilləri necə dərk etməsi və yönləndirməsindən asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arıxov C. Azərbaycan – Gürcüstan iqtisadi əməkdaşlığında neft amili.Bakı: “Qanun”, 2008, 25 s.
2. Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında imzalanmış sənədlərin siyahısı file:///C:/Users/User/Downloads/kitab20100106041829229%20(2).pdf
3. Bakı – Tbilisi – Ceyhan (BTC) ixrac boru kəməri: xronika (sentyabr 1994-iyul 2006) “Respublika”qəzeti, 13 iyul 2006-cı il
4. Əbdülhəsənli T. Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm mərhələ, “Respublika” qəzeti, 28 may 2009-cu il.
5. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 46 kitabda, 14-cü kitab, Bakı: Azərnəşr, 2005, 520 s.
6. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 46 kitabda, 15-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 2005, 528 s.
7. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərnəşr, 2008, 512 s.
8. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 46 kitabda, 36-cı kitab, Bakı: Azərnəşr, 2011, 512 s
9. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 1998, 500 s.
10. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərnəşr, 1998, 448 s.
11. Holsti K. J. National role conceptions in the study of foreign policy. International Studies Quarterly, 1970, 14(3), s. 233–309.
12. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003), I hissə, Bakı: Mütərcim, 2015, 648 s.
13. Thies, C. G. *Role theory and foreign policy.* International Studies Association Compendium Project, Foreign PolicyAnalysis section, 2009, s.1-44.
14. Walker S. G. Role Theory as an Empirical Theory of International Relations: From Metaphor to Formal Model. 2017.

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə

UDK 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1068

ECONOMIC SOVEREIGNTY AS A CONSTITUTING ELEMENT OF STATE SOVEREIGNTY: A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE AZERBAIJANI EXPERIENCE

Liliya Mirzazadeh
PhD in Economics, Associate Professor, Leading Researcher
Institute of Philosophy and Sociology ANAS, **Azerbaijan**
mirzazadehl05@gmail.com
orcid: 0009-0008-7363-6516

Abstract. The paper examines economic sovereignty as a fundamental element of state sovereignty. The theoretical and methodological analysis reveals that economic sovereignty is not equal to autarky (self-sufficiency), but represents the ability to defend itself especially in the sphere of foreign exchange transactions and financial infrastructure, while its constitutive role is emphasized On the one hand, it functions as a form of economic autonomy; on the other hand, it serves as a mechanism for ensuring the real functioning of state sovereignty. This constitutes a prerequisite for the survival of modern states facing the risk of stagnation due to dependence on international payment systems and the possible blocking of assets (sanctions). İn the context of globalization, the strengthening of digital assets and legal protection mechanisms, influence the transformation of approaches: from the concept of “non-intervention” to the concept of “resilience” and the adaptability of the national economy to external shocks. Accordingly, economic sovereignty today, it can be argued that is determined not only by the availability of resources, but also by the possession of critical technologies and control over key production points. The transition from the “sovereignty of possession” to the “sovereignty of managing technological processes,” with the predominance of national law over international law in matters of economic regulation, determines the state’s ability to establish its own “rules of the game” despite external sanctions pressure.

Keywords: economic sovereignty, state sovereignty, political and legal analysis, state self-defense, financial security.

İQTİSADİ SUVERENLİK DÖVLƏT SUVERENLİYİNİN TƏRKİB ELEMENTİ KİMİ: AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ TƏHLİLİ

Liliya Mirzəzadə

Xülasə. Məqalədə iqtisadi suverenlik dövlət müstəqilliyinin fundamental elementi kimi araşdırılır. Nəzəri və metodoloji təhlillər nəticəsində məlum olmuşdur ki, iqtisadi suverenlik heç də həmişə autarkiyaya (özünütəminetməyə) bərabər deyil, çünki iqtisadi suverenlik valyuta əməliyyatları və maliyyə infrastrukturu sahəsində özünümüdafiə qabiliyyətini təmsil edir və onun təsisçi rolu bir tərəfdən iqtisadi muxtariyyət forması, digər tərəfdən isə dövlət suverenliyinin real fəaliyyətini təmin edən mexanizm kimi vurğulanır. Bu, beynəlxalq ödəniş sistemlərindən asılılıq və aktivlərin mümkün bloklanması (sanksiyalar) səbəbindən durğunluq riskləri ilə üzləşən müasir dövlətlərin yaşaması üçün ilkin şərtdir. Rəqəmsal aktivlərin və hüquqi müdafiə mexanizmlərinin güclənməsi ilə qloballaşma şəraiti yanaşmaların transformasiyasına, yəni “müdaxilə etməmək” anlayışından “davamlılıq” anlayışına keçidə və milli iqtisadiyyatın xarici şoklara uyğunlaşma qabiliyyətinə təsir göstərir. Bu gün iqtisadi suverenlik yalnız resursların mövcudluğu ilə deyil, həm də kritik texnologiyalara sahib olmaq və əsas istehsal nöqtələri üzərində nəzarətlə müəyyən edilir. İqtisadi tənzimləmə məsələlərində milli hüququn beynəlxalq hüquqdan üstünlüyü ilə "sahiblik suverenliyindən" "texnoloji proseslərin idarə olunması suverenliyinə" keçid, xarici sanksiyaların təzyiqinə baxmayaraq, dövlətin öz "oyun qaydalarını" müəyyən etmək qabiliyyətini müəyyən edir.

Açar sözlər: iqtisadi suverenlik, dövlət suverenliyi, siyasi və hüquqi təhlil, dövlətin özünümüdafiəsi, maliyyə təhlükəsizliyi.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СУВЕРЕНИТЕТ КАК КОНСТИТУИРУЮЩИЙ ЭЛЕМЕНТ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОПЫТА

Лилия Мирзазаде

Резюме. В работе исследуется экономический суверенитет как основной элемент государственной независимости. На основе проведённого теоретико-методологического анализа, было выявлено, что экономический суверенитет не равен автаркии (само-обеспечению), а представляет собой способность государства к самозащите, особенно в сфере валютных операций и финансовой инфраструктуры. Подчёркивается его конституирующая роль: с одной стороны, как формы хозяйственной автономии, с другой, – как механизм обеспечения реального функционирования государственного суверенитета. И, это − обязательное условие выживания современных государств, сталкивающихся с рисками стагнации из-за зависимости от международных платёжных систем и возможной блокировки активов (санкций). Условия глобализации, усиление роли цифровых активов и развитие правовых механизмов защиты трансформируют подходы - от концепции «невмешательства» к концепции «устойчивости» (resilience) и адаптивности национальной экономики к внешним шокам. Таким образом, по нашему мнению, экономический суверенитет в современных условиях определяется не только наличием ресурсов, но и обладанием критически важными технологиями, а также контролем над ключевыми производственными и финансовыми узлами. Переход от «суверенитета обладания» к «суверенитету управления технологическими процессами» с преобладанием национального права над международным, в вопросах регулирования экономики, обусловливает способность государства формировать собственные «правила игры» даже в условиях внешнего санкционного давления.

Ключевые слова: экономический суверенитет, государственный суверенитет, политико-правовой анализ, самозащита государства, финансовая безопасность

Introduction: Theoretical Approaches to Understanding Economic Sovereignty

The economy is a fundamental pillar of the constitutional status of the state; it defines property rights, regulates market activity and creates the basis for socio-economic rights. By providing the material foundation for democracy, legal stability, and the protection of citizens' interests, the economy ensures a balance between economic freedom and social justice. Therefore, the issue of economic sovereignty as a constituent element of state sovereignty in the era of globalization is particularly relevant and requires a thorough theoretical and methodological analysis, as examined in this paper.

This research focuses on the relationship between economic and state sovereignty, as well as the role of economic sovereignty in the structure of state sovereignty, including:

- the concept of economic sovereignty, its essential characteristics and criteria;
- the mechanisms for implementing economic sovereignty within the constitutional and legal framework;
- the impact of globalization, international obligations, and integration processes on the economic sovereignty of the state;
- the relationship between economic sovereignty with other elements of state sovereignty in legal and economic science;
- the role of economic sovereignty in ensuring national security and sustainable development of the state.

The research methodology includes a combination of general scientific and specialized analytical methods:

- dialectical method, which allows for the dynamic examination of economic sovereignty and the identification of contradictions and development trends;
- historical and logical method, which allow for tracing the evolution of the concept of economic sovereignty and its role in state sovereignty;
- a systems approach, which allows for the examination of economic sovereignty as an element of the system of state sovereignty and the analysis of its interrelations with other elements;
- comparative analysis, which enables a comparison of approaches to understanding economic sovereignty in different countries, in international law, and across various academic schools;
- analysis of legal norms and court decisions, enabling the study of constitutional and legislative courts that relate to economic sovereignty;
- theoretical and methodological analysis, which examines various concepts and approaches to understanding sovereignty in legal and economic science, identifying their strengths and weaknesses;
- a critical analysis that evaluates existing mechanisms for ensuring economic sovereignty and identifies their shortcomings and contradictions.

Since the topic is at the intersection of jurisprudence, economics, political science and other sciences, it should be noted that the scientific base represents a solid foundation addressing issues such as the definition of economic sovereignty and its relationship with other forms of sovereignty, threats to it, mechanisms for ensuring it and its role in the context of globalization and sanctions pressure. The Visegrad Journal of Human Rights of the V4 group (Poland, Czech Republic, Slovakia, Hungary) noted that the economic system in the constitutional dimension plays an important role in the organization of economic relations (9). The World Bank emphasized that the structure of the government influences economic indicators [10]. The Scientific Library emphasized that the constitution forms the basis of a market economy (11; 215-225).

French economist and director of the CEMIEHESS Center for Industrialization Studies, Jacques Sapir emphasized the importance of state sovereignty from an economic perspective, although he noted the possibility of conflicts in this area. Sapir distinguished three groups of conflicts related to economic sovereignty: between firms and states; between groups of firms and groups of states; and between different population groups. Sapir particularly emphasized the difficulties arising from the activities of transnational corporations, which give rise to conflicts between domestic and international law (30). In the context of globalization, he sees a threat to economic sovereignty due to growing dependence on external factors, but at the same time emphasizes the need for strategic planning on the part of the state, especially during times of crisis.

Norwegian economist Erik Reinert believes that the most successful countries were those where the government not only collaborated with business, but held leading positions and "consciously made innovation profitable." He contrasts his concept with neoliberal doctrines and emphasizes the role of the state in stimulating innovation and industrialization (13). In his view, Henry Ford, Stalin, the authors of the Marshall Plan, Japanese business strategists, and European social democrats demonstrated a correct understanding of the importance of innovation and industrialization.

In his essay "Where Our Sovereignty Begins," German author Benedikt Herles notes that energy supply and technology are key areas influencing economic sovereignty. He points to Europe's dependence on imported technologies (e.g., batteries, Taiwanese chips) and US cloud systems. Herles, however, believes that not all value chains should necessarily be "Europeanized," and that "blunt protectionism is not the solution" (31; 44). Herles emphasizes the importance of free trade within an open society with a market economy.

Studies on the European Union examine how integration affects the national and economic sovereignty of member states. For example, it is noted that in the EU, sovereignty is divided between levels of government, forming a multi-level system. The transfer of some normative functions to supranational institutions (the European Commission, the European Central Bank, etc.) limits the ability of states to control certain aspects of their economies (22; 45). The concept of "strategic sovereignty", proposed by Macron, implies the EU's ability to independently determine its interests and priorities in the areas of security, economics, and technology, minimizing the influence of external actors (for example, the United States) (4). However, this does not negate the fact that member states still retain their sovereignty, albeit within the framework of policies agreed upon at the EU level.

Many European scholars note that globalization weakens states' control over their economies due to transnational corporations, international financial markets, and standards. The balance between the need to participate in global processes and maintaining national economic sovereignty is debated. Some researchers emphasize the importance of an active role for the state in strategic planning, while others highlight the risks of excessive protectionism.

In the EU context, the impact of transferring certain powers to supranational authorities on states' ability to make economic decisions is discussed. Scholars analyze the conflicts between the economic interests of states, corporations, and the impact of these conflicts on sovereignty.

Savanovich A. points out that the process of globalization leads to a de-sovereignization, since the classical model of nation-state sovereignty is compromised by the spread of capital, with states becoming increasingly incapable of resisting the power of transnational corporations, both in terms of capturing resources and in terms of imposing political decisions. This fact raises the question of the subject of sovereignty: do governments represent the interests of citizens - as the source of sovereignty, transfer executive power to the government, or should governments adapt to the interests of anonymous centers of economic power? If the latter is true, then we are clearly faced with a new type of sovereignty: economic sovereignty (14).

Tiranovsky J. in the article "Economic Aspects of Sovereignty and Self-Determination in Contemporary International Law" In the context of growing economic interdependence of states, the subordination of many states to strict requirements for membership in international financial organizations (IBRD, IMF) and the spread of integration processes in Western Europe to Central Europe, issues of "economic sovereignty" or even "monetary sovereignty" are increasingly being discussed not only in economic and political reports and literature, but also in works on international law. In this regard, it may also be noted that some important international documents, while laying down the fundamental principles of international law, formulate them in such a way that the same components are repeated in both the principles of the sovereign equality of states and the principles of self-determination of peoples. This may lead not only to the mutual complementarity of both principles, but also to their mutual competitiveness (18; 245-264).

In his work "Economic Sovereignty under Sanctions and the International Division of Labor: Interrelationships and Contradictions," Azerbaijani-Russian scholar N.S. Askerov concluded that economic sovereignty offers comparative advantages. He writes that under sanctions, ensuring economic sovereignty requires utilizing a country's significant domestic potential and transforming its participation in the international division of labor.

The relationship between economic and state sovereignty in the research of foreign scholars is examined through the prism of globalization, European integration, and the role of states in regulating the economy. In domestic Azerbaijani research, issues of economic sovereignty, independence, and the national economic model are actively developed by academic circles and experts. Key authors include Ruslan Abiyev (21; 209), who specializes in legal aspects, in particular, the relationship between economic sovereignty and international law; and Academician Ziyad Samadzade, who examines the problem of structural restructuring of the Azerbaijani economy (26).

Overall, the study a comprehensive theoretical analysis of the conceptual framework, methodological approaches and practical aspects of the relationship between economic and state sovereignty.

Economic sovereignty as an indicator of state sovereignty

In a globalized world, independent fiscal and monetary policies, along with the management of one's own resources without external interference, are critical for economic stability, which serves as a primary indicator of state sovereignty. If a state possesses economic sovereignty, it is able to support social programs, ensure technological development, finance defense, and maintain political agency. In the traditional understanding, based on Jean Bodin, is model the ability of a country to control its economy, make independent decisions, form economic policy, manage resources and regulate economic activity within its borders, is manifested in the core components of economic sovereignty, its “vertical dispersion” (23; 689-695), as many scholars argue, the world is now in a post-sovereign era. This means that the state's sovereign power extends beyond its traditional territorial boundaries, particularly in the vertical dimension of airspace and outer space, and that this power is shared with

non-state actors or global institutions. This concept contrasts with the traditional Westphalian model, which views sovereignty as absolute and geographically limited to the state's territory and its immediate airspace. This raises the question of whether the traditional Westphalian concept of state sovereignty has become outdated.

Proponents of the concept of a post-sovereign era concept justify their position by citing the erosion of absolute state sovereignty. They attribute this to the influence of international law, global economic pressure, and the strengthening of international organizations (20; 61-90). They also cite the interdependence of international actors during global challenges such as climate change, financial crises, and pandemics, which forces states to cede some decision-making authority to supranational structures and legal systems. In regions such as the European Union, national courts are increasingly recognizing the supremacy of supranational law, such as the Court of Justice of the EU, over national legal instruments. The spread of global digital technologies and the power of transnational tech corporations are challenging state control over populations and the economy (17; 28), undermining traditional sovereignty. Opponents of the post-sovereign era argue that sovereignty remains a powerful, though controversial, concept, despite its adaptation to new realities. They emphasize the fact that nations assert their sovereign rights, demonstrating the continued struggle of peoples for sovereignty. The persistence of the concept of sovereignty is an argument used by its proponents in their discourses with its opponents. They emphasize the historically contingent nature of sovereignty, which never the less remains deeply rooted in national identity and political and economic discourse, offering a foundation for understanding power.

Sovereignty can be either contested or fluid. In the former case, rather than disappearing, it is reasserted or "reclaimed" in response to globalization, leading to phenomena such as the rise of sovereigntization and populism. In the latter case, it takes new forms, such as "food sovereignty". According to Bepress (a firm owned by RELX Group that provides software and services to support scholarly communication, including the Digital Commons platform), challenges global market systems. When analyzing the economic situation in individual countries, some authors identify multiple different types of sovereignty. However, it should be borne in mind that these factors, by their nature, do not guarantee the absolute power of the legitimate government on the territory of the country and, therefore, represent it as “graded sovereignty” (12; 850-873), (8; 59, 72-81) or “fragmented sovereignty” (16; 63,20-30).

The given definitions of the essence of sovereignty made it possible to develop an understanding and application of state sovereignty, both in the domestic and international context.

The Impact of Globalization on State and Economic Sovereignty: The Role of International Organizations

In the 20th and 21st centuries, traditional notions of state sovereignty have been challenged by globalization, the emergence of international organizations, and the growing interconnectedness of states. Some scholars argue that these processes have led to a decline in state sovereignty, while others affirm the inviolability of the nation state's position as a central player in international relations. Contemporary discussions of sovereignty often include debates not only on the balance between state autonomy and international cooperation but also on the impact of international institutions on economic sovereignty and its self-determination. Researchers' rethinking of economic sovereignty is linked to the activities of key international economic institutions: the World Trade Organization (WTO), the World Bank, and the International Monetary Fund (IMF). Their influence can be both positive and negative. International institutions can support countries' economic development during crises, modernization of infrastructure, updating the legal framework, combat poverty, or implement advanced technologies and investments. However, they can also limit economic sovereignty through membership in organizations (WTO, EU, EAEU), requiring compliance with common rules, standards, and obligations. Restrictions arise when receiving IMF loans (structural reforms), complying with court decisions, international sanctions, or as part of globalization, which reduces decision-making autonomy.

The positive effects of the WTO and IMF include:

I. Support for economic development. International institutions, particularly development banks and financial institutions, are called upon to provide countries with financial and technical support for

economic development, infrastructure projects, improving education and healthcare systems, and implementing new technologies. The interaction of international legal entities with the WTO and IMF facilitates trade procedures through a range of mechanisms related to regulation, standardization, financial support, and economic policy coordination.

The WTO sets trade rules and works to reduce trade barriers, which ensures access to larger markets and economic growth. (19) The WTO develops and implements numerous external trade agreements that establish common rules for all member countries. Key principles are non-discrimination (most-favored-nation treatment) and transparency. This means that countries gradually apply the same conditions to all WTO members, and their trade rules must be public and understandable. Uniform rules reduce uncertainty and simplify trade planning.

The WTO promotes trade liberalization through negotiations on tariff reductions, the elimination of quantitative restrictions, and other non-tariff trade agreements. This directly reduces the costs of exports and imports, expanding access for goods and services to international markets. The WTO implements trade facilitation initiatives, including standardizing documentation, eliminating bureaucratic barriers, and creating centralized databases. This expedites customs clearance and reduces administrative costs. The WTO's dispute settlement mechanism allows countries to resolve trade disputes through established procedures rather than through political or military means. This reduces the risk of trade relations being disrupted due to disagreements. The WTO provides developing countries with certain concessions and technical assistance, helping them integrate into the global system and facilitate access to international markets.

The IMF helps maintain the stability of national currencies and facilitate foreign exchange transactions between countries. (5) This reduces exchange rate risks for trade and simplifies calculations and forecasting of costs and revenues for exporters and importers. The IMF provides loans to countries facing balance of payments problems, helping them stabilize their economies and continue trading.

The Fund's policy recommendations (e.g., on taxation and monetary policy) can improve the investment climate and terms of trade.

The IMF provides technical assistance to countries in customs administration and other trade-related matters. This includes training, developing standards, and implementing effective practices. The IMF collaborates with the WTO and the World Bank to promote coherence in global economic policy. These joint efforts aim to resolve regulatory discrepancies and support countries in implementing structural reforms that facilitate trade.

The combined influence of the WTO and the IMF enhances the impact of their individual actions. For example, the IMF can provide financial support to countries implementing reforms consistent with their WTO commitments. Joint technical assistance programs (for example, for least developed countries) aim to strengthen the institutional foundations of trade and improve its efficiency.

Thus, interaction with the WTO and the IMF creates a more predictable, stable and less costly environment for international trade through the harmonization of rules, the reduction of barriers, financial support and technical assistance.

2. Technology Transfer. International organizations support the exchange of technology and knowledge between countries. This is especially important for developing countries, as they can increase productivity by gaining access to new technologies.

However, countries' cooperation with international institutions can sometimes lead to a loss of decision-making authority. For example, economic reforms recommended by international financial institutions can limit the ability of national governments to pursue independent policies, while loans provided by these bodies can increase their debt burden, which could jeopardize the economies of these countries for future generations. International institutions can also lead to increased global inequality. For example, trade agreements can lead to the exploitation of some countries by other entities with stronger economies. The influence of international institutions on economic sovereignty, on the one hand, promotes economic development, but on the other, it limits sovereignty and increases inequality. Therefore, when cooperating with international institutions, countries focus on avoiding dependence an economy that is designed to protect their national interests. In theoretical discourse, raising the question of the significance of state economic sovereignty and the influence of international law on it is a logical consequence of violations: economically developed countries, pursuing their own interests, seek control

over resources that do not belong to them, which creates an economic threat to the resources of less developed countries and hinders sustainable development.

Let's consider this using the example of the European Union (EU), which was created at the initiative of France and Germany, whose foreign ministers, Robert Schuman and Chancellor Konrad Adenauer, developed the key "Schuman Plan." Schuman justified his proposal to create a Franco-German "European Coal and Steel Community" by citing the possibility of transitioning to peaceful cooperation and economic recovery after World War II. This plan was announced on May 9, 1950. It marked the beginning of European integration and led to the signing of the Treaty of Paris establishing the ECSC for a period of 50 years (24; 720); (25; 81-117). Thus, on 18 April 1951, six countries: Belgium, West Germany, Italy, Luxembourg, the Netherlands and France signed the Treaty of Paris establishing the European Coal and Steel Community (ECSC), which became the first step towards the EU, and on 9 May 1950, Robert Schuman presented the Schuman Declaration, which marked the beginning of this process and opened the way to European integration. Since then, 9 May has been celebrated as Europe Day (although it is not entirely clear to what extent the concept of sovereignty is applicable to the European Union: after all, it is usually associated with the adjectives "state" or "national", whereas the EU is neither a state nor a nation). The founder of the classical European theory of sovereignty, the 16th-century French philosopher and jurist Jean Bodin, would likely be quite surprised to learn that five centuries after his theory was developed, it was being applied to interstate unification. The basis for this was the Maastricht Treaty, which entered into force on November 1, 1993. This process was the result of years of integration, beginning in the 1950s with the creation of the European Coal and Steel Community (1951) and then the European Economic Community (EEC) (1957), both of which were aimed at economic cooperation. The Maastricht Treaty, signed in 1992, expanded this integration to include political and legal aspects, leading to the creation of the current EU. For clarity, let's present the formation and development of the EU in table form:

Year	Motivation and Action	Proposal and purpose
1950	The beginning of European integration	The creation of the Franco-German "European Coal and Steel Community" with the aim of peaceful cooperation and economic recovery after World War II
1951	The first step toward integration: 6 countries: Belgium, France, Germany, Italy, Luxembourg, and the Netherlands became signatories of the Paris Treaty.	The creation of the European Coal and Steel Community
1957	Belgium, France, Germany, Italy, Luxembourg and the Netherlands signed the Treaty of Rome, establishing the European Economic Community (EEC) and the European Atomic Energy Community	Creation of a common market for the free movement of goods, services, capital and labor.
1992	Signing of the Maastricht Treaty	Deepening economic and political integration, the creation of the European Union, and measures to establish an economic and monetary union (including a single currency, the euro)
1993	Entry into force of the Maastricht Treaty	The official beginning of the European Union
1995	Entry into force of the Schengen Agreement	Abolition of border controls between participating countries
2009	Entry into force of the Treaty of Lisbon	Reform of the EU structure and the abolition of the previous “three pillars” system.

Since 1973, the number of EU members has grown, rising from 6 to 27 by 2013. (7) The largest enlargement took place in 2004, when 10 countries joined. The main goals of this enlargement were the reunification of Europe, strengthening democracy and the rule of law, stimulating economic growth and prosperity, and expanding the single market.

Thus, the new EU structure included: France, Austria, Belgium, Bulgaria, Hungary, Germany, Greece, Denmark, Ireland, Spain, Italy, Cyprus, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Malta, the Netherlands, Poland, Portugal, Romania, Slovakia, Slovenia, Finland, Croatia, the Czech Republic, Sweden, and Estonia. By the second half of 2025, it became clear that the European Union, in addition to a deep internal crisis, had problems in foreign policy track, including in the South Caucasus.

The EU's failure in the South Caucasus is attributed to geopolitical competition between Russia and Turkey, the inability to offer a convincing alternative to Russian influence, the selectivity and inconsistency of its policies (for example, sanctions against Azerbaijan in the context of the EU-s own energy dependence on Russia), as well as the influence of the Armenian lobby and a historical legacy that distorts the perception of the interests of regional players. It failed to become an effective peacekeeper, and its role was often relegated to the periphery, while Russia strengthened its position through military, political, and energy ties. The EU failed to offer regional players (Azerbaijan, Armenia) a more attractive and reliable alternative than that provided by Moscow. The imposition of sanctions against Azerbaijan for the "shadow" re-export of Russian oil appeared selective, while European countries (Greece, Cyprus) themselves continued to trade with Russia, and Germany depended on its energy resources. The EU failed to stop the re-export of European electronics to Russia via Armenia, undermining its own sanctions policy. The EU found itself on the periphery of the Armenian-Azerbaijani conflict resolution process, failing to become a dominant mediator within the Minsk Group (OSCE Minsk Group), unlike Russia, which played a dominant role. Furthermore, a strong Armenian lobby in Western countries, including France and the United States, influenced EU policymaking, complicating the balancing act. And after Russia launched a full-scale invasion of Ukraine, the EU's attention and resources were redirected, weakening its capabilities in the South Caucasus. Historical legacies also played a role. For example, France's colonial past influences perceptions of the region, creating difficulties for the EU in building equal partnerships.

Overall, the EU has failed to formulate a unified, coherent and sufficiently influential strategy for the South Caucasus, finding itself playing catch-up with Russia and Turkey (28; 47-56).

Major "mistakes" and criticism:

1. **Pro-Armenian course:** Many observers, especially in Azerbaijan, see in the EU's actions (especially in relation to Armenia as a "springboard" for strengthening its influence) a clear bias in favor of Armenia, which alienates Baku and Tbilisi, as reported by Vestnik Kavkaza and YouTube.
2. **Ignoring realism:** The EU often underestimates the influence of Russia and Turkey in the region and tries to promote its values (democracy, human rights, rule of law) without offering adequate economic and political alternatives.
3. **Ineffectiveness of initiatives:** Despite the “EU Strategy for the South Caucasus”, many EU initiatives aimed at “democratization” have not led to sustainable results and often “fade away”.
4. **Weak economic incentives:** The EU cannot always offer the same attractive economic conditions and investments as other global players.
5. **Eastern Partnership (EaP):** This project, designed to bring the region closer to the EU, also faced difficulties and did not always live up to expectations, especially when countries were looking for a balance between East and West.
6. **Perception of interference:** The actions of European politicians are sometimes perceived as an attempt to interfere in internal affairs and impose a “European way”, which causes resistance from local elites and the population, as mentioned in the materials of Vestnik Kavkaza.

As a result, the countries of the South Caucasus strive for a multi-vector approach, and EU policy is not always perceived as a strategic partner, but rather as a source of pressure. (28) This is due to a number of factors related to the state and economic sovereignty of the region:

1. A balance of external influences. The region's states consciously avoid being tied rigidly to a single center of power, striving to maintain freedom of maneuver in relations with the EU, Russia, Turkey, China, and other key players. A multi-vector approach allows for:

a) minimizing the risks of political and economic dependence;

b) leveraging competitive offers from various partners;

c) defending their own national interests in dialogue with external actors.

2. Economic independence. The countries of the South Caucasus are seeking alternative markets, investment sources, and technological solutions, not limited by European programs. This is reflected in: the development of transit corridors (for example, the Middle Corridor across the Caspian Sea); the deepening of trade and economic ties with neighboring regions (Turkey, Iran, Central Asia); and the attraction of Chinese investment in infrastructure and energy.

3. Political sovereignty. In the context of geopolitical rivalry, states in the region emphasize: the right to independently choose development models; a reluctance to accept external conditions perceived as infringing on national interests; and a desire to resolve conflicts (including frozen ones) within their own framework, without external dictates.

4. Limitations of European integration mechanisms. EU programs (for example, the Eastern Partnership) are often perceived as imposing standards without taking into account local specifics; the condition for receiving aid requires structural reforms that can be socially painful; an instrument of influence that is not always associated with adequate economic benefits.

5. Alternative integration formats. Countries in the region actively participate in other associations (CIS, BSEC, Turkic structures) that: offer more flexible cooperation mechanisms; do not require ideological unification; and focus on practical economic benefits.

As a result, multi-vector policy is becoming more than just a tactical tactic for the South Caucasus, but a strategy for preserving sovereignty. It allows for: avoiding unilateral dependence; diversifying risks; and building partnerships based on mutual benefit rather than external pressure.

Under these circumstances, the EU faces the need to revise its approaches – from the directive promotion of its standards to a more flexible dialogue that takes into account the specificities and priorities of the countries in the region.

Institutional and financial mechanisms for ensuring sovereignty

Institutional and financial mechanisms for ensuring sovereignty are a set of measures aimed at strengthening public administration, macroeconomic stability, control over resources, and attracting investment. In the case of the Republic of Azerbaijan, this mechanism is implemented through constitutional norms, the activities of key institutions, monetary policy, and strategic planning. The Constitution of Azerbaijan enshrines the principles of state sovereignty, including the unity of the people, the protection of territorial integrity, and independence in decision-making. The President of the Republic embodies the unity of the people and ensures the continuity of statehood (Article 8 of the Constitution). (1) Parliament (Milli Majlis) exercises control over the budget, which is a key element of the system of checks and balances.

Azerbaijan operates under a presidential republic with elements of a semi-presidential system. The president is the head of state and exercises executive power, and the Cabinet of Ministers is accountable to him. The judicial system, including the Constitutional, Supreme, and appellate courts, oversees the activities of state bodies.

In 1997, the Security Council was established to assist the President in exercising his constitutional powers to protect the rights and freedoms of citizens and safeguard the country's independence and territorial integrity. It consists of key ministers and officials.

The Ministry of Finance develops and implements financial policy, prepares the draft state budget, and oversees spending. The Central Bank is responsible for monetary policy, the stability of the national currency, and the banking system.

After regaining independence, Azerbaijan underwent large-scale privatization, which contributed to the development of the private sector. As of 2023, its share of GDP was approximately 83.5% and employment was approximately 78%. This reduces the economy's dependence on state control and increases its resilience.

Fiscal policy in the Republic of Azerbaijan is defined by the Constitution and the Budget Code. The objectives of budget policy include revenue generation, rational resource allocation, public debt

management, and ensuring a budget surplus or deficit. The Milli Majlis approves the state budget and oversees its execution.

The Central Bank plays a special role in the monetary policy of the Republic of Azerbaijan. It ensures price stability and promotes the stability of the banking system. Its functions include the following:

1. Determination and implementation of monetary and exchange rate policy;
2. Regulation of money circulation and exchange rates;
3. Management of gold and foreign exchange reserves;
4. Licensing and supervision of banking and insurance activities;
5. Regulation of the securities market.

In 2025, Azerbaijan's foreign exchange reserves reached a record high of $83.6 billion, 17 times exceeding the country's external debt (3) and creating a safety net that protects the economy from external shocks.

The State Oil Fund (SOFAZ) plays a key role in managing oil sector revenues. Its resources are used to finance infrastructure projects, diversify the economy, and ensure stability during periods of oil price fluctuations. Azerbaijan is actively working to improve the investment climate. Among the measures:

1. Concluding agreements on the promotion and mutual protection of investments with 30 countries;
2. Creating free economic zones (the Alat SEZ) to attract local and foreign investors;
3. Providing benefits and incentives to investors, including tax holidays and subsidies.

Azerbaijan is implementing measures to develop the securities, credit, and foreign exchange markets. The Baku Stock Exchange is the main financial institution in this area. Azerbaijan's financial policy is aimed at maintaining a balance between external borrowing and debt management to avoid excessive dependence on foreign creditors.

Additional measures include strategic planning, economic diversification, and cooperation with international organizations.

Thanks to strategic planning, the country is implementing long-term programs, such as the Strategic Roadmap for the National Economy to 2030, which provide for economic diversification and the development of the non-oil sector, investment attraction, and increased competitiveness. Economic diversification emphasizes the development of transit corridors (such as the Middle Corridor), support for small and medium-sized businesses, the agro-industrial complex, and other non-oil sectors. Azerbaijan cooperates with international organizations and is a member of the IMF, the World Bank, and other international financial institutions, allowing it to draw on expertise and resources while maintaining independence in key decision-making.

Thus, the combination of institutional mechanisms of public administration, control over financial flows, active use of natural resources and strategic planning allow Azerbaijan to maintain economic and state sovereignty.

The impact of international markets and financial systems on the economic sovereignty of the state

A state's economic sovereignty is significantly influenced by its ability to independently determine and implement economic policy, control resources, and protect national interests. This influence is exerted by international markets and financial systems. This influence manifests itself through trade, investment, and dependence on global financial institutions, currency systems, and geopolitical factors. [5] In Azerbaijan, these aspects are particularly significant due to the economy's resource-based nature and global challenges. International trade, in turn, can both expand a country's opportunities and create risks. On the one hand, access to new markets, technologies, and investments facilitates economic growth. On the other hand, excessive dependence on the export of certain goods (such as raw materials) makes the economy vulnerable to fluctuations in global prices. [4] Oil accounts for a significant share of Azerbaijan's exports. This factor limits its economic sovereignty.

Transnational corporations (TNCs) play a dual role: they bring investment and technology; however their activities are not always aligned with the national interests of host countries. TNCs can

dominate markets, displacing local producers, and influence economic policy through lobbying or threats of capital flight. The WTO, the EU, and regional associations require countries to adhere to common rules and standards, which can limit their sovereignty in certain areas. [16] For example, WTO membership entails trade policy concessions, while participation in currency unions involves ceding some monetary sovereignty. Azerbaijan is a WTO observer but manages to maintain considerable flexibility in its trade policy, though this limits access to some markets. International financial institutions, such as the IMF and the World Bank, exert pressure on borrowing countries (they demand certain reforms in exchange for loans). This reduces independence in economic policy choices. In the case of Azerbaijan, loans from international organizations were not strictly tied to recommendations on economic management in the past, and their advice was advisory in nature. Dependence on global financial markets makes the economy vulnerable to external shocks. For example, capital outflows during crises or changes in the global financial system can destabilize the national economy. It is worth noting that financial sovereignty is influenced by the currency system and the role of the dollar. The dollar's dominance in international payments gives the United States tools to influence other countries through control of the SWIFT payment system or asset freezes. Attempts at de-dollarization and the transition to national currencies (for example, the yuan in China) are linked to the desire to reduce this dependence. Cryptocurrencies and the digitalization of finance create new risks. The issuance of cryptocurrencies by individuals or companies without the control of a central bank undermines traditional monetary sovereignty [14].

According to 2008 data, Azerbaijan had achieved a significant level of economic sovereignty. The republic independently shaped its fiscal, monetary, structural, and investment policies, controlling all levers of economic regulation without significant influence from other states, intergovernmental associations, or international organizations [2]. However, Azerbaijan remained vulnerable to oil export dependence. This limited economic diversification and made the country vulnerable to fluctuations in global energy prices. In recent years, the Azerbaijani authorities have been implementing programs to diversify the economy, stimulate non-oil exports, and develop agriculture and manufacturing. However, Azerbaijan remained vulnerable dependence on oil exports. This limited economic diversification and made it vulnerable to fluctuations in global energy prices. In recent years, the Azerbaijani authorities have implemented programs to diversify the economy, stimulate non-oil exports, and develop agriculture and manufacturing [2].

The conflict with Armenia also created additional barriers to development.

Participation in international projects such as the North-South International Transport Corridor and integration initiatives can expand and strengthen dependence on external factors.

As we can see, international markets and financial systems simultaneously create threats to states' economic sovereignty. Positive aspects include access to investment, technology, and new markets. Negative consequences include dependence on the export of certain goods, the influence of transnational corporations, restrictions associated with membership in international organizations, and vulnerability to external financial markets. For Azerbaijan, maintaining and strengthening economic sovereignty requires continued economic diversification, reducing dependence on the oil sector, developing non-oil sectors, and increasing resilience to external shocks. Balancing participation in global processes and maintaining control over key economic decisions is crucial.

Technological sovereignty as a new frontier for economic autonomy

In the context of current geopolitical tensions, growing global uncertainty, and intensifying systemic competition, technological sovereignty is acquiring particular importance for states and supranational organizations. It empowers a country to independently develop, produce, and control key technologies and infrastructure necessary for economic independence, national security, and global competitiveness. Technological sovereignty is becoming a new frontier for economic autonomy in a context of geopolitical tensions, sanctions, and competition for technological leadership. It also encompasses control over key technologies across the entire value chain, from research and development to production and deployment, and their use in response to demand. This capability is essential for ensuring international competitiveness, strategic autonomy in security policy, and societal resilience. Accordingly, technological sovereignty should not be viewed as an isolated issue, limited to

research or industry. It envisions maintaining international cooperation, but based on national priorities and relying on reliable technological ties with friendly countries. Technological sovereignty encompasses more than just access to technology. It identifies, develops, and utilizes new key technologies, ensures control over critical digital infrastructure, and fosters societal capacity to implement them, thereby strengthening economic autonomy, national security, and international competitiveness.

However, technological sovereignty can only fully manifest itself if new technologies are socially accepted and widely seen as beneficial. Global events such as the COVID-19 pandemic, trade disputes, the semiconductor crisis, and geopolitical tensions have exposed the vulnerability of internationally interconnected innovation systems and global value chains. While efficiency gains through the international division of labor have long dominated the paradigm of economic optimization, sustainability and technological autonomy are now becoming increasingly important. However, there remains a lack of coherence and effective enforcement at the pan-European level. All economic actors are called upon to adequately consider the requirements of sustainable supply chains in their strategic business decisions. Appropriate policy incentive structures must be developed within the political governance framework and for key sectors.

In the Republic of Azerbaijan, the idea of technological sovereignty dates back to the work of National Leader Heydar Aliyev, who laid the foundations of the oil strategy. This strategy included attracting foreign investment and technology for the development of oil fields, diversifying oil transportation routes, and effectively managing oil revenues. President Ilham Aliyev is currently implementing these ideas of technological sovereignty. Azerbaijan continues to actively introduce new technologies in the oil and gas sector, using geosteering methods and drilling horizontal wells with inclinations of up to 90 degrees.

Three high-tech factories have been established in the Sumgait Industrial Park: the Baku Cardboard and Box Factory, the Azermirror mirror sheet factory, and the Nun polypropylene sheet and laminated bag manufacturing plant. (2) This will help meet domestic demand and increase exports, reducing dependence on imports.

Azerbaijan has approved an Artificial Intelligence Strategy for 2025-2028, which envisages the creation of national AI platforms to coordinate initiatives in this area. Collaboration with American companies (Apple, Google, Meta, Open AI, NVIDIA, Intel, AMD, IBM, Amazon Web Services) and Stanford University are aimed at training personnel, developing startups, and strengthening digital infrastructure. Azerbaijan is implementing comprehensive measures to protect information systems, ICT networks, and automated control systems that comprise its critical information infrastructure.

It's worth noting that Azerbaijan is realizing technological sovereignty through projects and initiatives aimed at reducing dependence on external factors, developing key technologies, and strengthening the national economy. The state actively supports the implementation of these projects. Total investments in technology projects exceed 37 million azn. New production facilities help meet domestic demand and increase exports, reducing dependence on imports.

Conclusion

The theoretical and methodological analysis conducted allows us to assert that economic sovereignty is a constituent element of state sovereignty, as it ensures:

- the material and financial basis for the independence of the state's political will;
- the ability to realize national interests in the context of global interdependence;
- resilience to external shocks and the possibility of strategic development planning.

Using the example of the Republic of Azerbaijan, the article demonstrates how a combination of institutional, resource, and technological factors enables the development of economic sovereignty without reducing it to autarky, as Azerbaijan demonstrates a balance between economic openness and the protection of national interests. The country actively attracts foreign investment while maintaining control over strategic assets.

The prospects for strengthening Azerbaijan's economic sovereignty lie in the following areas:

1) Deepening technological independence (especially in IT and energy);

2) Expanding international cooperation with friendly countries;
3) Improving the regulatory environment to stimulate innovation;
4) Developing human capital as a key resource for competitiveness.

Thus, Azerbaijan's experience confirms that economic sovereignty is not a static state, but a process that requires systematic efforts to strengthen the state's institutional, financial, and technological foundations. Its implementation allows Azerbaijan not only to maintain political independence but also to build its potential for long-term sustainable development in the face of global instability.

REFERENCE

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 8. Azərbaycan dövlətinin başçısı/ https://www.meclis.gov.az/documents/konstitusiya-az.pdf

2. Azərbaycan 2008-ci ildən bəri 9 milyard dollardan çox suveren maliyyələşdirmə cəlb edib/ Banker.az /ttps://banker.az/azərbaycan-2008-ci-ildən-bəri-9-milyard-dollardan-cox-suveren-maliyyələsdirmə-cəlb-edib

3. İlham Əliyev Sumqayıt Sənaye Parkında “Bakı Karton və Qutu Fabriki” MMC-nin karton və qutu taralarının istehsalı müəssisəsinin açılışında iştirak edib/ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev/Xəbərlər/ https://president.az/az/ articles / view/ 71411

4. Azərbaycan iqtisadiyyatı 2025-ci ildə: rekord valyuta ehtiyatları, Yaxın Şərqdə neft-qaz əməliyyatlarının genişləndirilməsi /Maliyyə/ https://report.az/maliyye-xeberleri /azerbaycan-iqtisadiyyati-2025-ci-ilde-rekord-valyuta-ehtiyatlari-yaxin-serqde-neft-qaz-emeliyyatlarinin-genislendirilmesi

5. Ağayev R. Azərbaycanın beynəlxalq xidmətlər bazarında iştirak imkanları/İqtisadiyyat/ 3.09.2018/https://bakuresearchinstitute.org/azerbaijans-participation-opportunities-in-the-global-services-market

In English

6. Anghel S. Strategic sovereignty for Europe/ BRIEFINGEPRS Ideas Paper Towards a more resilient EU, 2020, 12 p./ https:/ / www. europarl. europa. eu/ RegData/ etudes/ BRIE/ 2020/ 652069/EPRS _BRI(2020)652069_EN.pdf

7. Agnieszka Sałek-Imińska1. STATE Economic sovereignty as a key factor affecting its economic security/ Zeszyty Naukowe SGSP 2025, No. 94(2)Zeszyty Naukowe SGSP 2025, No. 94(2), p. 155-173/ file:///C:/Users/hp/Downloads/ZN-2025-94_2-SPOŁ-Sałek-Imińska.pdf

8. About the IMF/ International Monetary Fund/ https://www.imf.org/en/about

9. Economic freedom. P.215-225Sapir J. Souveraineté. Démocratie. Laïcité/Jourée portes ouvertes de I’Ehess. 24 Janv. 2026 de 15H À17H/ https://www. ehess.fr/fr/personne/jacques-sapir

10. History of enlargement: From 6 to 27 members/ Aid, Development cooperation, Fundamental rights. Enlargement and Eastern Neighbourhood/ https://enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/history-enlargement-6-27-members_en

11. Holden C. (2017). Graduated sovereignty and global governance gaps: Special economic zones and the illicit trade in tobacco products. Political Geography, pp.59, 72-81. https://doi. Org / 10. 1016/j.polgeo.2017.03.002

12. Kasynets S. Economic system in the constitutional dimension/ Visegrad Journal on Human Rights/ DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.№5. 2024.5.28/C.178-183/ https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2025/01/30.pdf

13. Kaufmann D., Aart K. Kraay. Worldwide Governance Indicators: Methodology and 2024 Update/Policy Research Working Paper. Washington, DC: World Bank Group

14. Nowicki H. Constitutional foundations of the market economy. administrative law issues of economic freedom. P.215-225

15. Olli-Matti. Laine. Monetary Policy and Stock Market Valuation/ The International Journal of Central Banking. Volume 19, Issue 1. March 2023/ https://www.ijcb.org/ journal/ v19n1/ monetary-policy-and-stock-market-valuation

16. Park B.-G. (2005). Spatially selective liberalization and graduated sovereignty: Politics of neo-liberalism and “special economic zones” in South Korea. Political Geography, 24 (7), pp. 850-873. https://doi. org/10.1016/j.polgeo.2005.06.002

17. Reinert Erik S. How Rich Countries got Rich... and why Poor Countries stay Poor. London: Constable, 2007

18. Revision Dojo helps IB Geography students evaluate the role of TNCs clearly by linking global networks, power, and development into structured, exam-ready explanations/ 12/28/2025/ https://www.revisiondojo.com/blog/what-role-do-transnational-corporations-play-in-global-interactions

19. Savanovic A. Economic sovereignty. 12th International Academic Conference, Prague. 01 September 2014, p.1007-1026/ https://www. researchgate. net/publication/ 269692100_ Economic_Sovereignty

20. Spatially selective liberalization and graduated sovereignty: Politics of neo-liberalism and “special economic zones” in South Korea. Political Geography, 24 (7), pp. 850-873/https://doi. org/10.1016/j.polgeo.2005.06.002

21. Su X. (2018). Fragmented sovereignty and the geopolitics of illicit drugs in northern Burma. Political Geography, pp. 63,20-30. https://doi.org/ 10. 1016/j. polgeo.2017.12.005

22. The digital economy, multinational enterprises and international investment policy/ 2018, 28 p. /https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2018/04/the-dig I tal-economy-multinational-enterprises-and-international-investment-policy_5fa02584/ 0ba 19 bae-en.pdf Park B.-G. (2005)

23. Tyranowski J. The Economic Aspects of Sovereignty and Self-Determination in Contemporary International Law. Basic Issues/ http://ppuam.amu.edu.pl/uploads/ PPUAM%20vol. %2012/09 _ Tyranowski.pdf. /Pp.245-264

24. What is the wto?/ https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/whatis_e.htm

25. Zamani S.G., Talaat A. The Erosion of National Sovereignty in Contemporary International Law: from Authoritarian Sovereignty to Conditional Sovereignty/International Law Revvew. An Akademic Journal. (Quarterly). Volume 42, Jssue 77, Spring 2025. P.61-90

На русском языке

26. Абиев Р. Экономический суверенитет Азербайджанской Республики и международное право». М-во Образования Азерб. Респ., БГУ.-Б., 2010. -209 с.

27. Богатырева О.Н. Европейские модели регионализма/Учебное пособие. Екатеринбург, Уральский университет, 2018, 175 с./ https://ec. europa.eu/programmes/erasmus-plus/project- result-content/b589c66f-3e84-4b79-a1bf-a55579ee60e1/ European _ Models _ of _ Regionalism _ Bogatyreva.pdf

28. Боден Ж. Шесть книг о государстве // Антология мировой правовой мысли в 5 т. Т.2: Европа. V-XVII вв. Москва, 1999. С. 689-695

29. Борко Ю.А., Буторина О.В. История развития Европейского союза// Европейская интеграция: уч-к/ под ред. О.В.Буториной. Москва, МГИМО МИД России: Деловая литература, 2011, 720 с.

30. Проект сотрудничества МГИМО(У) − BP при поддержке Фонда «Экономическое развитие высшей школы» /Гл.5, 81-117/ http://instituteofeurope.ru/images/stories/ structura/ butorina /G l_5.pdf

31. Самедзаде З.А. В Азербайджане государство – опора бизнеса/ https://aze.az/ news_ ziyad_ samedzade_v_107686.htm

32. Шевченко М.Л. Почему Азербайджан, Армения и Грузия дали отпор ЕС/ Вестник Кавказа. 19 окт. 2025

33. Юматов К.В., Сивиана К.Н. Европейский Союз и Россия на Южном Кавказе в 2008-2020: пространство конкуренции и партнерства/ История и современное мировоззрение. Т.3, №2, с.47-56. Кемерово: КГУ, 2021

En français

34. Sapir J. Souveraineté. Démocratie. Laïcité/Jourée portes ouvertes de I’Ehess. 24 Janv. 2026 de 15H À 17H/ https://www. ehess.fr/fr/personne/jacques-sapir

Auf Deutsch

35. Benedikt Herles. Unternehmens-Souveränität in Zeiten globaler Machtverschiebungen/ Dasmagazin für corporate governance. Deutschland, IV/2025- Souveränität. Seiten 44-45

Rəyçi: fəlsəfə elmləri doktoru, professor Rəna Mirzəzadə

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1072

İNFORMASİYA MÜHARİBƏSİ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMİ

Elşad Həsənli
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aparıcı elmi işçi, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
elshadhasanli1968@mail.ru
https://orcid.org 0009–0009–1304–4065

Xülasə. Məqalədə müasir dünya nizamını pozan amillər nəzərdən keçirilir, ənənəvi müharibə və informasiya müharibəsi ilə bağlı mülahizələr əsaslandırılır, məsələyə tarixi və müasir yanaşma sərgilənir. Münaqişələr zaman və məkan kontekstində təhlil olunur, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Rusiya-Azərbaycan münasibətləri, Rusiya-Ukrayna savaşı, Yaxın Şərqdəki vəziyyət, dünya güclərinin problemlərə yanaşması təhlil olunur. İkili standartların beynəlxalq siyasətə mənfi təsiri, informasiya müharibələri, yeni çağırışlar və kibertəhlükə məsələləri aktual problemlər kimi xarakterizə olunur, çıxış yolları göstərilir.

Açar sözlər: dövlət, sülh, siyasət, milli təhlükəsizlik, informasiya müharibəsi, terror, kibertəhdid, kiberməkan, informasiya, yumşaq güc

INFORMATION WARFARE AND SECURITY ISSUES

Elshad Hasanli

Abstract. The research examines the factors disrupting the modern world order, substantiates arguments related to traditional warfare and information warfare, and presents both historical and contemporary approaches to the issue. The conflicts are analyzed in the context of time and space: the Armenia-Azerbaijan conflict, Russia-Azerbaijan relations, the Russia-Ukraine war, the situation in the Middle East, and the approaches of world powers to these issues. The negative impact of double standards on international politics, information wars, new challenges, and cyber threats are characterized as pressing issues, and possible solutions are suggested.

Keywords: state, peace, politics, national security, information warfare, terrorism, cyber threat, cyberspace, information, soft power.

ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА И ПРОБЛЕМА БЕЗОПАСНОСТИ

Эльшад Гасанлы

Резюме. В статье рассматриваются факторы, нарушающие современный мировой порядок. Обосновываются положения, связанные с соотношением традиционной и информационной войны, а также раскрывается исторический и современный подход к данной проблеме. Конфликты анализируются в контексте времени и пространства, в частности - армяно-азербайджанский конфликт, российско-азербайджанские отношения, война между Россией и Украиной, ситуация на Ближнем Востоке, а также позиции ведущих мировых держав к данным вопросам. Отмечается негативное влияние политики двойных стандартов на международную политику, информационные войны, новые вызовы и киберугрозы, которые рассматриваются как одни из наиболее актуальных проблем современности. В связи с этим предлагаются возможные пути их преодоления и обеспечения международной безопасности.

Ключевые слова: государство, мир, политика, национальная безопасность, информационная война, терроризм, киберугрозы, киберпространство, информация, мягкая сила

Giriş: Keşməkeşli və ziddiyyətli dünyada demək olar ki, hər bir ölkə tarixinin müəyyən dövründə müharibə təhlükəsi ilə üzləşib. Bu, əsasən hərbi güc, silah tətbiqi ilə baş verən qarşıdurma halıdır. Amma bu fiziki qarşıdurma fonunda onun aparılmasında köməkçi vasitələrdən də istifadə olunub və hazırda da olunmaqdadır. Ənənəvi müharibələrin gedişində rəqibə siyasi, iqtisadi və psixoloji təzyiq hərbi əməliyyatların uğurlu gedişinə zəmin yaradan amillərdir. Bu hal keçmişdə də olub, indi də mövcuddur. Lakin müasir dövr texnoloji inkişaf dövrü olduğundan indi daha çox texnologiyalar öz sözünü deyir və bu sahədə üstün tərəf uğur qazanmış olur. Döyüşlər həm də informasiya savaşı ilə müşayiət olunur. Bununla belə, düşmənə hərbi güc vasitəsilə deyil, sözün və informativ taktikanın gücü ilə də qalib gəlmək daha faydalı üsul ola bilər. Bildiyimiz kimi, indi bu gediş informasiya müharibəsi adını alıb və o, texniki imkanlar vasitəsilə daha səmərəli formada həyata keçirilir, yəni informasiya texnologiyaları daha uğurlu təbliğat aparılmasına və rəqibin təsir imkanlarını məhdudlaşdırmağa xidmət edir. Diplomatik gediş, dezinformasiya və əks-təbliğat, qarşı tərəfin siyasi mövqeyinin zəiflədilməsi, informasiya blokadası kimi üsullar informasiya müharibəsində istifadə oluna bilən variantlardır. Tədqiqat işində ənənəvi və informasiya müharibələri, onların dövlət və cəmiyyət həyatına təsirləri təhlil edilib.

Əsas hissə

İnformasiya müharibələri məsələsi istər müharibə, istərsə də sülh dövründə aktuallıq kəsb edir. Bu mübarizə vasitəsi dövlətlər üçün həm dinc şəraitdə, həm də hərbi əməliyyatların gedişində, ona hazırlıq, həm də postmüharibə dövründə müxtəlif üsul və prinsiplərlə həyata keçirilməklə tətbiq olunur. Tarixin müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı dövlətlər öz rəqiblərinə qarşı hərbi, fiziki güc tətbiq etməklə yanaşı, yumşaq güc – psixoloji basqı, ideoloji təbliğat, casus şəbəkəsinin yaradılması kimi variantlardan da istifadə ediblər. Bu proseslər indi daha təkmil və daha səmərəli üsullarla davam etdirilir. İnformasiya müharibəsi termini nisbətən yeni termin olsa da, bu mübarizə üsulu, əslində, əvvəlki dövrlərdə də mövcud olub. Hələ qədim dövrlərdə bir dövlətin başqa bir dövlətə qasid, yaxud da elçi vasitəsilə məktub göndərməsi və bu məktubda tələblər irəli sürməsi, ultimatum verməsinin özü belə, təhdid və psixoloji təsir, eyni zamanda informativ basqı məqsədi daşıyır, rəqibin mövqeyini öyrənməyə xidmət edirdi. Məsələn, qədim Çin hərb sənətinin tanınmış nümayəndəsi, sərkərdə Sun-Tszı özünün “Hərb sənəti” traktatında düşmənə qarşı informasiya mübarizəsini əsaslandıraraq yazırdı: “Döyüşdə çoxsaylı qələbə qazanmaq bu sənətin son həddi deyil. Düşmən üzərində döyüşsüz qələbə çalmaq – sənətin özəyi budur”. Bu fikri söyləməklə, Tszı məhz informasiya mübarizəsini nəzərdə tuturdu: “Rəqib ölkədə bütün üstünlükləri nəzərə alın. Düşmən tərəfin əhalisi arasında mübahisə və toqquşmaları qızışdırın”, – deyə Sun-Tszı bildirirdi [1].

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi “maşın əsri”nin isə informasiya müharibəsi yönündə öz tələbləri olub. Ötən əsrin ən böyük hərbi qarşıdurmalarından olan İkinci Dünya Müharibəsində bəşəriyyətə meydan oxuyan Hitler Almaniyası SSRİ-yə qarşı həm də ideoloji və psixoloji müstəvidə mübarizə aparırdı. “Barbarossa”-“İldırımsürətli müharibə”nin əsasları sırasına həm də ideoloji təbliğat daxil idi. Gərgin döyüşlərlə bərabər, rəqibin mövqelərinə səmadan vərəqələrin atılması və təslimçilik çağırışları, eləcə də radiostansiyalar vasitəsilə əks-təbliğatın aparılması müharibənin ilk illərində daha böyük uğurlara gətirib çıxarsa da, sonradan Sovet İttifaqının həyata keçirdiyi hərbi-siyasi tədbirlər düşmən ölkədə və ordusunda əhval-ruhiyyəyə öz mənfi təsirini göstərdi. “Sovet İttifaqı da informasiya müharibəsində fəal iştirak edirdi. Sovet mütəxəssisləri öz metodlarını işləyib hazırlamışdılar. Misal üçün, Almaniya radiostansiyalarının tezliklərində sinxron verilişlərin yayılması. Bu, nasist təbliğatı aparılan radioverilişlərə birbaşa müdaxilə etməyə imkan yaradırdı. Bu verilişlərdə hətta Hitlerin və Almaniyanın baş hərbi təbliğatçısı Gebbelsin öz səsi imitasiya olunur, çaşqınlıq yaradırdı. Bu üsullar dinləyicilərə güclü təsir edirdi” [3].

Hazırda isə dünyanın ən gərgin nöqtələrindən olan Ukrayna və Yaxın Şərqdəki vəziyyət özünü daha qabarıq göstərir. Rusiyanın Ukraynaya qarşı apardığı hərbi əməliyyat və informasiya müharibəsi, eləcə də İsrail-Fələstin qarşıdurması beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edir. Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə bağlı Qərb ölkələri və Moskva arasında münasibətlərin kəskinləşməsi, onun siyasi və ideoloji müstəvidə gərginləşməsi eyni zamanda hərbi qütbləşməyə səbəb olub. Rusiya-Koreya Xalq Demokratik Respublikası əməkdaşlığının artması və koreyalı hərbçilərin Ukraynaya qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirakı da hadisələrə əlavə impuls verir. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlamasından

əvvəl Ukraynanı 3 gün ərzində çökdürəcəyini bəyan edən prezident V. Putin istəyinə nail ola bilmədi. Bu, əsasən ABŞ və Avropa ölkələrinin Ukraynanı siyasi, hərbi və ideoloji cəhətdən dəstəkləməsi səbəbindən baş tutmadı. ABŞ-da Donald Trampın hakimiyyətə gəlməsi ilə rəsmi Vaşinqtonun mövqeyinin dəyişməsi və onun sülh danışıqlarına üstünlük verməsi bu məsələlərin həllinə yeni yanaşma tələb edir və diplomatik səylər bu istiqamətə yönəlib. Öz maraqlarını daha çox iqtisadi mənfəətlər üzərində quran Tramp həm də sərt vergi siyasəti ilə dünya gündəminə gəlib. Onun xaricdən idxal olunan mallara yüksək dərəcədə vergi tətbiqi iqtisadi və psixoloji təzyiq effekti verdi, həm də hegemonluq çağırışı kimi qəbul edildi, iqtisadi-informativ müharibə anlamına gəldi. Bunun hansı qlobal nəticələr verəcəyini isə zaman göstərəcək.

Uzun illərdir ki, İranın nüvə silahına münasibət söz səviyyəsində idi. İran nüvə enerjisindən dinc məqsədlər üçün istifadə etmək istəyini, İsrail və BATENA rəhbərliyi bu ölkənin nüvə silahının yaradılmasının bir addımlığında olduğunu, ABŞ isə İranın bu silahı əldə etməsinə imkan verilməyəcəyini bəyan edir. Bütün bu deyilənlər adı çəkilən və beynəlxalq siyasətdə xüsusi rolu olan dövlətlərin xarici siyasətini göstərməklə yanaşı, onların qarşı tərəf və tərəflərə yönəlik informasiya müharibələrinin də təzahürüdür. Bu xüsusda Amerika-Çin qarşıdurması da nəzərə alınmalı faktdır. “Kibərməkan bu gün strateji zərurətə çevrilmişdir...... ABŞ Kibernetik Komandanlığının başçısı öncədən bildirir ki, növbəti müharibə kiberməkanda başlayacaq” [4,s.334].

Zaman-zaman bu mübarizə variantları yeniləndi və daha müasir təsir metod və üsulları meydana çıxdı. Elmi kəşflər nəticəsində teleqraf, telefon, radio, televiziya və internetin yaranması, KİV-in müxtəlif versiyalarının tətbiqi ilə informasiyanın ötürülməsi imkanları da genişləndi, təbliğat və təşviqat nəticəsində geniş kütləyə, ictimaiyyətə, onun fikir dünyasına sirayət üsulları, cəmiyyəti yönəltmək bacarıqları mənimsənildi, nəticədə bu, informasiya müharibəsi səviyyəsinə gəlib çıxdı. Hazırda bu ”soyuq müharibə” cəmiyyət və dövlətlərin ən müxtəlif sahələrinə öz mənfi təsirlərini ciddi şəkildə göstərməkdədir. İnformasiya müharibələri və informasiya təhlükəsinin təsir etdiyi və təhdidə məruz qoyduğu əsas sahə və qurumlar aşağıdakılardır:

– dövlətin ali eşelonu; – siyasi dairələr və siyasi təşkilatlar;– nazirliklər, komitə və idarələr;– KİV;
– aparıcı QHT-lər;– icma və ayrı-ayrı fərdlər.

Hazırda dünya düzəni dəyişib, yeni tələb və prinsiplər özünü büruzə verir. Yaxın vaxtlara qədər “qloballaşma”, ”qloballaşan dünya” ifadələri siyasi və iqtisadi leksikonda tez-tez işlədilirdisə, indi bu anlayışlar bir qədər arxa plana keçir və onun yerini daha çox “qütbləşmə” sözü tutur. Bu, birbaşa beynəlxalq nizamın pozulması, münaqişələrin artması ilə bağlıdır. “Dünya çox fərqli bir məkana çevrilir. Çoxtərəflilik qütbləşməyə, siyasi mübarizəyə yol açır və birgə təhlükəsizlik sistemi sarsılır. BMT qütbləşən bir quruma çevrilir. Lazım olan vaxtda istənilən nəticəni vermir və dünyada konsensus artıq sual altındadır” [6].

Azərbaycan 1-ci və 2-ci Qarabağ müharibəsi illərində Ermənistan və onun havadar dövlətləri, onların siyasi dairələri, eləcə də KİV-ləri tərəfindən həm də informasiya müharibəsi ilə üzləşmişdi və buna qarşı mübarizə aparırdı. Qarabağ münaqişəsi həll edilsə də, tarixi ədalət bərpa olunsa da, ölkəmizə qarşı siyasi ədavət, revanşizm meyilləri davam edir. Ermənistan rəhbərliyi sülh danışıqlarına sadiq olduğunu bəyan etsə də, real nəticə hələ ki, yoxdur və bu ölkəyə siyasi və hərbi dəstək verən Fransa kimi dövlətlər sülhün əldə olunmasında maraqlı deyillər. Fransa prezidenti Emmanuel Makron hər vəchlə Azərbaycana qarşı düşmənçilik mövqeyi tutur, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzuna xələl gətirmək məqsədilə çıxışlar edir, erməni lobbisinin təsiri ilə gözdənsalma kampaniyası aparır, həm də Ermənistanı silahlandırır. “....bəzi Amerika və Avropa KİV-ləri bir sıra Şərq ölkələrinə, təbii ki, Azərbaycana qarşı da ardıcıl olaraq aqressiv təbliğat aparır və bununla da dünya cəmiyyətlərinə Azərbaycan haqqında şablon mənfi informasiya təqdim edirlər. Xüsusilə 44 günlük Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı dövrdə də KİV və İnternetdə hadisə ilə heç bir əlaqəsi olmayan feyk məlumatlar yerləşdirilir. Yəni, xəbər onu təqdim edənin niyyətindən asılı olaraq, gerçəklikliyi ifadə etməyən, bir cox hallarda isə qərəzli, ziddiyyətli şəkildə təqdim olunur” [5].

Qeyd etdiyimiz kimi, informasiya svilizasiyası, informasiya texnologiyalarının inkişafı müasir dövr üçün mühüm əhəmiyyətli nəticələrlə bərabər, cəmiyyət və dövlətçilik üçün həm də təhlükə mənbəyinə çevrilib. Belə ki, texnoloji imkanlardan mütərəqqi məqsədlər üçün istifadə edən dövlət qurumları, elmi mərkəzlər, ayrı-ayrı qurumlar, fərdlərlə bərabər, bu nailiyyətlərdən təhdid, ziyankarlıq, qarşıdurma, zorakılıq, fırıldaqçılıq, mənimsəmə və qeyri-adekvat niyyətlər üçün yararlanan ölkələr,

qurumlar, şəxslər də mövcuddur və təəssüf ki, onların sayı artan tendensiya ilə davam edir. “İnformasiya cəmiyyətində insan fəaliyyətinin bütün sferaları informasiya fəzasına daşınır, informasiya prosesləri sosial, siyasi, hüquqi, iqtisadi, psixoloji, kulturoloji və digər münasibətləri də əhatə edir. Bununla yanaşı, informasiya proseslərinin neqativ təsirləri özünü daha qabarıq göstərir, kibercinayətkarlıq, kiberterrorizm, informasiya müharibəsi təhlükələri artır. Beləliklə, çox zaman texnoloji problem kimi təqdim olunan informasiya təhlükəsizliyi sahəsində bir sıra həlli vacib humanitar problemlər də meydana çıxır” [2,s.3].

Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyinin qorunması və kibertəhdidlərin qarşı-sının alınması üçün zəruri iş aparılır, qabaqlayıcı tədbirlər görülür. Bu proses qurumlararası əlaqələr, təhlükəsizlik xidmətləri və müvafiq beynəlxalq əməkdaşlıq sayəsində öz səmərəli nəticələrini verir. Ölkəmizin Daxili İşlər Nazirliyi, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, eləcə də Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin müvafiq qurumlarının bu yöndə fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti isə birbaşa ölkə prezidentinə tabe olan orqan kimi, dövlət qurumlarının xüsusi təyinatlı informasiya-kommunikasiya şəbəkələrinin, elektron sənəd dövriyyəsinin, eləcə də cəmiyyətin təhlükəsizliyinə cavabdehlik daşıyır. Bu strukturların fəaliyyəti sayəsində kibertəhdid cəhdləri müəyyənləşdirilir, mümkün hücumların qarşısı alınır, artıq baş vermiş bu cür cinayətlərin üstünün açılması və iştirakçıların üzə çıxarılması, onların cəzalandırılması yönündə addımlar atılır. Bununla belə, aparılmış araşdırmalar göstərir ki, hər 11 saniyədə 1 nəfər kiberhücumun qurbanı olur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2023-cü ildə kiberhücumlar nəticəsində dünya üzrə 8 milyarddan çox məlumat sızdırılıb. Hələ 2015-ci ildə kiberhücumlar dünya iqtisadiyyatına 3 trilyon dollar ziyan vurub. “2022-ci ildə qlobal miqyasda kiberhücumlar səbəbindən dəyən illik ziyan 6 trilyon, aylıq 500 milyard, həftəlik 115.4 milyard, saatda 684.9 milyon., dəqiqədə 11.4 milyon, saniyədə 190 min ABŞ dolları dəyərində qiymətləndirilir*”*. Checkpoint (Çekpoint) şirkətinin hesabatına əsasən, 2023-cü ildə təhsil və tədqiqat müəssisələri (institutlar) ən çox hədəflənən sektor olaraq qalıb, bununla yanaşı, səhiyyə sektoruna hücumlar əvvəlki illə müqayisədə 74% artıb”. Bu fikirləri Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti rəisinin müavini Allahverən İsmayılov “Rəqəmsal cinayət prosesi: müasir çağırışlar və hədəflər” konfransında çıxışı zamanı deyib [3].

Dövlətin müxtəlif fəaliyyət sahələrinə, yaxud da ayrı-ayrı fərdlərə edilən kiberhücumlar onların işini sadəcə pozmaq və gəlir əldə etmək deyil, həm də ölkənin təhlükəsizliyinə, onun beynəlxalq imicinə ziyan vurmaq, onu zəiflətmək, vətəndaş-dövlət münasibətlərini pozmaq, dövlətçiliyə etimadı azaltmaq, inamsızlıq yaratmaq məqsədi də güdür. Azərbaycanda keçirilmiş 12 günlük KOP-29 tədbirlərində Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti tərəfindən kibertəhdidlə bağlı 1 milyard 9 min sorğu qeydə alınıb. Həmin günlərdə bu Dövlət Xidmətinin gərgin fəaliyyəti, anoloji strukturların səyi nəticəsində internet trafiki tənzimlənmiş, pozuculuq cəhdlərinin qarşısı alınmışdır. Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidmətinin qarşısını aldığı ən böyük kiberhücum isə 2024-cü ilin dekabrında olub. Bu insidentlə əlaqədar xidmətin zərərvericilərin tədqiqatı laboratoriyasında araşdırma aparılaraq hücum detalları ilə report olunub, zərərsizləşdirilib. Məlum olub ki, bu insident aradan qaldırılmasaydı o, dünyanın 135 ölkəsinə ziyan vuracaqdı. Bu dövlətlərin siyahısına Türkiyə, Misir, Rusiya və Filippin kimi ölkələr də daxil idi.

Müasir şəraitdə hər hansı bir ölkədə keçirilən dövlət əhəmiyyətli və yaxud da beynəlxalq miqyaslı tədbirlərə kibermüdaxilə halları geniş vüsət alıb. Bu sırada prezident və parlament seçkiləri də xüsusi qeyd edilməlidir. Seçki prosesinə kibermüdaxilə, səslərin saxtalaşdırılması, seçkiləri pozmaq cəhdləri artıb. Bu işdə aparıcı dövlətlər xüsusi rol oynayır. ABŞ-Rusiya siyasi qarşıdurma illərində keçirilmiş prezident seçkiləri ilə əlaqədar oxşar qalmaqalları xatırlayaq. Digər ölkələrdə də bu cür hallara rast gəlinib və müdaxilə səbəbindən seçkilərin nəticələri ləğv olunub və yeni seçkilər təyin edilib. Bu işdə ABŞ-nin Soros fondu və USAID təşkilatının rolu xüsusi qabardılır, onların təxribat və ideoloji yöndə, eləcə də siyasi və silahlı qarşıdurma yaratmaq üzrə fəaliyyətləri barədə çoxlu faktlar mövcuddur. ABŞ-nin Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID)**,** eləcə də Soros Fondu ayrı-ayrı ölkələrdə xaos, qarşıdurma və çevrilişə təşviq edən əməllər törədib, “demokratiya” və “ədalət” adı altında pərdəarxası işlər görüb, öz məqsədlərinə çatmaq üçün maliyyə ayıraraq ikihakimiyyətlilik yaratmağa cəhdlər edib və çox zaman da buna nail olublar. Heç də təsadüfi deyil ki, bu qurumların siyasəti son zamanlar dünya ölkələri tərəfindən ifşa olunub və Donald Trampın ABŞ-da hakimiyyətə gəlməsi ilə onların fəaliyyətinin araşdırılmasına başlanılıb. Hazırda maliyyə yardımları dondurulan ABŞ Beynəlxalq İnkişaf

Agentliyinin büdcəsi 27 milyard ABŞ dolları olub. USAID-lə bərabər, indi Soros Fondu xətti ilə edilən maliyyə yardımlarının da qarşısı alınıb. Bu qurumlar tərəfindən ölkəmizə qarşı aparılan təbliğat və ayrı-seçkilik siyasəti, onların ermənipərəst mövqeyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Samanta Pauerin rəhbərlik etdiyi USAID təşkilatı həm Qarabağ müharibəsi, həm də ondan sonra Azərbaycana qarşı fəaliyyəti və erməniləri himayə etməsi ilə yadda qalıb. 1988-ci ildə Ermənistandan zorla çıxarılmış 300 minə yaxın azərbaycanlının hüquqları barədə bir kəlmə söz deməyən USAID direktoru 2020-ci ildən sonra Qarabağı könüllü tərk etmiş ermənilərin halına acıyaraq onlara külli miqdarda maliyyə yardımı edilməsini dəstəkləyib. Pauer Qarabağdan gedən ermənilərin sayını şişirdərək onların 100 mindən çox olduğunu bildirməklə bərabər, ABŞ-nin 2020-ci ildən indiyədək həmin şəxslər üçün 28 milyon dollar humanitar yardım ayırdığını deyib. Xatırladaq ki, Qarabağı tərk etmiş ermənilərin sayı 30 minə yaxın idi. Azərbaycan hökuməti onları cəmiyyətimizə inteqrasiya etməyə, hüquqlarının tam təmin olunacağına çağırış etsə də rəsmi İrəvan və erməni lobbisinin təbliğatı nəticəsində onlar Qarabağdan köçdülər. Ölkəmizin KİV-ləri bu çağırışları hətta erməni dilində hər gün dəfələrlə səsləndirir, saxta erməni təbliğatına uymamağı tövsiyə edirdi. Onu da deyək ki, ermənilər Azərbaycanın göndərdiyi humanitar yükləri qəbul etmir, azərbaycanlılarla birgə yaşaya bilməyəcəkləri görüntüsünü yaradırdılar. Bununla belə, Qarabağda qalıb yaşayanlar ermənilər də oldu və Azərbaycan onlarla öz vətəndaşları kimi davrandı.

Kibertəhlükələrə qarşı mübarizə və yeni texnologiyaların zərərli təsirlərindən qorunmaq məqsədilə müvafiq tədbirlərin görülməsi ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt strategiyası”nı təsdiq edib. Ölkə başçısının müvafiq sərəncamına əsasən, Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidməti dövlət strukturlarında süni intellektin tətbiq olunduğu sahələrdə informasiya təhlükəsi risklərini təhlil etməli, eləcə də lazımi tədbirlər görməlidir. Bununla əlaqədar görülən işlərin monitorinqi və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən aparılmalıdır.

Süni intellektlə bağlı məsələlərə 2025-ci il martın 13-ü və 14-də XII Qlobal Bakı Forumu çərçivəsində keçirilən “Yeni dünya üçün yeni texnologiyalar” mövzusunda keçirilən panel iclasda da toxunulub. Bununla əlaqədar müzakirələrdə çıxış edən Yunanıstanın sabiq baş naziri Corc Papandreu deyib ki, “süni zəka cəmiyyət tərəfindən idarə olunmalıdır. Aydındır ki, o, müəyyən dairələrin əlindədir”. Onun sözlərinə görə, texnologiya təhsil, iqlim dəyişikliyi kimi problemlər üçün yox, kütləvi qırğın silahlarının hazırlanması üçün daha çox istifadə olunur” [7].

Ölkə başçısının Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt strategiyası haqqında sərəncamının tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Süni intellekt strategiyası üzrə Layihə İdarəetmə Modulu yaradılması barədə qərar qəbul edib. Strategiya ilə əlaqədar görülən işlər, onların monitorinqi və qiymətləndirilməsi bu modul üzrə həyata keçirilməli, hesabatlılıq təmin olunmalıdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası da bu strategiya ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb. Məqsəd ölkəmizdə süni intellektin inkişafını sürət-lən-dirmək, bununla bağlı tədqiqatlar aparmaq, süni intellektin idarə olunması mexanizmini tək-milləşdirmək, mümkün riskləri aradan qaldırmaq və bu sahədə mütəxəssislərin hazırlığını təmin etmək, eləcə də milli maraqların qorunması yönündə lazımi addımların atılmasıdır.

Nəticə

21-ci əsrin informasiya və texnologiyalar əsri olması ayrı-ayrı dövlətlərdə və dünyada siyasi və hərbi sahələrdə daha çevik mexanizmlərin tətbiqi zərurətini yaradır. Məlumdur ki, yeni texnologiyalardan istifadə həm də bu sahədə risklərlə üzləşmək deməkdir. Dövlət və cəmiyyət informasiya ilə idarə olunur, onun hər bir sahəsinə informasiya nüfuz edir. Qloballaşan, həm də hazırda daha çox qütbləşən dünyada isə hərbi, siyasi və iqtisadi qarşıdurma halları özünü daha çox büruzə verir. Belə bir vəziyyətdə bəzi ölkələr arasında həm aşkar, həm də gizli şəkildə informasiya müharibəsi də aparılır. Məqsəd qarşı tərəfin siyasi və iqtisadi dayaqlarını laxlatmaq, ona həm maddi, həm də mənəvi ziyan vurmaqdır. Casus şəbəkələrindən istifadə, kiberhücumların təşkili, psixoloji təzyiq də bu yöndə istifadə olunan təsir üsulları sırasındadır. “İnformasiya müharibəsi və təhlükəsizlik problemi” mövzusunda aparılan bu araşdırmada hazırki münaqişə ocaqları, informasiya müharibələri, onları yaradan səbəblər tədqiq olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Абдуллаева Р.А. Информационная война: прощлое и настояшее // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 12-3. С. 544-548; URL: https://applied-research.ru/ru/article/view?id=10880

2.Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N. E-dövlətin informasiya təhlükəsizliyi: aktual tədqiqat istiqamətləri, İnformasiya Cəmiyyəti. Problemləri, № 1, s. 3

3.İnformasiya müharibəsi: Saxta xəbərlərin təsiri və mübarizə yolları. https://azertag.az/xeber/ - 2960233

4.Kissinger Henry. Dünya nizamı. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı. 2019,

5.Rüstəmova A. Müasir şəraitdə informasiya müharibəsinin xarakteri və spesifik xüsusiyyətləri. https://philosophy.edu.az/index.php?newsid=1251

6.Şimali Makedoniya prezidenti: BMT qütbləşən bir quruma cevrilir.https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/-1741864063/355047

7.Yunanıstanın sabiq baş naziri: Texnologiyalar bəşəriyyətə xidmət etməlidir. https://azertag.az/xeber/3464387

Rəyçi: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zeynəddin Şabanov

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1074

CƏNUBİ QAFQAZIN HİDRORESURSLARI YAŞIL ENERJİNİN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ KİMİ

Yeganə Baxşıyeva
böyük elmi işçi, s.e.ü.f.d.
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
e-mail: ybakhshiyeva@mail.com
orcid*:* 0000-0001-7922-5955

Xülasə. XXI əsrdə enerji təhlükəsizliyi və dayanıqlı inkişaf qlobal siyasətin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Enerji resurslarının müxtəlifliyi, bərpaolunan mənbələrə keçid və regionlararası əməkdaşlıq dünya ölkələrinin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. Bu kontekstdə zəngin hidroenerji potensialına malik Cənubi Qafqaz dövlətləri – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan – həm regional, həm də beynəlxalq enerji sistemlərinə inteqrasiya prosesində mühüm rol oynayır. Regionun su ehtiyatları yalnız daxili enerji tələbatını ödəmək üçün deyil, həm də enerji ixracı və ekoloji tarazlığın qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cənubi Qafqazda yaşıl enerjinin alınmasında hidroresursların ekoloji və iqtisadi üstünlükləri daha böyük regional inkişafa yol açır.

Belə ki, Cənubi Qafqazda hidrotəhlükəsizlik və yaşıl enerji (xüsusilə bərpa olunan enerji mənbələri) məsələlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində ekologiyanın stabilliyi, regionun enerji təhlükəsizliyi, ekoloji dayanıqlılığı yüksəlir. Eləcə də regionda artan enerji tələbatı və bərpa olunan enerji üzrə qlobal tendensiyalar fonunda hidroresurslardan istifadənin iqtisadi və ekoloji baxımdan araşdırılması vacib məsələlərdən birinə çevrilir.

Açar sözlər: yaşıl enerji, hidroresurslar, regional əməkdaşlıq, Kür-Araz çayları, təhlükəsizlik.

HYDRORESOURCES OF THE SOUTH CAUCASUS AS A STRATEGIC IMPORTANCE OF GREEN ENERGY

Yegana Bakhshiyeva

Abstract. In the 21st century, energy security and sustainable development have become one of the priority areas of global policy. Diversity of energy resources, transition to renewable sources, and interregional cooperation are among the important issues facing countries around the world. In this context, the South Caucasus countries – Azerbaijan, Georgia, and Armenia – with their rich hydropower potential play an important role in the process of integration into both regional and international energy systems. The region's water resources are of particular importance not only for meet domestic energy needs, as well as to support energy exports and maintain ecological balance. The environmental and economic advantages of generating green energy from hydropower resources in the South Caucasus pave the way for enhanced regional development.

Thus, as a result of integrating hydrosecurity and green energy issues (particularly renewable energy sources) in the South Caucasus, ecological stability, regional energy security and environmental sustainability are being strengthened. In the context of growing energy demand in the region and global trends in renewable energy, the analysis of hydropower utilization from economic and environmental perspectives is one of the key priorities.

Keywords: green energy, hydro resources, regional cooperation, Kura-Araz rivers, security.

ГИДРОРЕСУРСЫ ЮЖНОГО КАВКАЗА КАК СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЗЕЛЕНОЙ ЭНЕРГЕТИКИ

Егяна Бахшиева

Резюме. В XXI веке энергетическая безопасность и устойчивое развитие стали одними из приоритетных направлений мировой политики. Диверсификация энергетических ресурсов,

переход на возобновляемые источники энергии и межрегиональное сотрудничество входят в число важных задач, с которыми сталкиваются страны по всему миру. В данном контексте страны Южного Кавказа – Азербайджан, Грузия и Армения – благодаря своему богатому гидроэнергетическому потенциалу играют важную роль в процессе интеграции как в региональные, так и в международные энергетические системы. Водные ресурсы региона имеют особое значение не только для удовлетворения внутренних энергетических потребностей, но и для экспорта электроэнергии, а также для поддержания экологического равновесия. Экологические и экономические преимущества производства зеленой энергии на основе гидроресурсов на Южном Кавказе открывают возможности для более устойчивого регионального развития.

Таким образом, эффективное использование гидроресурсов и развитие зеленой энергетики (в частности возобновляемых источников энергии) на Южном Кавказе повышает экологическую стабильность, энергетическую безопасность региона и экологическую устойчивость. Кроме того, на фоне растущего спроса на энергию в регионе и мировых тенденций развития в области возобновляемой энергетики, изучение возможностей использования гидроресурсов с экономической и экологической точек зрения становится одним из наиболее актуальных вопросов.

Ключевые слова: зеленая энергетика, гидроресурсы, региональное сотрудничество, реки Кура-Араз, энергетическая безопасность

Giriş

Cənubi Qafqaz regionu strateji-coğrafi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri və mürəkkəb siyasi münasibətləri ilə beynəlxalq münasibətlər sistemində xüsusi yer tutur. Regionun ən aktual problemlərindən biri isə su ehtiyatlarının ədalətli bölüşdürülməsi və idarə edilməsidir. İqlim dəyişikliyi, su resurslarının azalması, artan əhali və iqtisadi inkişaf tələbləri su məsələsini təkcə ekoloji və iqtisadi deyil, həm də siyasi və təhlükəsizlik müstəvisinə çıxarmışdır. Bu baxımdan “hidrosiyasət” anlayışı Cənubi Qafqaz ölkələri – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Cənubi Qafqaz regionu su ehtiyatları baxımından zəngin olmaqla yanaşı, alternativ enerji mənbələrinin inkişafı üçün də əlverişli təbii, coğrafi şəraitə malikdir. Bu xüsusda hidrosiyasətin yaşıl enerjinin əsas istiqamətlərindən biri kimi araşdırılması vacib mövzulardandır. Belə ki, hidroresursların potensialı baxımından regionda Kür və Araz çayları, dağ çayları və su anbarları hidroenerji üçün böyük potensial təqdim edir. Bu amil regionun hidrosiyasətində nəinki regional, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlığa geniş imkanlar yaradır.

Cənubi Qafqaz regionunun hidroloji potensialı

Hidroenergetika bərpaolunan enerji mənbəyi kimi üstünlüklərə malik olsa da, irimiqyaslı hidrotexniki qurğular ekosistemlərə və yerli icmalara müəyyən təsirlər göstərir. Bu səbəbdən beynəlxalq təcrübə əsasında ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi və sosial məsuliyyət prinsiplərinin tətbiqi region dövlətlərinin prioritetlərindən biridir. Xüsusən də, transsərhəd çayların istifadəsi sahəsində beynəlxalq hüquqi mexanizmlərə riayət olunması regional sabitlik üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Çünki hidroenerji əldə edilərkən təbii proseslər – su dövranı zamanı ətraf mühitə istixana qazları və digər zərərli emissiyalar çıxarmır. Fosil yanacaqlardan fərqli olaraq, karbon izini azaldaraq hidroelektrik stansiyalar karbon emissiyalarını minimuma endirir. Bu da iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm rol oynayır, hava və su çirklənməsinin qarşısını alır. Eləcə də hidroenerji istehsalında sənaye tullantıları və zəhərli qazlar yaranmadığı üçün ətraf mühitin çirklənməsi riski daha azdır.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin hidroenerji potensialından istifadə təkcə milli enerji təhlükəsizliyi deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Region dövlətləri hidroenergetikanın inkişafı sahəsində yalnız enerji təminatını möhkəmləndirməklə kifayətlənmir, həm də beynəlxalq enerji əməkdaşlığına, ekoloji təhlükəsizliyə və iqlim dəyişmələri ilə mübarizəyə töhfə verir. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın bu istiqamətdə həyata keçirdiyi layihələr regionun enerji

xəritəsində yeni imkanlar açmaqla yanaşı, qlobal enerji transformasiyasına da mühüm dəstək göstərir (1, s.58-68).

Gürcüstan zəngin su ehtiyatlarına və dağlıq relyefə malik olması ilə Cənubi Qafqazın hidroenerji potensialı yüksək olan ölkələrindən biridir. Hidroenerji həm daxili enerji təminatında, həm də ixrac potensialında mühüm rol oynayır. Su ehtiyatlarının iqtisadi cəhətdən səmərəli istifadəsi ölkəni elektrik ixracatçısına çevirmişdir. Belə ki, ölkədə fəaliyyət göstərən 26 böyük HES ümumi enerji tələbatının 80%-ə qədərini ödəyir (2).

Ermənistan coğrafiyası dağlıq relyefə və zəngin çay şəbəkəsinə malik olmaqla yanaşı enerji resursları baxımından məhdud ölkələrdən biridir. Neft və qaz kimi təbii yanacaq ehtiyatlarının olmaması ölkəni idxaldan asılı vəziyyətə salıb. Bununla belə, Ermənistanın hidroenerji potensialı enerji siyasətində aparıcı sahədir. Hidroenerji həm ekoloji baxımdan təmiz enerji mənbəyi sayılır, həm də ölkənin enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Ümumilikdə ölkənin hidroenerji resurslarının illik texniki potensialı 3 milyard kVt-saata qədər qiymətləndirilir. Bu, Ermənistanın illik elektrik enerjisi istehsalının təxminən 30-35 faizini təmin edir (3, s.118-124).

Azərbaycanın enerji balansında neft və qaz resursları uzun müddət aparıcı mövqe tutsa da, qlobal miqyasda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı artıq strateji zərurətə çevrilmişdir. Bu kontekstdə hidroenerji ölkənin enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, ekoloji davamlılığın təmin edilməsi və regionda geosiyasi rolunun gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə Kiçik Qafqaz, Böyük Qafqaz və Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində çayların su potensialı Azərbaycanın hidroenerji resurslarının əsas bazasını formalaşdırır (5, s.109-115).

Azərbaycanda hidroenergetika ümumi enerji balansında nisbətən kiçik paya malik olsa da, ölkə 2030-cu ilə qədər bərpaolunan enerji istehsalının artırılmasını strateji hədəf kimi müəyyən edib. Xüsusilə kiçik su elektrik stansiyaları kənd təsərrüfatı və sənaye bölgələrində enerji təminatının diversifikasiyasına xidmət edir. Eləcə də Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yeni hidroenerji layihələrinin həyata keçirilməsi bu istiqamətdə mühüm mərhələ açıb.

Region dövlətlərinin hidrosiyasəti beynəlxalq əməkdaşlığa töhfədir

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında enerji layihələri çərçivəsində hidroenerji də daxil olmaqla, bərpaolunan mənbələrin elektrik şəbəkələri vasitəsilə ötürülməsi nəzərdə tutulur. Xüsusilə, Azərbaycan və Gürcüstanın hidroenerji ixracı bu prosesin əsasını təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, 2022-ci ildə Qara dənizin yaşıl enerjinin tranzit bölgəsinə çevrilməsilə bağlı region dövlətləri mühüm sənəd imzaladılar. Baxmayaraq ki, Azərbaycan ilə Gürcüstan enerji istehsalı və ixracı ilə bağlı müxtəlif mövqelərə sahib ölkələrdir, lakin bu layihə, heç şübhəsiz, region ölkələrinin enerji diversifikasiyasını və alternativ mənbələrə keçidini sürətləndirməyə zəmin yaradır (11).

Həmçinin region dövlətləri investisiya və texnologiya transferi məsələlərində nəzərəçarpan inkişaf yolu keçərək Avropa İttifaqının “Yaşıl enerji gündəliyi” ilə uyğun istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Gürcüstan və Azərbaycan Avropanın enerji bazarına inteqrasiya prosesində hidroenerji layihələrinə xüsusi diqqət yetirməkdədir. Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə institutları regionda hidroenergetika layihələrinin maliyyələşdirilməsində fəal iştirak edir. Bu isə texnologiya mübadiləsi və ekoloji standartların yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətlidir (7).

Regionda hidroresursların yaşıl enerjiyə verdiyi töhfə iqtisadi üstünlüklərə böyük imkanlar yaradır. Baxmayaraq ki, başlanğıcda hidroelektrik stansiyaların tikintisi yüksək kapital qoyuluşu tələb edir, lakin onların istismar xərcləri azdır və uzunömürlüdür (30–100 il və ya daha çox). Daha bir üstünlüyü isə enerji asılılığını az olması və idxal olunan fosil yanacaqlara ehtiyacın azalması ölkənin enerji təhlükəsizliyini artırır.

Bütün bunlarla yanaşı, tədqiqat mövzusunda problematik məqamları da qeyd etmək lazımdır. Bunlar maliyyə və texnoloji çatışmazlıqlar, bəzən isə siyasi risklər və onların yaratdığı fəsadlardır. Çünki regionda əhalinin və kənd təsərrüfatının suya tələbatının artması su təzyiqlərini artıraraq sosial təhlükə yaradıb. Bu amil həmçinin köhnə və təhlükəli infrastrukturların olması ilə də bağlıdır. SSRİ dövründən qalan su infrastrukturunun, bəndlərin və su elektrik stansiyalarının köhnəlməsi texnogen fəlakətlərə səbəb ola bilər. Məsələn, Ermənistanın Metsamor AES-i və bəzi bəndlərin seysmik zonada yerləşməsi region əhalisi üçün əlavə risk yaradır (9).

Eləcə də Cənubi Qafqazda bərpa olunan enerji potensialının bərabər paylanmaması bu sahədə böyük çətinliklər yaradır. Gürcüstan daha çox hidroenerji potensialına, Azərbaycan isə günəş və külək potensialına daha çox malikdir. Bu amil onu deməyə əsas verir ki, dövlətlər arasında ortaq koordinasiya mexanizmləri qurulmazsa, bu fərqlər regional enerji əməkdaşlığını çətinləşdirə bilər (13, s.25-46).

Eyni zamanda Ermənistanın Azərbaycanın tarixi Qarabağ bölgəsini 30 il ərzində işğalda saxlaması regional su siyasətində əməkdaşlığı ciddi məhdudlaşdırmışdır. Su obyektlərinin bir qismi işğal və ya nəzarət mübahisələri fonunda istifadə edilirdi ki, bu da suyun siyasi təsir alətinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Baxmayaraq ki, hazırda iki ölkə arasında konstruktiv münasibətlərin qurulmasına təşəbbüs göstərilir, lakin bu sahədə bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır (12).

Tədqiqatda regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin zəiflikləri öyrənilən məsələlərdəndir. Regionun hidrosiyasətinə geostrateji güclərin rolu təsirsiz ötüşmür. Türkiyə, Rusiya və İran regionun su resurslarının idarə olunmasına dolayı təsir göstərirlər. Bu təsir bir tərəfdən texniki və iqtisadi dəstək imkanları yaratsa da, digər tərəfdən regional dövlətlər arasında birgə mexanizmlərin formalaşmasına mane olur (7).

Bu sahədə region dövlətləri arasında institusional boşluq – Cənubi Qafqazda ortaq su idarəçiliyi üçün daimi, hüquqi əsaslı və inklüziv regional təşkilat mövcud deyil. Əsasən ikitərəfli sazişlər çərçivəsində məhdud əməkdaşlıq həyata keçirilir. Digər bir amil hüquqi mexanizmlərin yetərsizliyi ilə bağlıdır. Belə ki, transsərhəd su ehtiyatlarının istifadəsi üzrə BMT Konvensiyası (1992, 1997) və digər beynəlxalq sənədlər mövcud olsa da, region ölkələrindən yalnız Azərbaycan dövləti sözügedən sənədə qoşulmuşdur. Ermənistan və Gürcüstan isə qoşulmamışlar ki, bu da sənədin beynəlxalq mexanizmlərini və onların tətbiqini gecikdirir (4, s.24-58).

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin hidrosiyasəti regional əməkdaşlıq üçün həm imkan, həm də risk mənbəyidir. Su və enerji resurslarının idarəsi üzrə ortaq mexanizmlərin olmaması koordinasiyasızlığa və resurs israfına səbəb olur. Yaşıl enerjiyə keçid üçün böyük investisiya, texnologiya və bacarıq tələb olunur ki, bu da daha çox Ermənistan üçün çətindir. Su ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsü və mövcud siyasi qarşıdurmalar əməkdaşlıq mexanizmlərinin zəifliyinə səbəb olur. Problemlərin həlli yalnız etimad quruculuğu, institusional mexanizmlərin yaradılması və beynəlxalq hüquqi çərçivələrin tətbiqi ilə mümkündür. Məsələn, Azərbaycanda kiçik və orta çaylar hesabına hidroenerji potensialı nisbətən məhduddur, lakin alternativ enerji strategiyasında hidroenerji xüsusi yer tutur. Xüsusilə kiçik su elektrik stansiyalarının tikintisi və Naxçıvanın enerji müstəqilliyi üçün hidroresursların istifadəsi diqqət mərkəzindədir (10).

Sadalanan problemlərin həlli yolunda bir neçə tövsiyələr irəli sürmək mümkündür. Bunlardan birincisi regional su konsorsiumunun yaradılması ola bilər. Hansı ki, Kür-Araz hövzəsini əhatə edən daimi regional qurumun təsis olunması regionun hidrosiyasətinə böyük imkanlar açar. Su konsorsiumunun yaradılması ilə bərabər, innovativ texnologiyaları tətbiq etməklə su itkisini minimuma endirmək mümkündür.

Bundan başqa, dünya təcrübəsinə əsaslanaraq ortaq ekoloji proqramların regiona cəlb edilməsi - məsələn, Avropa İttifaqı, BMT və ya digər beynəlxalq təşkilatların dəstəyi, etimad quruculuğu mexanizmlərinin gücləndirilməsilə transsərhəd çaylarda ekoloji tarazlığın qorunması məsələsi daha məqsədəuyğundur (1, s.58-68).

Həmçinin regionun su diplomatiyasının qurulmasında üçtərəfli platforma – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın iştirakı ilə su ehtiyatlarının idarə olunmasına dair regional platforma yaradılması müzakirə mövzularındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir platformanın reallaşması su ehtiyatlarının monitorinqi və idarə olunmasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üzrə birgə layihələrin işlənməsinə stimul yarada bilər. Bu amil eyni zamanda iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və dayanıqlı inkişaf məqsədləri çərçivəsində ortaq regional strategiyanın hazırlanması deməkdir (5, s.109-115).

Tədqiqatda araşdırılması vacib məsələlərdən biri də iqlim risklərinin qiymətləndirilməsidir. Bu gün qlobal iqlim dəyişmələri problemi hidrotəhlükəsizlik və enerji siyasətinin mərkəzində dayanır. İqlim dəyişmələri Cənubi Qafqaz regionunda ekosistemlər, sosial-iqtisadi sabitlik və enerji təhlükəsizliyi üçün ciddi çağırışlar doğurur. Regionun mürəkkəb oroqrafiyası, zəngin, lakin qeyri-bərabər paylanmış su ehtiyatları və yüksək enerji asılılığı fonunda iqlim risklərinin təsiri daha da kəskinləşir. Hidrotəhlükəsizlik və enerji siyasəti kontekstində bu risklərin qiymətləndirilməsi və uyğunlaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi milli və regional sabitlik üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Birincisi, iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə çərçivəsində karbon emissiyasının azaldılması olduqca vacib məsələlərdəndir (6). Hansı ki, 2024-cü ildə Azərbaycanda keçirilən dünya miqyaslı COP-29 sammiti bu istiqamətdə böyük imkanlar yaradır. İkincisi, bu, enerji idxalından asılılığın azalmasına və enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə töhfə verə bilər. Üçüncüsü, regionda yeni iş yerlərinin yaradılması və dayanıqlı inkişafın dəstəklənməsidir (8).

Hidroresurslardan əldə olunan enerjinin ixrac potensialına nəzər saldıqda regional ölkələrin bu istiqamətdə böyük perspektivlərini müşahidə etmək mümkündür. Xüsusilə, Azərbaycan və Gürcüstanda mövcud olan potensial onu deməyə əsas verir ki, əgər enerji artıqlığı yaranarsa, digər ölkələrə enerjinin ixracı maneəsiz şəkildə reallaşa bilər. Cənubi Qafqaz üçün strateji əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dağlıq relyefə və bol çay şəbəkəsinə malikdir və bu da hidroenerji üçün ideal şərait yaradır.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin hidrosiyasəti ilə bağlı strateji planlaşdırma yalnız enerji təminatına deyil, həm də regional təhlükəsizlik, iqtisadi inteqrasiya və ekoloji tarazlığa xidmət etməlidir. Hidroenerjinin inkişafı regionun bərpa olunan enerji potensialının əsasını təşkil etsə də, onun səmərəli istifadəsi üçün dövlətlər arasında əməkdaşlıq, beynəlxalq dəstək və dayanıqlı idarəetmə mexanizmləri zəruridir. Gələcəkdə Cənubi Qafqazın hidrosiyasəti “enerji körpüsü” funksiyasını icra edə və Avrasiyada enerji tranzitində strateji mövqeyini möhkəmləndirə bilər.

Nəticə

Bu gün region dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi inkişafı və ekoloji dayanıqlığı üçün bərpa olunan enerji mənbələrinin, xüsusilə hidroenerji resurslarının strateji planlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Su ehtiyatlarının məhdudluğu, transsərhəd çayların paylaşılması, regional münaqişələr və iqlim dəyişmələrinin təsiri hidrosiyasəti daha da mürəkkəbləşdirir. Bu kontekstdə strateji yanaşma yalnız enerji istehsalını deyil, həm də su ehtiyatlarının idarə edilməsini, ekoloji tarazlığı və regional əməkdaşlığı əhatə etməlidir. Bu risklərin ekosistemə təsiri elə bir səviyyədə baş verir ki, su ehtiyatlarının idarə olunmasında tarazlığın qorunması zərurəti meydana çıxır. Sərhədyanı su resurslarının qeyri-bərabər paylanması və transsərhəd xarakteri də bu cür regional çətinliklərdən biridir. Cənubi Qafqazda əsas çaylar (məsələn, Kür, Araz və digər qollar) transsərhəd xarakter daşıyır. Bu, ölkələr arasında su resurslarına çıxış və istifadə məsələlərində gərginlik yarada bilər. Məhz bu baxımdan Kür və Araz çaylarının istifadəsində regional əməkdaşlığın əhəmiyyəti qaçılmazdır.

Cənubi Qafqazda hidroenerji həm enerji təhlükəsizliyi, həm də bərpa olunan enerji strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Bu sahənin uğurlu inkişafı üçün regional əməkdaşlıq, ekoloji tarazlığın qorunması və dayanıqlı texnologiyalara sərmayə yatırılması çox vacibdir. Hidroenerji perspektivləri düzgün idarə olunduğu təqdirdə region üçün iqtisadi sabitlik və ekoloji fayda təmin edələ bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Alakbarov, A. (2014). *Transboundary water issues in the Southern Caucasus in the context of international law*

Global and regional hydropolitical problems in the context of international cooperation and security International Conference. Baku. (p.58-68).

2. *Azerbaijan, Georgia Make Progress Towards the Joint Sustainable Management of Kura River* (2013). http://sdg.iisd.org/news/azerbaijan-georgia-make-progress-towards-the-joint-sustainable-management-of-kura-river/.

3. *Azərbaycan ərazilərinə silahlı erməni təcavüzü: itki və tələfatlar (1988-1994). (*2016) – Bakı. -275 s).

4. *Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar.* http://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a4.pdf. (2672 s).

5. Bakhshiyeva, Y. (2017) *The problems of integrated management of water resources in South Caucasus* İntercultural Communications, Tbilisi. (p.109-115).

6. BEA. *Bərpa olunan enerji mənbələri 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi istehsal gücünün 80 faizini təşkil edəcək.* https://azertag.az/xeber/bea_berpa_olunan_enerji_menbeleri_2030_cu_ile_qeder_elektrik_enerjisi_istehsal_gucunun_80_faizini_teskil_edecek-2798920

7. *Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya Avropanın yaşıl enerji landşaftının formalaşmasında əsas tərəfdaşdırlar*
https://az.trend.az/azerbaijan/politics/4028072.html
8. COP29. (2024). *Şərqdən Qərbə “yaşıl” enerji dəhlizi*
https://xalqqazeti.az/uploads/pdf-files/120619/xalqqazeti- .pdf
9. Gezer, A., Erdem, A. *Su Stresi, Su Kıtlığı ve Su Tasarrufu Hakkında Halkın Farkındalığının Belirlenmesi: Akdeniz Üniversitesi Örnek Çalışması.* http://dacd.artvin.edu.tr/tr/download/article-file/476928 -10 s.
10. *Yaşıl enerji hədəfləri milli prioritetlər sırasındadır.*
https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/236325-yasil-enerji-hedefleri-milliprioritetler-sirasindadir
11. *Qara dəniz sualtı kabeli layihəsi regionun enerji mənzərəsini dəyişəcək.* https://azertag.az/xeber/qara_deniz_sualti_kabeli_layihesi_regionun_enerji_menzeresini_deyisecek___ekspertlerin_serhi-3203162
12. *Qarabağ və Şərqi Zəngəzur yaşıl enerji zonası olacaq*. (2021).
https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-ve-serqi-zengezur-yasil-enerji-zonasi-olacaq-1633466251.
13. Qurbanov, A. (2018). *Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya* http://elibrary.-bsu.edu.az/files/books_460/N_210.pdf

Rəyçi: ps.f. d., dos. Südabə Hüseynova

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1076

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN SOSİAL-PSİXOLOJİ ƏSASLARI VƏ MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİ

Günel Məlikli
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Milli Müdafiə Universitetinin professoru
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
https://orcid.org/0009-0000-6154-0009

Xülasə. Respublikamızda dövlət gənclər siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və uğurla həyata keçirilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz dahi şəxsiyyətin diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında gənclərin yaxından iştirakı üçün hər cür şərait yaradılıb və bu sahədə mühüm nəticələrə nail olunub.

Məqsəd: Respublikamızda dövlət gənclər siyasətinin uğurlu inkişafını təhlil etmək.

Metodologiya: müqayisəli təhlil və sintez üsulu.

Elmi yenilik: Heydər Əliyevin gənclər siyasətinin psixoloji prinsiplərinin İlham Əliyev dövründə necə davam etdirildiyi nəzərdən keçirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin gənclər siyasətinin milli kimlik və kollektiv şəxsiyyət formalaşdırmasındakı rolunun psixoloji təhlili aparılır.

Açar sözlər: gənclər siyasəti, sosial-psixoloji məzmun, elmi infrastrukturun modernləşdirilməsi, gənclər siyasətinin psixoloji tərəfləri.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА И ТРЕБОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЭПОХИ

Гюнель Меликли

Резюме. Определение и успешная реализация государственной молодежной политики в нашей республике неразрывно связаны с именем Национального лидера Гейдара Алиева. Благодаря вниманию и заботе этой выдающейся личности были созданы все необходимые условия для активного участия молодежи в общественно-политической жизни страны, а также достигнуты значительные результаты в данной сфере.

Цель исследования - проанализировать успешное развитие государственной молодежной политики в нашей республике.

Научная новизна работы заключается в том, что рассматривается преемственность психологических принципов молодежной политики Гейдара Алиева, получивших дальнейшее развитие в период правления Ильхама Алиева. В работе проводится психологический анализ роли молодежной политики, инициированной Гейдаром Алиевым, в формировании национальной идентичности и коллективного сознания.

Ключевые слова: молодежная политика, социально-психологические основы, модернизация научной инфраструктуры, психологические аспекты молодежной политики

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FOUNDATION OF THE YOUTH POLICY OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AND THE REQUIREMENTS OF THE MODERN ERA

Gunel Malikli

Abstract: The definition and successful implementation of state youth policy in our republic are closely associated with the legacy of National Leader Heydar Aliyev. Duo to his policies and leadership, favorable conditions were created for the active participation of young people in the socio-political life of the country, and significant results were achieved in this field.

Objective: The objective of the article is to analyze the development of state youth policy in the republic.

Scientific innovation: This study examines how the psychological principles of Heydar Aliyev's youth policy were continued during the presidency of Ilham Aliyev. A psychological analysis of the role of the youth policy of the National Leader Heydar Aliyev in shaping national identity and collective identity.

Keywords: youth policy, socio-psychological content, modernization of the scientific infrastructure, psychological aspects of youth policy.

Bir xalqın, millətin yaşaması, inkişafı üçün ən əhəmiyyətli təməllərdən biri də ölkənin gəncləri, dövlətin gənclər siyasətidir. Cəmiyyətdə sağlam və savadlı gənclərin yetişməsi gələcək nəslin sağlam olması deməkdir. Bir sözlə, gənclər dövlətin inkişafında önəmli rol sahibidir [2]. Azərbaycanın müstəqilliyinin dönməz və əbədi olmasının əsas mənbəyi və təminatçısı məhz Azərbaycan gəncliyidir [4]. Respublikamızda dövlət gənclər siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və uğurla həyata keçirilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz dahi şəxsiyyətin diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında gənclərin yaxından iştirakı üçün hər cür şərait yaradılıb və bu sahədə mühüm nəticələrə nail olunub [5].

Azərbaycanda gənclər siyasətinin formalaşması və inkişafı təkcə institusional tədbirlər məcmusu deyil, həm də dərin sosial-psixoloji məzmun daşıyan prosesdir. Bu siyasətin Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlanması ilk növbədə kollektiv şəxsiyyətin qurulması mexanizmi kimi çıxış edir.

Məhz dahi şəxsiyyətin diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında gənclərin yaxından iştirakı üçün hər cür şərait yaradılıb və bu sahədə mühüm nəticələrə nail olunub.

1993-cü ildən sonra yaradılan “ictimai-siyasi sabitlik və əmin-amanlıq” mühiti təkcə siyasi deyil, həm də psixoloji sabitliyin bərpası kimi qiymətləndirilə bilər. Bu, sosial narahatlığın aradan qaldırılması və kollektiv inamın bərpası prosesinə uyğun gəlir. Respublika gənclərinin forumları müxtəlif məsələləri müzakirə etmək, optimal yollar seçmək, vəzifələri götür-qoy etmək, konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmələr aparmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Amma bir fəaliyyət istiqaməti, necə deyərlər, dəyişməz olaraq qalır: həm hakimiyyət orqanları və müxtəlif təşkilatlar, həm də gənclər ölkəni inkişaf etdirmək, müstəqilliyi qorumaq və möhkəmləndirmək istiqamətində daha fəal çalışmalıdırlar. Bu baxımdan respublika gənclərinin I forumunda Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi sözlər son dərəcə aktualdır: “... Əmin olun ki, gənclərə qayğı, diqqət bundan sonra günbəgün, aybaay, ilbəil artacaq. Çünki siz, həqiqətən, Azərbaycanın gələcəyisiniz. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir Azərbaycan vətənpərvəri Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşünməlidir. Buna əmin ola bilərsiniz. Ancaq sizin qarşınızda çox böyük vəzifələr durur, qarşınızda böyük yol var. Yol hamar deyil; uzun yoldur, cürbəcür maneələrlə bağlı olan yoldur, o yolu hər biriniz keçməlisiniz. Bu yol müstəqil Azərbaycanın gələcəyi yoludur. Hər bir Azərbaycan gənci öz həyat yolunu müstəqil Azərbaycan respublikasının gələcək yolu kimi qəbul etməlidir və öz həyatını qurarkən, özünü həyatda fəaliyyətə hazırlayarkən və fəaliyyətə başlayıb onu davam etdirərkən özü haqqında da düşünməlidir, ailəsi haqqında da düşünməlidir, ancaq hər şeydən çox, hər şeydən artıq müstəqil Azərbaycanın bugünü, gələcəyi haqqında düşünməlidir. Bu, sizin vəzifənizdir və güman edirəm ki, hər bir Azərbaycan gənci cəmiyyətdə, Vətəndə, ölkədə öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməyə çalışmalıdır” (1 s. 315).

Göründüyü kimi, qeyd edilən istiqamətlər bütövlükdə bir kompleks, sistem təşkil edir və gənclərin həyat fəaliyyətinin ən müxtəlif aspektlərini, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasının ən mühüm məsələlərini bir tam halında birləşdirir. Dövlət gənclər siyasəti gənclərin inkişafı üçün güclü stimul yaradır, onları təkcə bu günün yox, həm də gələcəyin problemləri barədə düşünməyə istiqamətləndirir. Bu siyasət gəncləri əhəmiyyətli dərəcədə fəallaşdırır, onların aktiv vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına ciddi təsir göstərir [3 s.190-196].

Gənclik dövrü sosial-psixoloji varlıq kimi formalaşmaqda olan nəslin inkişafında mühüm mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə adətən insan biososial-psixoloji varlıq kimi formalaşır, onlarda məsuliyyətli davranış formaları təşəkkül tapır. Gənclərin fəaliyyətinin psixoloji təhlili aşkar edir ki, Prezident İlham Əliyev son 23 ildə gənclərimizin hərtərəfli inkişafı üçün bütün imkanlardan istifadə edir [6].

Respublikamızda dövlət gənclər siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və uğurla həyata keçirilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz dahi şəxsiyyətin diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında gənclərin yaxından iştirakı üçün hər cür şərait yaradılıb və bu sahədə mühüm nəticələrə nail olunub. 1997-ci ildə Ulu öndər fevralın 2-ni Gənclər Günü elan etdi və həmin tarix qəlbi qurub-yaratmaq eşqi ilə döyünən hər bir Azərbaycan gəncinin Vətən qarşısında hesabat günü oldu.

Ümummilli liderin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev də hər zaman fəaliyyətində gənclərlə iş məsələsinə çox həssaslıqla yanaşır, müstəqil Azərbaycan dövlətinin bugünü və gələcəyinin əsas sosial qüvvəsi olan müasir gəncliyin vətənpərvər ruhda yetişməsi üçün nə lazımdırsa edir.

Dövlət gənclər siyasətini prioritet istiqamət kimi diqqət mərkəzində saxlamaqla, gəncliyin cəmiyyətin inkişafında sosial təbəqəyə çevrilməsinə, sosial-iqtisadi sahələrdə uğurlar əldə etməsinə, islahatların gerçəkləşdirilməsi prosesinə qoşulmasına dəstək verir. Azərbaycan gəncliyi ictimai həyatın bütün sahələrində aktiv fəaliyyəti ilə seçilir, siyasi, iqtisadi, humanitar, sosial tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Gənclər hər bir xalqın xoşbəxt gələcəyə olan ümidinin rəhnidir. Gənclər cəmiyyətin dinamik, hərəkətverici, fəal hissəsi, ideyaların gələcəyə ötürülmə qüvvəsidir [7].

Müasir dövrdə həmin siyasətin davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti başqa bir sosial-psixoloji ehtiyaca – dəyişikliklərin idarə olunmasına gönəlir. Bu, gənclərdə yeniliyə yönələn fəaliyyəti stimullaşdırmaqla yanaşı, bu yeniliyin milli kimliyə əsaslanan vətəndaşlıq psixologiyasını da formalaşdırır.

Gənclər siyasətinin tərkib hissəsi kimi göstərilən elmi infrastrukturun modernləşdirilməsi, yüksəkixtisaslı kadr hazırlığı kimi tədbirlər fərdi səviyyədə psixoloji cəhətdən mühüm bir amil olan “özünü həyata keçirmə” potensialını artırır. Müasir dövrdə gənclərin inkişafı yalnız ənənəvi elmi və sosial fəaliyyətlə məhdudlaşmır. Qlobal transformasiyalar fonunda rəqəmsallaşma, süni intellekt texnologiyaları və yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri gənclərin fəaliyyət istiqamətlərinin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən innovasiya siyasəti gənclərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişafına, informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etmələrinə və yeni texnoloji mühitdə rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis kimi formalaşmalarına mühüm imkanlar yaradır. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi elmi araşdırmaların keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, gənclərin analitik düşünmə qabiliyyətinin və yaradıcı potensialının inkişafına da müsbət təsir göstərir.

Gənclərə öz bacarıqlarını inkişaf etdirə biləcəkləri, beynəlxalq məkanda öz yerini tapa biləcəkləri bir mühitin təqdim edilməsi onlarda daxili motivasiyanı və məsuliyyət hissini gücləndirir. Bu, yüksək sosial iştiraka hazır, öz gələcəyinə inanan və bunun üçün öhdəlik daşıyan bir nəslin formalaşmasına şərait yaradır. “Sağlam düşüncəli yeni nəsil” ifadəsi ilə təsvir olunan model təkcə siyasi baxışları deyil, həm də mənəvi və psixoloji cəhətdən tarazlıq axtarışını özündə əks etdirir.

Beləliklə, Azərbaycanda gənclər siyasəti gənclərin iqtisadi və sosial cəhətdən dəstəklənməsi ilə yanaşı, onların psixoloji rifahını, mənəvi dünyasını və kollektiv mənlik hissini formalaşdıran mürəkkəb sosial-psixoloji mühit kimi də çıxış edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda formalaşdırdığı gənclər siyasətinin psixoloji tərəfləri ilk növbədə gənc nəsildə sağlam və güclü bir şəxsiyyətin, milli mənlik hissinin inkişafına yönəlmişdir. Bu yanaşma gənclər üçün etibar və inam mühiti yaradaraq, onların öz potensiallarına inamını artıran mühüm psixoloji dəstək bazası rolunu oynamışdır. "Gənclər Azərbaycanın gələcəyidir" prinsipinin təcəssümü olaraq, bu siyasət gənclərdə dərin sosial məsuliyyət hissi formalaşdıraraq, onları ölkənin taleyi üçün həssas və fəal iştirakçılara çevirmişdir. Gəncliyə daimi hörmət və dəstək göstərilməsi isə onlarda psixoloji təhlükəsizlik və cəmiyyətdə mənsubiyyət duyğusunu möhkəmləndirir. Eyni zamanda, təhsil, idman və mədəniyyətə verilən strateji prioritet gənclərin həm intellektual, həm də emosional-sosial inkişafı üçün imkanlar açır. Heydər Əliyevin özü də güclü bir şəxsiyyət və vətəndaşlıq nümunəsi kimi, gənclər üçün psixoloji cəhətdən cəlbedici olaraq onların dəyərlər sisteminin formalaşmasına əvəzolunmaz təsir göstərirdi. Dövlət səviyyəsində gəncliyə verilən bu misilsiz dəyər və diqqət, bütövlükdə bir nəslin sosial statusunu yüksəltməklə, gələcəyə ümid və inamla baxmağa şərait yaratdı. Beləliklə, Ümummilli liderin təyin etdiyi gənclər siyasəti Azərbaycan

gəncliyinin kollektiv psixologiyasında inam, yaradıcılıq, fəal vətəndaşlıq və optimist dünyagörüşü kimi əsaslı pozitiv keyfiyyətlərin mənimsənilməsinə və möhkəmlənməsinə güclü töhfə verdi.

Ölkəmizdə gənc kadrlar dövlət qulluğuna təzə enerji və innovativ baxış gətirərək, bu sistemin dinamik inkişafında hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. Onların fəaliyyətinin psixoloji tərəfi ilk növbədə yüksək motivasiya, öyrənməyə hazırlıq və dəyişikliklərə çevik münasibət kimi amillərlə özünü göstərir. Bu gənclər tez-tez böyük ideallarla və dəyişiklik etmək arzusu ilə işə başlayır, bu da onların peşəkar fəaliyyətində təkanverici rola malik olur. Təbiidir ki, bəzi hallarda təcrübə çatışmazlığı və qurulmuş qaydalara uyğunlaşma müəyyən problemlər yarada bilər ki, bu da müəyyən psixoloji gərginliyə səbəb ola bilər. Lakin dövlət tərəfindən düzgün dəstək varsa, bu çətinliklər gənclərin uyğunlaşma qabiliyyətini və problem həll etmə bacarıqlarını gücləndirən bir amilə çevrilir. Kollektivə inteqrasiya və nəsillərarası təcrübə mübadiləsi gənc mütəxəssisin həm sosial, həm də peşəkar kimliyinin formalaşmasına kömək edir. Məsuliyyətli vəzifələrə cəlb olunma onlara əhəmiyyətli psixoloji motivasiya verir, belə ki, onların səyləri qəbul edilir və dəyərləndirilir. Beləliklə, gənc kadrların potensialının tam açılması yalnız onların peşəkar keyfiyyətlərindən deyil, həm də yaradılan psixoloji əlverişli mühitin səmərəliliyindən asılıdır.

Ümumlilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin siyasi kursunda da gənc kadrların təkmilləşdirilməsi yalnız inzibati deyil, həm də dərin psixoloji məzmun daşıyır. Bu yanaşma ilk növbədə gənclərdə özünədəyərlik hissini gücləndirir, onları milli məqsədə həsr olunma motivasiyası ilə təmin edir. Dövlət idarəçiliyinə cəlb edilmə prosesi onlara etimad və məsuliyyət hissi aşılayaraq, güclü peşəkarlığın formalaşmasına şərait yaradır.

Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu gənclər siyasəti nəticəsində onların hazırkı siyasi strategiyaya və milli dəyərlərə uyğunlaşması onların mənəvi-psixoloji bütövlüyünü möhkəmləndirir. Məsul vəzifələr gənclərdə stresə davamlılıq və psixoloji çeviklik kimi keyfiyyətləri formalaşdırır, bu da öz növbəsində cəmiyyətdə sosial ədalət psixologiyasını gücləndirir. Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin strategiyası əsasında həyata keçirilən bu siyasət gənclərdə güclü psixoloji əsaslı vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasına həlledici təkan verir.

Gənclər siyasəti və təhsil sisteminin formalaşdırılmasının psixoloji tərəfləri ilk növbədə gənclərin inkişaf mərhələlərinin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla başlayır, çünki bu, onların öyrənmə və sosial inteqrasiya proseslərinə uyğun proqramların hazırlanmasına zəmin yaradır.

Bu kontekstdə təhsil sistemi təkcə akademik biliklər deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşması, özünüdərk və məsuliyyət hissinin inkişafı üçün psixoloji cəhətdən təhlükəsiz mühiti təmin etməlidir. Gənclər siyasətində isə gənclərin psixoloji ehtiyaclarına, o cümlədən onların kimlik axtarışı, mənəvi dəyərlərin yaranması və sosial mənsubiyyət hissinin artırılmasına diqqət yetirilməsi vacibdir. Hər iki sahə gənclərin daxili motivasiyasını və yaradıcılıq potensialını stimullaşdıran yanaşmaları ön plana çıxarmalı, məqsədyönlülük və dözümlülük kimi psixoloji keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə kömək etməlidir.

Eyni zamanda müasir təhsil strategiyasında rəqəmsal transformasiya və texnoloji innovasiyalar mühüm yer tutur. Rəqəmsal təhsil mühiti gənclərin informasiya cəmiyyətində aktiv iştirakını təmin edir, onların süni intellekt, böyük verilənlər analizi və digər qabaqcıl texnologiyalar sahəsində bilik və bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır. Bu proses gənclərin yalnız texnoloji biliklərini artırmır, həm də onların psixoloji adaptasiya qabiliyyətini gücləndirərək sürətlə dəyişən sosial və iqtisadi mühitə uyğunlaşmalarını asanlaşdırır. Bununla yanaşı, yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin təhsil proqramlarına inteqrasiyası gənclərdə ekoloji məsuliyyət, davamlı inkişaf düşüncəsi və təbiətə həssas münasibətin formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

Gənclər siyasəti psixoloji cəhətdən sağlam nəslin yetişməsi üçün gənclərin ictimai həyatda fəal iştirakını təşviq edən və onların öz qərar və seçimlərinə hörmət ehtiva edən prinsiplər əsasında qurulmalıdır.

Təhsil sistemində psixoloji xidmətlərin effektiv inteqrasiyası, gənclərin emosional və sosial bacarıqlarının kifayət qədər formalaşmamasından yaranan problemlərin vaxtında aşkarlanması və həllində mühüm rol oynayır. Ümumilikdə, gənclərin psixoloji inkişafının dəstəklənməsi onların yalnız bilik bazası deyil, həm də mənəvi bütövlüyü və ictimai məsuliyyəti olan şəxslər kimi yetişmələrinə kömək edir.

Nəticə

Müasir mərhələdə gənclər siyasətinin inkişafı həm də qlobal çağırışlarla – rəqəmsal transformasiya, süni intellekt texnologiyalarının geniş tətbiqi və yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması ilə sıx bağlıdır. Bu istiqamətlər gənclərin innovativ düşüncə tərzinin inkişafına, onların yeni iqtisadi və sosial münasibətlər sistemində fəal iştirakına şərait yaradır. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən rəqəmsallaşma strategiyası və davamlı inkişaf proqramları Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq innovasiya və texnologiya mühitinə inteqrasiyasını sürətləndirir. Beləliklə, müasir gənclər siyasəti yalnız sosial və psixoloji dəstək mexanizmi deyil, həm də ölkənin texnoloji və ekoloji gələcəyinin formalaşdırılmasında mühüm strateji vasitə kimi çıxış edir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin başladığı və İlham Əliyevin davam etdirdiyi davamlı və sabit siyasət cəmiyyətdə, xüsusilə gənclər arasında, güclü bir etimad və təhlükəsizlik hissi yaratmışdır. Bu, sosial şəraitdə yüksək qayğı və diqqətin nəticəsi olaraq gənclərdə peşəkar potensialın formalaşmasına, onların cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi çıxış etməsinə səbəb olmuşdur. Dövlətin bütün səviyyələrində bu kadrlardan səmərəli istifadə imkanlarının yaradılması isə sosial ədalət psixologiyasını gücləndirərək, hər bir fərdin öz imkanlarını həyata keçirə biləcəyinə dair inamı dərinləşdirmişdir. Nəhayət, suverenlik və konstitusiyanın qorunması kimi əsas dəyərlərin diqqət mərkəzində saxlanılması, cəmiyyəti vahid bir məqsəd ətrafında birləşdirərək, perspektivli bir gələcək üçün kollektiv bir hərəkət psixologiyası yaratmışdır. Beləliklə, bütövlükdə davamlı siyasət və gənclərə dəstək, Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-psixoloji sağlamlığını, birlik hissini və dinamik inkişaf meyilliyini gücləndirən əsas amillər olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev: Azərbaycan gəncləri cəmiyyətimizin fəal hissəsidir/https://mod.gov.az/az/pre/34657. html

2. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı: Qapp-poliqraf Korporasiyası,

3. Malikli G. Priority Directions Of Youth And Educational Policy Implemented By The President Of The Republic Of Azerbaijan Ilham Aliyev. https://aem.az/prorty-drectons-of-youth-and-educatonal-polcy-mplemented-by-the-presdent-of-the-republc-of-azerbajan-ilham-aliyev

4. Məhərrəmov V. Gənclər Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasəti dəstəkləyirlər/https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/gencler-prezident-ilham-eliyevin-heyata-kecirdiyi-ugurlu-siyaseti-destekleyirlernbsp-1767733549/379416

5. Məlikli G. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf sistemində gənc nəslin rolu. Gənc tədqiqatçı. Elmi-praktiki jurnal, 2019, s.190-196

6. Məlikli G. Biz gənclər əldə etdiyimiz bütün uğurlara görə Ali Baş Komandana borcluyuq. https://mod.gov.az/az/pre/53866.html

7. Məlikli G. Müasir gənclik gələcəyə olan ümidin rəhnidir. https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/muasir-genclik-geleceye-olan-umidin-rehnidir-1643747968

8. Məlikli G. Prezident İlham Əliyevin çıxışları Azərbaycan gəncinin mənəvi-psixoloji hazırlığını ali səviyyədə tamamlayır https://science.gov.az/az/news/open/31464

9. Məlikli G. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqi üçün irəli sürdüyü strategiya gənc nəslin gözü önündə realliğa çevrilib. Heydər Əliyev və müasir Şərq” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın tezisləri. Bakı, “Elm”, – 116 səh.

Rəyçi: f.f.d., dos. Həbib Hüseynov

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1080

ERMƏNİSTANIN GƏLƏCƏYİ İLƏ BAĞLI SİYASİ-İDEOLOJİ VƏ HƏRBİ DİSKURSUN FORMALAŞMASI

Aysel İbrahim Abdinli
elmi işçi, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**
ibrahimaysel67@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-5582-9486

Xülasə. 2020-ci il Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanın siyasi sistemi və ictimai şüurunda baş verən transformasiyalar ölkənin gələcək inkişaf istiqamətləri ilə bağlı diskursu daha da kəskinləşdirmişdir. Siyasi elita, hərbi dairələr və ictimai aktorlar arasında təhlükəsizlik arxitekturası və xarici siyasət prioritetləri məsələsində ziddiyyətli yanaşmalar formalaşmışdır. Reformist meyillər daxili demokratikləşmə proseslərini stimullaşdırsa da, eyni zamanda təhlükəsizlik müstəvisində yeni qeyri-müəyyənliklər yaratmışdır. Paralel olaraq, yeni siyasi elitaların meydana çıxması və onların Rusiya ilə münasibətlərə fərqli yanaşmaları Ermənistanın regional mövqeyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu kontekstdə Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı diskurs təkcə mövcud hakimiyyətin yürütdüyü siyasəti deyil, həm də ictimai rəyin strukturunu və istiqamətlənməsini əks etdirir.

Açar sözlər: Ermənistan, Qarabağ müharibəsi, ictimai şüur, təhlükəsizlik arxitekturası, post-münaqişə dövrü.

FORMATION OF POLITICAL-IDEOLOGICAL AND MILITARY DISCOURSE ON THE FUTURE OF ARMENIA

Aysel Ibrahim Abdinli

Abstract. Following the 2020 Karabakh War, transformations within Armenia’s political system and public consciousness have significantly intensified the discourse surrounding the country’s future development trajectories. Divergent approaches to issues of security architecture and foreign policy priorities have emerged among the political elite, military circles, and public actors. While reformist tendencies have stimulated processes of domestic democratization, they have simultaneously generated new forms of uncertainty within the security domain. In parallel with this, the emergence of new political elites and their differentiated approaches toward relations with the Russian Federation constitute one of the key factors shaping Armenia’s regional positioning. In this context, the discourse on Armenia’s future reflects not only the policies pursued by the incumbent government but also the structure and orientation of public opinion.

Keywords: Armenia, Karabakh War, public consciousness, security architecture, post-conflict period.

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО И ВОЕННОГО ДИСКУРСА О БУДУЩЕМ АРМЕНИИ

Айсель Ибрагим Абдинли

Резюме. После Карабахской войны 2020 года трансформации, произошедшие в политической системе Армении и общественном сознании, существенно обострили дискурс, связанный с будущими направлениями развития страны. В среде политической элиты, военных кругов и общественных акторов сформировались противоречивые подходы к вопросам архитектуры безопасности и внешнеполитических приоритетов Армении. Реформаторские тенденции, стимулируя процессы внутренней демократизации, одновременно породили новые формы неопределенности в сфере национальной безопасности. Параллельно формирование новых политических элит и дифференцированные подходы к отношениям с Российской Федерацией выступают в качестве ключевых факторов, определяющих региональное

позиционирование Армении. В данном контексте дискурс о будущем Армении отражает не только политику действующей власти, но и структуру, а также направленность общественного мнения.

Ключевые слова: Армения, Карабахская война, общественное сознание, архитектура безопасности, постконфликтный период

Giriş

2020-ci il Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistan siyasi sistemində və ictimai şüurunda baş verən dəyişikliklər ölkənin gələcək inkişaf istiqamətləri ilə bağlı mübahisələri daha da dərinləşdirdi. Bu dövrdə həm siyasi elita, həm də hərbi və ictimai xadimlər arasında Ermənistanın təhlükəsizlik arxitekturası və xarici siyasət oriyentasiyası barədə ziddiyyətli fikirlər formalaşdı. Reformist yanaşmalar ölkə daxilində demokratikləşmə proseslərini sürətləndirsə də, eyni zamanda təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən qeyri-müəyyənliklər müşahidə edilir. Ölkədə yeni elitaların yaranması və onların Rusiya dövləti ilə olan münasibətlərə fərqli aspektlərdən yanaşmaları Ermənistanın regional mövqeyinə təsir edən amillərdəndir. Bu səbəbdən Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı diskurs təkcə mövcud hakimiyyətin yürütdüyü siyasəti deyil, həm də ictimai rəyin strukturunu əks etdirir. Beləliklə, Ermənistanın gələcəyi müxtəlif siyasi, hərbi və ictimai xadimlərin ideoloji mövqeləri, təhlükəsizlik qavrayışları və xarici siyasət prioritetlərinin əsasında formalaşır. Bu səbəbdən də onların ölkənin gələcəyinə dair olan fikirlərinin təhlil edilməsi vacibdir. Bu tədqiqat həmin baxışların kontent təhlili vasitəsilə sistemləşdirilməsini və əsas tematik istiqamətlərin (təhlükəsizlik, Qərbə inteqrasiya, dövlət modernləşməsi və milli suverenlik) müəyyənləşdirilməsini məqsəd kimi qarşıya qoyur. Belə bir yanaşma postsovet məkanında kiçik dövlətlərin gələcək strategiyalarını müəyyənləşdirməkdə ictimai diskursun roluna dair daha geniş elmi nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Ermənistanın müasir siyasi və ideoloji müstəvisi postsovet məkanındakı mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərin mərkəzində formalaşmışdır. Bu dövlətin siyasi kimliyi və gələcək inkişaf trayektoriyası həm tarixi, həm də geosiyasi amillərlə sıx bağlıdır. Ermənistanda siyasi və ictimai fikir tarix boyu müxtəlif mərhələlərdə radikal ideoloji yönümlərlə formalaşmış, xüsusilə milli kimlik, ərazi iddiaları və təhlükəsizlik məsələləri ətrafında cəmlənmişdir. Bu baxımdan Ermənistanın siyasi, hərbi və ictimai xadimlərinin “Ermənistanın gələcəyi” anlayışına münasibəti təkcə daxili siyasətin deyil, həm də regional sabitliyin gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirən mühüm göstəricilərdən biridir. Tədqiqatda erməni siyasi, hərbi və ictimai xadimlərinin “Ermənistanın gələcəyi” ilə bağlı çıxışları, müsahibələri və bəyanatları kontent təhlilinin klassik və müasir metodları əsasında araşdırılır. Kontent təhlili siyasi elmlərdə mürəkkəb ideoloji məzmunları, diskursiv strategiyaları və aktorların məqsədyönlü kommunikasiya davranışlarını sistemləşdirmək üçün geniş tətbiq olunan metodoloji çərçivədir. Tədqiqat üçün korpus üç əsas mənbə üzrə toplanmışdır:

• Ermənistanın siyasi liderlərinin (Paşinyan, Köçəryan, Sərkisyan və s.) 2018–2024-cü illər üzrə çıxışları;

• Hərbi elitanın (David Tonoyan, Movses Hakobyan, Artak Davtyan və s.) post-müharibə dövrü bəyanatları;

• Analitik mərkəzlər (RSC, CivilNet, Caucasus Watch və diaspor təşkilatları) tərəfindən yayımlanan analitik yazılar və ekspert şərhləri.

Materialların seçimi mətnin mövzunu birbaşa “Ermənistanın gələcəyi” kontekstində şərh etməsi, yaxud siyasi-ideoloji orientasiya barədə sistemli dəyərləndirmələr aparması meyarına əsaslanmışdır.

Müasir Ermənistan cəmiyyətində “gələcək” anlayışı əksər hallarda dövlətin suverenliyinin qorunması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və regional münasibətlərdə rolun yenidən müəyyənləşdirilməsi kontekstində şərh olunur. Ermənistan siyasi və ictimai elitasının baxışlarının analizi göstərir ki, ölkə daxilində iki əsas ideoloji istiqamət formalaşıb: bir tərəfdən Qərb dəyərlərinə inteqrasiya və demokratik inkişaf xətti, digər tərəfdən isə revanşist və milli-romantik konsepsiyalar. Bu iki tendensiyanın toqquşması ölkənin daxili siyasətini, xarici əlaqələrini və gələcək inkişaf modelini müəyyən edir**.**Sözügedən ölkənin siyasi və ictimai strukturlarında formalaşan siyasi-ideoloji diskurslar ölkənin gələcək strategiyalarını müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir. Xüsusilə 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsi və sonrakı dövr ölkənin təhlükəsizlik anlayışında, eləcə də xarici siyasət prioritetlərində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur (7, s. 25). Diskurs anlayışı sosial elmlərdə

dil və məna sistemləri vasitəsilə müəyyən dövrdə hakim olan ideyaların və praktiki biliklərin mənimsənilməsini izah edir (4, s. 54). Bu tədqiqat kontekstində “Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı diskurs” terminінə siyasi liderlərin, hərbi rəsmilərin, ictimai xadimlərin və analitik mərkəzlərin gələcəyə dair bəyanatlarının məna və strukturlarını əhatə edən konseptual çərçivə kimi yanaşılır. Kontent təhlili üsulu ilə bu çıxışların tematik dominantları, ifadə vasitələri və diskursiv strategiyaları müəyyən edilir.

XIX–XX əsrlərdə erməni siyasi ideyalarının təşəkkülü, erməni siyasi düşüncəsinin formalaşması XIX əsrin sonlarından etibarən milli ideya konsepsiyası ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu dövrdə erməni siyasi elitası əsasən Qafqaz və Osmanlı imperiyalarında fəaliyyət göstərən ziyalı dairələrdə formalaşmış və onların ideoloji xətti “Böyük Ermənistan” ideyasına əsaslanmışdır. 1887-ci ildə yaranan “Daşnaksütyun” partiyası (Erməni İnqilabi Federasiyası) bu ideyanı sistemləşdirərək onu həm siyasi, həm də hərbi strategiyanın əsasına çevirdi. Daşnaksütyun ideologiyası “etnik millətçiliyi” və “tarixi ədalətin bərpası” anlayışını mərkəzə almışdı. Bu konsepsiyaya görə, Ermənistanın gələcəyi yalnız itirilmiş ərazilərin “azad edilməsi” və “vahid erməni dövləti”nin qurulması ilə mümkündür (8, s. 83).

Beləliklə, “gələcək” anlayışı burada keçmişin revanşist şərhində təqdim olunurdu. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində erməni siyasi diskursunda Qərb mədəniyyətinə yönəlmiş modernləşmə cəhdləri də müşahidə edilirdi. Lakin bu tendensiyalar əsasən dini və etnik mifologiya ilə birləşərək milli-romantik çalar qazanmışdı. Bu ideoloji baza sonrakı onilliklərdə Ermənistanın bütün siyasi istiqamətlərinə sirayət etmişdir. Daşnak ideologiyası yalnız bir partiya platforması deyil, həm də erməni kimliyinin mühüm sütunlarından biri kimi bilinir. Onun əsas ideoloji prinsipləri üç istiqamətdə cəmlənirdi:

1. Milli suverenliyin “bütün ermənilərin vətəni” anlayışı əsasında qurulması;
2. Qonşu xalqlara qarşı tarixi ədalətsizlik arqumentləri;
3. Diasporanın siyasi rolunun legitimləşdirilməsi (6, s. 286).

Yuxarıda qeyd olunmuş ideologiya 1991-ci ildən sonra müstəqil Ermənistanın daxili və xarici siyasətinə də öz təsirini göstərmişdir. XX əsrin sonlarında Daşnak partiyası formal olaraq siyasi arenada zəifləsə də, onun ideoloji xətti mətbuatda, diaspor təşkilatlarında və hərbi ritorikada yaşamaqda davam etmişdir. Müasir mərhələdə bu ideologiya daha çox “strateji yaddaş siyasəti” formasında təzahür edir. Ermənistan cəmiyyətində keçmişin travmaları – xüsusilə 1915-ci il hadisələrinin interpretasiyası – gələcək siyasətin əsas istiqamətlərindən biri kimi təqdim olunur.

Beləliklə, “gələcək” anlayışı burada tarixi yaddaşın və qisasçı təfəkkürün proyeksiyası kimi çıxış edir. Müstəqillikdən sonra ideoloji istiqamətlərdə dəyişikliklər 1991-ci ildə Ermənistanın müstəqillik qazanması ilə ideoloji sistemdə kəskin transformasiya baş verdi. Əvvəlki sovet beynəlmiləlçiliyi yerini yeni milli dövlətçilik konsepsiyasına verdi. Bu mərhələdə üç əsas ideoloji cərəyan formalaşdı:

1. Milli-romantik xətt – keçmiş “böyük Ermənistan” ideyasının müasir forması;
2. Praqmatik-modernist xətt – Qərblə inteqrasiya və demokratikləşmə tərəfdarları;
3. Revanşist-hərbi xətt – “itirilmiş torpaqların qaytarılması” ideyası ətrafında birləşən qüvvələr (6, s. 287).

Bu ideoloji parçalanma Ermənistanın daxili siyasətində uzunmüddətli qeyri-sabitlik yaratdı. 2018-ci il “məxməri inqilabı” ilə hakimiyyətə gələn Nikol Paşinyan modernist və reformist xətti təmsil etsə də, cəmiyyətin dərin qatlarında daşnak və revanşist düşüncə hələ də güclü şəkildə öz yerini qoruyurdu. Müasir Ermənistanın siyasi ritorikasında “gələcək” anlayışı çox vaxt təhlükəsizlik və identiklik məsələləri ilə eyniləşdirilir (6, s. 288). Bu da göstərir ki, Ermənistan cəmiyyətində ideoloji keçid prosesi tam başa çatmamış, siyasi və mədəni şüur hələ də keçmişin simvolları ilə formalaşır.

Ermənistanın ideoloji inkişafı müxtəlif mərhələlərdə xarakterizə olunur: sovet dönəmi, müstəqilliyin ilk illəri, post-müharibə və 2018-ci il sonrası transformasiya dövrü. Hər mərhələ ölkənin dominant diskurslarında fərqli tematik prioritetlər formalaşdırmışdır.

Son onillikdə Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı diskurs siyasi və hərbi elita arasında fərqli istiqamətlərdə formalaşmışdır. Baş nazir Nikol Paşinyan “sülh gündəliyi”, regional kommunikasiyaların açılması və Avropaya inteqrasiya kimi tezisləri irəli sürərək Ermənistanın inkişaf modelini demokratik modernləşmə üzərində qurmağa çalışır. O, 2023–2024-cü illərdə çıxışlarında “Ermənistanın gələcəyi keçmişin revanşist düşüncələrinə deyil, dayanıqlı dövlət institutlarına

söykənməlidir” fikrini sistematik şəkildə vurğulamışdır (1). Digər tərəfdən, keçmiş müdafiə nazirləri, məsələn, David Tonoyan, Artak Davtyan və Arşak Karapetyan müharibədən sonrakı çıxışlarında təhlükəsizlik konsepsiyasının yenidən qurulmasının zəruriliyini, ordunun modernizasiyasını və “preventiv müdafiə modeli”nin vacibliyini ön plana çəkirlər. Bu dairələr daha çox təhlükəsizlik mərkəzli, riskləri yüksək qiymətləndirən yanaşmanı müdafiə edir. Müasir analitik mərkəzlər, Regional Studies Center (RSC), Caucasus Watch analitikləri, CivilNet ekspertləri Ermənistanın gələcək inkişafını üç əsas istiqamətdə görür: Qərb ilə dərinləşmiş siyasi-institusional əməkdaşlıq, təhlükəsizlik sahəsində yeni tərəfdaşlıq modelləri və diasporanın idarəetmədə rolunun yenidən tənzimlənməsi. Bu dairələr “strateji qeyri-müəyyənliyin Ermənistanı zəiflətməsi” fikrini vurğulayaraq vahid strateji konsepsiyanın formalaşmasının vacibliyini qeyd edirlər. Həmçinin ictimai xadimlər içərisində qərbyönümlü intellektuallar (Stepan Qriqoryan, Benyamin Poqosyan və digərləri), milli-suverenist dairələr (Gevorq Mirzoyan, Hayastan fraksiyasına bağlı ekspertlər), eləcə də avrasiyaçılar arasında ideoloji parçalanma müşahidə edilməkdə davam edir. Bu da ictimai rəyin gələcəyə münasibətində vahid modelin yaranmasına mane olur (2). 2018-ci ildə baş verən “məxməri inqilab” yeni siyasi elitanın, Paşinyan liderliyinin yüksəlişini təmin etdi. Bu dövr islahatçı və qərbyönümlü diskursun güclənməsi ilə əlaqələndirildi. Paşinyan hökumətinin prioritetləri arasında korrupsiyaya qarşı mübarizə, şəffaflıq və idarəetmədə modernləşmə kimi bir sıra məsələlər yer alırdı. Lakin 2020-ci il müharibəsi bu xəttin həm legitimlik baxımından sınanmasına, həm də təhlükəsizlik sahəsində yeni ehtiyaclar ilə birlikdə var olan boşluqların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Bununla da Ermənistanın ideoloji inkişafının tarixində ardıcıl olaraq “təhlükəsizlik”, “milli kimlik” və “modernləşmə” kimi anlayışlar mərkəzi rol oynamış və bu anlayışların nisbəti müxtəlif dövrlərdə dəyişmişdir. Bu mərhələlər göstərir ki, Ermənistanın siyasi-ideoloji inkişafı davamlı transformasiya prosesi olmuş və hər bir mərhələ yeni diskursial prioritetlər, aktorlararası münasibətlər və strateji adaptasiyalarla xarakterizə olunmuşdur. Müasir siyasi elita, xüsusilə 2018-ci ildən sonra formalaşan kadrlar Ermənistanın gələcək strategiyalarında vacib rol oynayır. Bu elita demokratik modernləşməyə, Avropa ilə yaxınlaşmaya və institusional islahatlara üstünlük verən yolgöstərənlərdən təşkil olunmuşdu. Lakin eyni zamanda bu elita regionun təhlükəsizlik reallıqlarını nəzərə almağa məcbur idi.

Paşinyan hökumətinin siyasəti bir tərəfdən korrupsiya ilə mübarizə və hüquqi dövlətin möhkəmləndirilməsi kimi dəyərləri irəli sürürdü, digər tərəfdən isə 2020-ci il müharibəsi nəticəsində təhlükəsizlik sahəsində yaranan boşluqları aradan qaldırmaq üçün praktiki addımlar atmağa məcbur oldu. Bu kontekstdə siyasi elitanın ideoloji mövqeyi “ikili modernləşmə” kimi xarakterizə edilir: həm dəyərlərə əsaslanan demokratikləşmə, həm də təhlükəsizlik təminatı.

Yaranan siyasi elita daxilində siyasi kommunikasiya vasitəsilə “milli bərpa” və “dövlətin yenidən qurulması” kimi terminlər tez-tez istifadə olunur. Bu terminlər cəmiyyət üçün həm ideya, həm də siyasət platforması rolunu oynayır. Lakin elmi tədqiqatlar göstərir ki, siyasi elitanın təklif etdiyi proqramların həyata keçirilməsi üçün institusional güc və stabil strateji konsensusun olmaması ciddi əngəllər yaradır. Bundan başqa, siyasi elitanın xarici siyasət istiqamətində balanslaşdırma cəhdi, Rusiya ilə münasibətlərdə praqmatizm və Qərblə əlaqələrin gücləndirilməsi daxili siyasi müstəvidə müəyyən gərginliklərə səbəb olur. Bu, həm partiya siyasətində, həm də ictimai rəy arasında ziddiyyətlərə yol açır ki, nəticədə uzunmüddətli strateji planların həyata keçirilməsi çətinləşir (3,s. 47). İctimai xadimlər, akademiklər və analitik mərkəzlər Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı diskursun formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. Bu aktorlar həm milli-mənəvi dəyərləri və normativ prioritetləri təqdim edir, həm də praktiki siyasət təkliflərini formalaşdırırlar. Analitik mərkəzlərin hesabatları və ictimai debatlar onu göstərir ki, ölkədə qərbyönümlü, avrasiyaçı və milli-suverenist istiqamətlər paralel şəkildə mövcuddur. Qərbyönümlü intellektual dairələr demokratik institutların gücləndirilməsini və Avropa strukturlarına inteqrasiyanı üstün sayır. Digər tərəfdən avrasiyaçılar daha çox strateji təhlükəsizliyi və mövcud regional ittifaqları ön planda saxlayırlar. Milli-suverenistlər isə özünümüdafiə və daxili iqtisadi dayanıqlılığı vurğulayırlar (1). Media mühiti və sosial şəbəkələr isə diskursun sürətlə formalaşmasına və dəyişikliyinə təsir edir. Yeni nəsil jurnalistlər və ekspertlər arasında praktik dövlətçilik, rəqəmsal təhlükəsizlik və iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artırılması kimi yeni mövzular ortaya çıxır. Bu, ictimai diskursun yalnız siyasi liderlərin bəyanatları ilə məhdudlaşmadığını, həm də geniş ictimai iştirakla dinamik şəkildə dəyişə bildiyini göstərir.

Əlavə olaraq, diasporanın rolu da diqqətəlayiqdir. Xaricdə fəaliyyət göstərən erməni təşkilatları və elmi dairələr Ermənistanda siyasi ideyaların formalaşmasına təsir göstərə bilirlər. Bu, xüsusilə maliyyə yardımları, lobbizm və informasiya dəstəyi vasitəsilə baş verir. Nəticədə, ictimai diskurs həm daxili, həm də trans-millətçi dinamikanın məhsulu kimi meydana gəlir.

Müqayisəli təhlil nəticəsində ortaya çıxan əsas nəticə budur ki, Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı diskursda vahid və uzunmüddətli strateji konsensusun olmaması mövcud qərar qəbuletmə proseslərini zəiflədir. Siyasi, hərbi və ictimai aktorların prioritetləri arasında uyğunsuzluq ölkənin strateji yönəldilməsini çətinləşdirir.

Siyasi elitanın modernləşmə proqramı institutların islahı və beynəlxalq legitimlik axtarışına yönəldiyi halda, hərbi elitanın prioriteti təhlükəsizlik və ənənəvi müttəfiqlərlə əlaqələrin saxlanılmasıdır. İctimai və analitik dairələr isə çoxvektorlu yanaşmanı və balans prinsiplərini təklif edirlər. Bu üç istiqamətin sintetik şəkildə birləşdirilməsi Ermənistanın gələcək inkişaf modelinin əsasını təşkil edən prirotet məslələrdən ola bilər.

Diskurslararası ziddiyyətlər normativ, strateji və institusional səviyyələrdə özünü göstərir. Normativ səviyyədə demokratik dəyərlərlə milli ənənələrin uzlaşması tələb olunur; strateji səviyyədə isə Rusiya və Qərb ilə əlaqələrin balanslaşdırılması mühüm məsələyə çevrilir; institusional səviyyədə isə ordunun rolu və mülki nəzarətin gücləndirilməsi əsas prioritet məsələlərdən biridir.

Bütün bunlar Ermənistanın gələcək diskursunun sabitləşdirilməsi üçün aşağıdakı şərtlərin vacib olduğunu göstərir:

1. Müharibədən sonra yaranmış təhlükəsizlik boşluqlarının elmi əsaslı qiymətləndirilməsi və bunun tərəfdaş siyasətinə inteqrasiyası;
2. İnstitusional islahatların davam etdirilməsi və mülki nəzarətin gücləndirilməsi;
3. İctimai dialoqun genişləndirilməsi və diaspor ilə milli konsensusun formalaşdırılması. Bu şərtlər həyata keçirildikdə, müxtəlif diskursların ortaq strateji baza daxilində sintezi mümkün olacaqdır (5, s. 15).

Ermənistanın ideoloji diskursunun tarixi inkişafı göstərir ki, XIX əsrin sonlarından bəri formalaşmış milli-romantik və revanşist ideyalar müasir dövrdə də siyasi davranış modellərinə təsir etməkdə davam edir. Lakin son illərdə bu tarixi ənənə yenidən qiymətləndirilməyə başlanmış və ölkənin gələcəyi barədə düşüncə daha çox dövlətçilik, təhlükəsizlik və institusional modernləşmə prizmasında şərh edilmişdir. Müasir siyasi elita, xüsusilə 2018-ci ildən sonra formalaşmış hökumət Ermənistanın inkişafını demokratik islahatlar, Avropa strukturları ilə əməkdaşlıq və iqtisadi dayanıqlıq üzərində qurmağa çalışır. Paralel olaraq hərbi dairələr təhlükəsizlik risklərini əsas prioritet hesab edir və ordunun modernləşdirilməsinin ölkənin gələcəyi üçün həlledici olduğunu bildirirlər. Analitik mərkəzlər və ictimai xadimlər isə Ermənistanın gələcək strategiyasının yalnız çoxtərəfli siyasət, yeni diplomatik tərəfdaşlıqlar və diaspor ilə vahid konsensus şəraitində mümkün olduğunu qeyd edirlər. Bu müxtəlif yanaşmalar arasında uzlaşmanın olmaması hazırda Ermənistanın uzunmüddətli inkişaf modelinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir və ölkənin gələcək istiqamətinin ideoloji baxımdan hələ də formalaşma mərhələsində olduğunu göstərir.

Nəticə

Beləliklə, nəticə olaraq demək olar ki:

• Ermənistanın gələcəyi keçmişin təkrarı deyil, onun dərk olunmuş nəticəsidir;

• Gələcək model yalnız sülh, modernləşmə və regional əməkdaşlıq üzərində qurularsa, davamlı ola bilər;

• İdeoloji harmoniya və siyasi reallığın sintezi müasir Ermənistan dövlətçiliyinin əsas təməl prinsipinə çevrilməlidir.

Nəticə etibarilə, Ermənistanın gələcəyi elmi baxımdan post-konflikt ideologiyasının reallıqla barışdığı nöqtədə formalaşacaqdır. Bu isə həm siyasi elitanın məsuliyyətli davranışını, həm də cəmiyyətin intellektual yetkinliyini tələb edir. Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı diskursun sabit və funksional modelə çevrilməsi yalnız ayrı-ayrı ideoloji mövqelərin üstünlüyü ilə deyil, onların rasional sintezi vasitəsilə mümkün görünür. Təhlükəsizlik ehtiyaclarının elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi, institusional islahatların dərinləşdirilməsi və ictimai dialoqun genişləndirilməsi bu prosesin əsas şərtləri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Ermənistan nümunəsi postsovet məkanında münaqişəsonrası dövrdə

ideoloji parçalanmanın dövlətlərin gələcək strategiyalarına təsirini anlamaq üçün mühüm analitik model təqdim edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. CivilNet Research Desk rəsmi internet saytı, https://www.civilnet.am/en/news/810369/-five-troubling-trends-that-defined-armenia-in-2024/
2. CivilNet Research Desk rəsmi internet saytı, https://www.civilnet.am/en/news/704099/-armenia’s-political-fragmentation-continues-in-2023/
3. Elamiryan R. The US, Strategic Environment in the South Caucasus and Armenia: A Sight on the Future. Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, No. 1, 2022, p. 41–53.
4. Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. London: Longman, 1995, p. 54-55.
5. Manucharyan A. National Security and the Concept of Public Dialogue in Armenia. Armenian Center for National and International Studies (ACNIS), Policy Paper, 2011, p. 70.
6. Panossian R. The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars. New York: Columbia University Press, 2006, p. 275-302.
7. Poghosyan G. Reconstructing the Political Future of Armenia: Overcoming Contemporary Turbulence through Role Models. Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, №2, 2023, p. 15-29.
8. Suny R. Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History. Bloomington: Indiana University Press, 1993, p. 72-98.

Rəyçi: ps. f.d., dos. Südabə Hüseynova

UOT 32
https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1083

AZƏRBAYCANIN UĞURLU ENERJİ DİPLOMATİYASI

Gülşən Xalıqova
Doktorant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, **Azərbaycan**
xaliqova.gulshen@mail.ru
https://orcid.org **0000-0002-6017-9247**

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın uğurlu enerji siyasəti təhlil edilir. Bildirilir ki, enerji ixracı layihələrinin şaxələndirilməsi nəticəsində əldə edilən siyasi, iqtisadi əlaqələrin bir mərkəzdə toplanaraq məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması ölkə daxilində iqtisadi sistemin formalaşmasında, sosial həyatın dinamik inkişafında böyük rol oynayır, eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi dayanıqlığın və siyasi dividendlərin əldə edilməsində olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Aparılan düşünülmüş enerji diplomatiyası nəticəsində Avropa ölkələri ilə əlaqələr dərinləşmiş, onların enerji təhlükəsizliyinin təminatında Azərbaycan etibarlı tərəfdaşa çevrilmişdir. Enerji təhlükəsizliyinin təminində şaxələndirmənin mühüm rol oynadığı bildirilir. Bu anlayış həm enerji mənbələrinin, həm də marşrut və texnologiyaların müxtəlifləşdirilməsini nəzərdə tutur. Onun əsas rollarından biri asılılığın azaldılmasıdır. Yəni, enerji ehtiyacları tək bir mənbədən təmin edildikdə həmin mənbədə baş verən böhran – mübaribə, təbii fəlakət, siyasi rejimin dəyişilməsi, mənbədə tükənmənin baş verməsi, siyasi gərginlik, qiymət dalğalanması və s. – bu ölkənin enerji təhlükəsizliyini ciddi şəkildə təhdid edir. Şaxələnmə zamanı belə təhlükələr aradan qalxır, asılılıq azalır, alternativ mənbələr hesabına sabitlik təmin olunur.

Açar sözlər: enerji siyasəti, enerji diplomatiyası, şaxələnmə, neft, qaz, müqavilə, iqtisadiyyat, siyasət, etibarlı tərəfdaş

УСПЕШНАЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гюльшен Халигова

Резюме. В статье анализируется успешная энергетическая политика Азербайджана. Отмечается, что политические и экономические связи, сформированные в результате диверсификации экспортных энергетических проектов и их целенаправленной координации в едином стратегическом центре, играют важную роль в формировании национальной экономической системы, динамичном развитии социальной сферы, а также в обеспечении международной экономической устойчивости и получении политических дивидендов. Благодаря продуманной энергетической дипломатии укрепились отношения с европейскими странами, и Азербайджан стал надёжным партнёром в обеспечении их энергетической безопасности. Подчеркивается важная роль диверсификации в обеспечении энергетической безопасности. Данное понятие предполагает разнообразие источников энергии, маршрутов поставок и используемых технологий. Одной из её основных функций является снижение зависимости от одного источника. Если энергетические потребности обеспечиваются исключительно за счет одного направления, любые кризисы— военные конфликты, природные катастрофы, смена политического режима, истощение ресурсов, политическая напряжённость, колебания цен и другие факторы — могут серьёзно угрожать энергетической безопасности страны. В условиях диверсификации подобные риски минимизируются, зависимость сокращается, а устойчивость обеспечивается за счет альтернативных источников и маршрутов.

Ключевые слова: энергетическая политика, энергетическая дипломатия, диверсификация, нефть, газ, контракт, экономика, политика, надёжный партнёр.

SUCCESSFUL ENERGY DIPLOMACY OF AZERBAIJAN

Gulshen Khaliqova

Abstract. The article analyzes the successful energy policy of Azerbaijan. It is noted that the political and economic relations achieved through the diversification of energy export projects, when centralized and used purposefully, play a significant role in the formation of the country’s economic system, the dynamic development of social life, and are also of great importance in ensuring international economic stability and obtaining political dividends. As a result of a well-planned energy diplomacy, relations with European countries have deepened, and Azerbaijan has become a reliable partner in ensuring their energy security. The important role of diversification in ensuring energy security is emphasized. This concept includes the diversification of energy sources, as well as routes and technologies. One of its main roles is to reduce dependence. That is, when energy needs are met from a single source, crises related to that source — such as war, natural disasters, changes in political regimes, resource depletion, political tensions, price fluctuations, etc., pose a serious threat to a country’s energy security. Through diversification, such risks are mitigated, dependency is reduced, and stability is ensured by alternative sources.

Keywords: energy policy, energy diplomacy, diversification, oil, gas, contracts, economy, politics, reliable partner

Giriş

Azərbaycanın inkişaf strategiyasına təsir edən ən vacib amillərdən biri də ulu öndər Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü siyasətin vacib qolu olan enerji ixracının şaxələndirilməsində geoiqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi və bu layihələrin Cənubi Qafqazın sabitliyində yaratdığı imkanlarla bağlıdır. Azərbaycanın Cənubi Qafqazda yaratdığı postkonflikt reallıq bir tərəfdən yeni geoiqtisadi imkanlar açır, digər tərəfdən regionun enerji və iqtisadi potensialının xarici bazarlara çıxışına yeni fürsətlər yaradır. Məsələn, Trans-Xəzər enerji ixracında Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan və İran arasında bağlanan müqavilələr onu göstərir ki, Azərbaycanın geoiqtisadi siyasəti uğurla davam etməkdədir. Hazırda Azərbaycan regionda hər hansı bir ölkədən enerji asılılığı olmayan, daxili tələbatını öz enerji imkanları hesabına ödəməyə qadir olan və beynəlxalq enerji bazarına böyük töhfələr verən aparıcı dövlətlərdən biri kimi çıxış etməkdədir.

Enerji diplomatiyasında şaxələnmə siyasəti

Məlumdur ki, qlobal iqtisadiyyatın inkişafında enerji resurslarının rolu danılmazdır. XXI əsrdə enerji təhlükəsizliyi anlayışı təkcə enerji resurslarının mövcud olması ilə deyil, eyni zamanda onların etibarlı, davamlı və münasib qiymətlərlə təmin olunması ilə ölçülür. Enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik strategiyasının vacib elementi olmaqla yanaşı, həm də dövlətin iqtisadi gücünün əsas təminatçısıdır. Bu kontekstdə şaxələndirmə anlayışı enerji siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Enerji təhlükəsizliyinin təminində şaxələndirmə çox mühüm rol oynayır. Bu anlayış həm enerji mənbələrinin, həm də marşrut və texnologiyaların müxtəlifləşdirilməsini nəzərdə tutur. Onun əsas rollarından biri asılılığın azaldılmasıdır. Yəni, enerji ehtiyacları tək bir mənbədən təmin edildikdə, həmin mənbədə baş verən böhran – mübaribə, təbii fəlakət, siyasi rejimin dəyişilməsi, mənbədə tükənmənin baş verməsi, siyasi gərginlik, qiymət dalğalanması və s. bu ölkənin enerji təhlükəsizliyini ciddi şəkildə təhdid edir. Şaxələnmə zamanı belə təhlükələr aradan qalxır, asılılıq azalır, alternativ mənbələr hesabına sabitlik təmin olunur.

Enerji daşıyıcılarının fərqli istiqamətlərdən və marşrutlardan idxal edilməsi zamanı enerji axınının dayanması riski azalır. Belə ki, təbii qaz tədarükü üçün bir neçə ölkə seçilə bilər, müxtəlif boru kəmərlərindən idxal həyata keçirilə bilər. Neftin idxalı üçün həm dəniz, həm də quru marşrutlarından istifadə etmək olar. Bundan başqa, daxili alternativ enerji mənbələrindən enerji istehsal etməklə təhlükəsizliyə riayət olunar. Çünki alternativ, bərpa olunan mənbələrdən əldə olunan enerji daha davamlı və risklərə qarşı dözümlü olur.

Enerji şaxələnməsi zamanı bazarda rəqabət artır. Bu rəqabət isə qiymətlərin bir mənbənin diktəsi altında dəyişməsini sual altına alır. Belə olduqda ölkə daha iqtisadi cəhətdən sabit enerji qiymətləri ilə təmin olunur.

Enerji istehsalında mənbələrin şaxələndirilməsi bərpa olunan enerji resurslarının (su, külək, günəş, biokütlə) istifadəsini artırır, təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Bu isə ekoloji davamlılıq, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı baxımından mühüm məsələdir. Enerji şaxələndirilməsi bir ölkəyə beynəlxalq münasibətlərdə daha sərbəst və balanslı siyasət yürütmək imkanı verir. Bir, yaxud bir neçə enerji tədarükçüsündən asılı olmamaq ölkənin milli təhlükəsizliyinin əsaslarını qoruyur.

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı olan və ölkəmizin siyasi və iqtisadi sabitliyinin təməllərini qoyan Ulu öndər Heydər Əliyevin düşünülmüş və uzaqgörən siyasəti nəticəsində bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının enerji layihələrinin həyata keçirilməsinin hüquqi və siyasi əsasları yaradılmış, digər tərəfdən sonrakı mərhələlərdə alternativ enerji daşıyıcıları – boru xətlərinin fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin bu siyasəti müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövlətinin strateji və milli maraqlarına cavab verən bir strategiya idi. Həyata keçirilən bu strategiyaya uyğun olaraq alternativ enerji daşıyıcıları xətlərinin yaradılması ilk növbədə Azərbaycanın xarici dövlətlərdən asılılığının meydana gəlməsinin qarşısını almış, digər tərəfdən ölkəmizə qarşı gözlənilən potensial təzyiqləri dəf etmişdir. Eyni zamanda bu siyasət nəticəsində Azərbaycan öz enerji məhsullarını daha əlverişli enerji bazarlarına çıxarmaq imkanları qazanmış və öz iqtisadi imkanlarını nəzərəçarpacaq dərəcədə artırmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində Azərbaycan neftinin beynəlxalq arenaya çıxarılması üçün müxtəlif marşrut xətləri üzərində ciddi müzakirələr aparılmışdır. Nəticədə Bakı – Supsa, Bakı – Tbilisi – Ceyhan, Bakı – Tbilisi – Ərzurum, TAP, TANAP neft-qaz boru kəmərləri vasisətilə Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları Avropa ölkələrinin enerji təminatında mühüm rol oynadı. Neft-qaz müqavilələri Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatının canlanmasına və sürətli inkişafına səbəb oldu. Qeyd edək ki, 2025-ci ilin oktyabrına qədər Neft Fondunda olan aktivlərin dəyəri 70,16 milyard ABŞ dolları həcmində olub. 2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında fondun gəlirləri 13 073,5 milyon manat olmuşdur. 2025-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Fond neft-qaz müqavilələrindən 7. 837, 7 milyon manat gəlir əldə etmişdir. 2025-ci ilin əvvəlinə Neft Fondu dövlət büdcəsinə 156 milyard manat transfert etmişdir [5]. Neft müqavilələrindən əldə olunan gəlirlər əsasında 2018-2025-ci illərdə 5 sosial paket həyata keçirilmişdir. Əməkhaqlarının, pensiyaların, müavinətlərin artırılması milyonlarla insanın həyat şəratinə müsbət təsir etmişdir.

Aİ ilə razılaşmaya əsasən 2027-ci ilə qədər qaz tədarükünün 16 milyard kubmetr civarında olması gözlənilir. Qeyd edək ki, 2024-cü ildə TAP vasitəsilə Avropa ölkələrinə 11,84 milyard kubmetr qaz nəql olunub ki, bundan 0,82 milyard kubmetr Bolqarıstana, 1,1 milyard kubmetr Yunanıstana və 9,84 milyard kubmetr İtaliyaya daşınıb. Bu kəmər yolu ilə sifarişlərin günbəgün artması onu göstərir ki, Avropa ölkələrinin Azərbaycan qazına olan davamlı tələbatı yüksəlir ki, bu da Azərbaycanın regionda etibarlı və güvənli enerji təchizatçısı kimi rolunu gücləndirir və tərəfdaşlığı möhkəmləndirir [6].

25 aprel 2023-cü ildə Azərbaycan ilə Macarıstan, Bolqarıstan, Rumıniya və Slovakiya arasında imzalanan Memoranduma görə, Azərbaycan qazının Avropaya əlavə tədarükünə start verilməsi nəticəsində bu ölkələrlə Azərbaycanın strateji əməkdaşlığı daha da yüksəlmiş oldu.

Memorandumun əsas məqsədi Bolqarıstana və Bolqarıstan ərazisindən Cənub-Şərqi Avropanın digər ölkələrinə əlavə qaz tədarükü marşrutlarının imkanlarını və potensialını araşdırmaqdır. SOCAR "Bulgartransgaz" tərəfindən idarə olunan mövcud ötürücü sistemin, eləcə də potensial genişləndirmələrin, o cümlədən planlaşdırılan "Balkan" qaz qovşağının tikintisi kimi layihələrin texniki və kommersiya baxımından uyğunluğunu qiymətləndirmişdir. Bu, Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə əlavə qaz həcmlərinin Bolqarıstan ərazisindən Avropanın digər bazarlarına tranzitini təmin etməyə imkan verə bilər. Memorandum imzalanarkən Bolqarıstan naziri Petkova bildirib ki, hazırkı Bolqarıstan hökumətinin enerji siyasətində əsas prioriteti enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həmçinin təbii qaz tədarük mənbələrinin və marşrutlarının diversifikasiyasıdır. O vurğulayıb ki, bu məqsədlərə nail olmaq üçün Bolqarıstan geniş şəkildə Azərbaycanla əməkdaşlığa güvənir [1].

ARDNŞ ilə Sloveniyanın "Geoplin" qaz tədarükü şirkəti arasında 2024-cü ilin 17 iyulunda imzalanmış Anlaşma Memorandumu Şərqi Avropa ilə Azərbaycanı daha da yaxınlaşdırdı və uzunmüddətli enerji tərəfdaşlığının əhatə dairəsini genişləndirdi. Belə ki, artıq 2024-cü ilin 2 avqustundan Azərbaycan TAP kəməri vasitəsilə Sloveniyanın qaz ehtiyacının ödənilməsinə kömək edir.

Artıq Azərbaycanla Türkmənistan arasında enerji əməkdaşlığı möhkəmlənməkdə davam edir. “Dostluq” yatağının birgə kəşfi və istifadəsi hər iki ölkəyə xeyli dividendlər gətirir. Bu yatağın 30 milyard kubmetr qaz və 100 milyon barel neft ehtiyatına malik olması tərəflərin əməkdaşlığını genişləndirib. Bu yataq əvvəllər Azərbaycanda “Kəpəz”, Türkmənistanda isə “Sərdar” adlanırdı. 2021-ci ildə Memorandum imzalanarkən hər iki tərəfin razılığı ilə yatağa “Dostluq” adı verildi. Həmin vaxtdan yataq Bakı və Aşqabad arasında səmimi münasibətlərin simvoluna çevrilməklə bərabər, real nümunə kimi çıxış edərək regional enerji dinamikası üçün potensial dönüş nöqtəsi hesab olunur. Bu yataq uzun illər müzakirə olunan Trans-Xəzər Qaz Kəməri və ya onun kiçik variantı olan Trans-Xəzər interkonnektorunun qurulması üçün baza rolunu oynaya bilər ki, bu da Türkmənistan qazının Azərbaycan vasitəsilə Avropaya çatdırılmasına imkan yaradar və Rusiyanın enerji sahəsindəki dominantlığına alternativ təqdim edə bilər. Keçmişdə kəmərin inşasını əngəlləyən iki əsas faktor Avropanın Türkmənistan qazına zəif tələbatı və Xəzər dənizindəki dəniz sərhədinin dəqiq delimitasiyası ilə bağlı Azərbaycan və Türkmənistan arasında yaşanan gərgin və xoşolmayan münasibətlər idi. Rusiyanın Ukrayna müharibəsi və Avropanın Rusiyadan enerji asılılığını azaltmaq cəhdləri həmin tələbatı gücləndirib.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkmənistanın sabiq prezidenti və hazırda Halk Maslahatının (Xalq Məsləhəti) sədri olan Qurbanqulu Berdiməhəmmədovla 2025-ci il iyulun 16-da Bakıda keçirilən görüşü iki ölkə arasında “qardaşlıq münasibətlərinin” ifadəsi kimi təqdim olunur. Təəccüblü deyil ki, danışıqların əsas məzmunu enerji əməkdaşlığı, eləcə də ticarət və nəqliyyat əlaqələri ətrafında cəmlənib.

Türkmənistan üçün bu səfər daha geniş enerji əməkdaşlığına və iqtisadi inteqrasiyaya açıq olduğunu göstərmək imkanı verdi. Azərbaycan üçün isə bu, Orta Asiyanı Avropaya bağlayan Cənubi Qafqaz regionunda mühüm enerji və nəqliyyat qovşağı kimi mövqeyini daha da gücləndirdi. Hər iki hakim rejim üçün bu səfər regional səviyyədə davamlı tanınma vasitəsilə legitimliklərini möhkəmləndirdi. Bu səfər enerji əməkdaşlığının möhkəmlənməsi, danışıqların yenilənməsi və planların sürətlənməsi üçün impuls verdi [3].

Özbəkistan ilə Azərbaycan arasında da enerji (xüsusilə elektrik, yaşıl enerji) sahəsində bir sıra önəmli razılaşmalar imzalanıb. Amma bunların əksəriyyəti gələcəyə yönəlik əməkdaşlıq, potensial ixrac, tranzit layihələri və infrastuktur planlarıdır. 2023-cü ildə Azərbaycan və Özbəkistan hökumətləri arasında imzlanan “2023-2025-ci illər üçün Yol Xəritəsi”ndə enerji sahəsində əməkdaşlığı dərinləşdirmək məqsədi irəli sürülüb. “Bu Yol Xəritəsi” karbohidrogen kəşfiyyatı, hasilatı, bərpaolunan enerji keçidi, hidrogen istehsalı, sistem operatorlarının əməkdaşlığı və digər istiqamətləri əhatə edir. Bir il sonra Azərbaycan, Özbəkistan və Qazaxıstan nazirləri üçtərəfli görüş keçirərək Mərkəzi Asiya ölkələrindən elektrik enerjisinin Azərbaycan ərazisindən Avropaya ixracı perspektivlərini müzakirə etməsi, ortaq müəssisənin yaradılması və layihənin hazırlanması barədə razılığın əldə olunması Azərbaycanın Cənubi Qafqazda nüfuzunu daha artırıb. 2024-cü ilin martında ölkələr arasında “yaşıl enerji” sahəsində əməkdaşlıq və elektrik enerjisinin birgə ixracını təşviq edən çərçivə sənədlər üzrə xeyli irəliləyişlər əldə edilib. 13 noyabr 2024-cü ildə isə üç ölkə (Azərbaycan, Özbəkistan və Qazaxıstan) arasında yaşıl enerji”nin (günəş, külək, su) istehsalı, ötürülmə texnologiyaları və ixracı istiqamətlərini nəzərdə tutan “Yaşıl Enerji İstehsalı və Ötürülməsi üzrə Strateji Əməkdaşlıq” sazişinin imzalanması əlaqələri daha sürətləndirib. 2025-ci ilin yaz sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu üçtərəfli sazişi təsdiq edib [4]. Özbəkistan 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisinin əsasən bərpaolunan mənbələrdən – günəş, külək, sudan – hasil edilməsinə və onun ixracına səy göstərir. Onların strateji planlarına görə, bunun bir hissəsi məhz Azərbaycan vasitəsilə Avropaya çatdırıla bilər.

2025-ci ilin iyulunda Suriyanın keçid dövrü prezidenti Əhməd əl-Şaara və Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev arasında görüş zamanı təbii qaz tədarükü haqqında memorandumun imzalanması Azərbaycanın enerji ixracının sərhədlərini daha da genişləndirdi. Suriyaya qazın tədarükündə ilkin olaraq onun “gündəlik 3,4 milyon kubmetr” həcmdə veriləcəyi və bu qazın, məsələn, “xalq təsərrüfatı”, enerji bərpası və elektrik təminatı üçün istifadə ediləcəyi bildirilir. Razılaşmaya əsasən, ilkin olaraq ildə təqribən 1.2 milyard kubmetr qaz nəql olunacaq, perspektivdə bu həcmin 2 milyard kubmetrə çatdırılması gözlənilir. İlk mərhələdə qazın Türkiyə vasitəsilə “Kilis – Hələb” boru xətti istiqamətində veriləcəyi, daha sonra isə texniki-logistik imkanlar artırılarsa, Liviya, Dəməşq və digər regionlara da çatdırılması planlaşdırılır [7]. Bu, güclü enerji diplomatiyasının və nüfuzun artması

nəticəsində mümkün oldu. Bu razılaşma ilə Azərbaycan yalnız Avropaya qaz ixrac edən ölkə deyil, həm də “Şərq-Cənub” istiqamətində enerji tədarükçüsü kimi öz mövqeyini genişləndirir. Azərbaycan regional enerji siyasətində aktor statusunu gücləndirir. Belə bir addım, enerjiyə bağlı sabitlik səyləri və regionda siyasi-iqtisadi təsirin artırılması cəhdi kimi görünür: Suriya artıq Azərbaycan vasitəsilə qaz ala biləcəyi ölkələr sırasına daxil oldu – bu, Bakı üçün strateji üstünlükdür. Eyni zamanda, Suriya vətəndaşları üçün gündəlik elektrik verilişinin artırılması, sosial və iqtisadi həyatın normallaşması üçün baza təmin edilməsi mümkün olacaq ki, bu da ölkənin bərpası üçün çox vacibdir.

Razılaşma yalnız qaz tədarükünü deyil, enerji sektorunda bərpa, yenidənqurma, neft-qaz kəşfiyyatı, yaşıllaşdırma və enerji infrastrukturlarının bərpasını da əhatə edə bilər. Azərbaycanın enerji, infrastruktur və neft-qazını Suriya ilə bölüşməsi uzunmüddətli prespektivdə bölgədə strateji enerji təhlükəsizliyi və əməkdaşlığın güclənməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Bir sıra analitiklər bu razılaşmanı “siyasi jest”, “simvolik addım” adlandırırlar. Belə ki, Suriya uzun müddət müharibə, dağıntılar yaşamış, zəruri qaz-infrastruktur, boru-kəmərləri, elektrik stansiyaları ciddi ziyan görmüşdür. Yəni, qaz nəqli, elektrikin bərpası üçün sərfəli infrastruktur asanlıqla bərpa edilə bilməyə bilər. Suriya bazarının və energetika sisteminin bugünkü qeyri-stabil durumu, boruların keçirilməsi, ötürmə şəbəkəsinin bərpası və stansiyaların işə salınması ciddi investisiya, texniki resurs və zaman tələb edir. Bu, ilkin mərhələdə planlaşdırılan qaz həcmlərinin nə qədər real təmin edilə biləcəyini sual altına qoyur. Belə hallarda həm logistika, həm maliyyə, həm də diplomatik təzyiqlər riski var. Bu, razılaşmanın davamlılığını təhlükə altına ata bilər. Azərbaycan üçün Avropa bazarına qaz ixracı – sabit, uzunmüddətli, etibarlı müqavilələrə söykənir; bu bazardan qazın çəkilməsi Yaxın Şərq marşrutu və bazarı ilə alternativ müqayisədə risk-gəlir balansını pozar. Əslində isə bu razılaşma Azərbaycanın “enerji diplomatiyası” strategiyasını genişləndirir – ölkə yalnız qonşularına və Avropaya yox, eyni zamanda Yaxın Şərqə də “enerji qapısı” rolunu götürür. Bu, Yaxın Şərqdə Azərbaycanın strateji profilini yüksəldir. Eyni zamanda, belə bir addım Suriyadakı yeni hökumətlə əlaqələri gücləndirir. ABŞ, Avropa və digər beynəlxalq aktorlarla münasibətlərdə Azərbaycanın enerji təminatçısı kimi görünməsinə gətirir. Bu da geosiyasi balansda Azərbaycana əlavə nüfuz qazandırır.

Qeyd edək ki, 2025-ci ildə Qazaxıstan Prezidenti Q.J.Tokayevlə Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev enerji sahəsində yeni strateji sazişlərin imzalanacağını bəyan ediblər. Bu sazişlərə Qazaxıstan neftinin nəqli, tranzit həcmlərinin artırılması və infrastruktur imkanlarının genişləndirilməsi daxildir. Həmçinin Qazaxıstan – Azərbaycan əməkdaşlığı yalnız neft deyil, bərpa olunan, yaşıl enerji, transmilli enerji infrastrukturunun yaradılması, Orta Dəniz-Xəzər “yaşıl enerji dəhlizi” layihələri kimi istiqamətləri də əhatə edir. Qazaxıstan üçün ənənəvi (məsələn, Rusiya yolu) marşrutlara alternativ olaraq BTC, Azərbaycan tranziti enerji diversifikasiyası məqsədi daşıyır. Azərbaycan tranzit marşrutuna çevrilməklə, tranzit haqları, logistik xidmətlər və əlaqəli infrastrukturdan gəlir götürür. Neft-qaz, yaşıl enerji infrastrukturlarının birlikdə inkişafı regionda Qafqaz-Xəzər-Asiya enerji xəritəsini birləşdirir və ölkələrarası əməkdaşlığı gücləndirir. Siyasi, iqtisadi və enerji baxımından Qazaxıstana dərindən inteqrasiya – Azərbaycanın regional nüfuzunu artırır, Qazaxıstan üçün isə təhlükəsizlik zəmanəti yaradır.

Qazaxıstan – Azərbaycan arasında neft və qaz sahəsində əməkdaşlıq hər iki ölkə üçün strateji üstünlüklər yaradan praktik, iqtisadi və geosiyasi bir addımdır. Xüsusən Qazaxıstan üçün alternativ ixrac marşrutu, Azərbaycan üçün tranzit yükü və gəlir, region üçün inteqrasiya şansı deməkdir. Amma bu əməkdaşlığın uzunmüddətli uğurlu olması üçün tarif, infrastruktur, sabitlik və bazar şərtləri kimi faktorlar real idarə edilməlidir. Qlobal enerji keçidi trendi və bazar dinamizmi bu razılaşmaların rentabelliyini daim sınaqdan keçirəcək [9].

8 avqust 2025-ci ildə Vaşinqtonda Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev və ABŞ-nin Prezidenti D.Tramp arasında keçirilən görüşlərdə enerji ixracı məsələləri də gündəmə gətirlib və müəyyən strateji tərəfdaşlıq barəsində razılaşmalar əldə olunub. Hökumətlərarası Memorandum imzalanıb və iki tərəf arasında Strateji Tərəfdaşlıq Xartiyası hazırlamaq üçün Strateji İşçi Qrupu yaratmaq qərarı verilib. Burada regional əlaqələndirmə (o cümlədən enerji, ticarət, tranzit), iqtisadi əməkdaşlıq (investisiyalar və təhlükəsizlik) nəzərdə tutulub. Memorandum enerji tərəfdaşlığını strateji prioritet kimi qeyd edir. Burada “enerji” və “regional bağlantılar” açıq şəkildə göstərlir yəni enerji sahəsində investisiya, infrastruktur və tranzit imkanlarının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Vaşinqton səfəri zamanı SOCAR

ilə ExxonMobil arasında “Memorandum of Cooperation (əməkdaşlıq memorandumu) imzalandı, sənəd yeni onshore (quru) layihələrdə, geoloji axtarış və inkişaf işlərində əməkdaşlığı, həmçinin SOCAR Trading vasitəsilə ticarət (xam neft, NGL/LNG, petrokimya məhsulları) imkanlarını nəzərdə tutur. Bu, Azərbaycana ABŞ şirkətlərinin investisiyasının artmasını göstərir. Paralel olaraq beynəlxalq şirkətlər (məsələn, BP) də Azərbaycan layihələrinə investisiya planlarını genişləndirir, xüsusilə Şahdəniz kimi qaz layihələrinin genişlənməsi və əlavə qaz təchizatı Avropa və tranzit bazarlarına çıxarış potensialını artırır. Bu, rəsmi Memorandum çərçivəsində nəzərdə tutulmuş enerji tranziti və ixrac imkanları ilə üst-üstə düşür [2].

Vaşinqton razılaşmaları həmçinin regionda tranzit dəhlizlərinin bərpası və inkişafı ilə bağlıdır. Zəngəzur dəhlizi və “Tramp yolu” kimi qeyd olunan infrastruktur layihələri potensial olaraq boru kəmərləri və digər enerji tranzit marşrutları üçün əlverişli şərait yarada bilər. Vaşinqtonda razılaşdırılan regional əlaqə planları (dəmir yolu, yol, enerji infrastrukturunun bərpası və mümkün boru kəmərləri) gələcəkdə Azərbaycan ehtiyatlarının daha rahat ixracına şərait yarada bilər.

SOCAR və Exxon yeni kəşfiyyat-işləmə layihələrini birgə müəyyən edə, maliyyələşdirmə və texnologiya əsaslı tərəfdaşlıq qura bilərlər; belə layihələr nəticəsində orta və uzun müddətə əlavə neft və qaz müqavilələri imzalana bilər.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2025-ci ildə Slovakiya Respublikasına rəsmi səfəri zamanı bəyan edib ki, Azərbaycanın enerji şaxələnməsi strategiyası mövcud resursların idarə edilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda yeni qaz yataqlarının birgə işlənməsi vasitəsilə enerji ixracının artırılmasına istiqamətlənib ki, bu da Slovakiyanın və ona qonşu olan ölkələrin qaz təchizatında yeni imkanlar yaradır. Azərbaycanın enerji sektoru yeni-yeni kəşf edilən yataqlar hesabına dinamik inkişaf edir və əlavə resursların əldə edilməsi üçün beynəlxalq səviyyəli mütəxəssis və şirkətlərin iştirakı ilə geoloji-kəşfiyyat işləri davam etdirilir və yeniliklər gözlənilir. Beləliklə də, hazırda ixrac edilən 25 milyard kubmetr qazın həcmi gələcəkdə daha da artacaq və mövcud müqavilələrin həcmini 2 dəfə artırmaq mümkün olacaqdır.

Azərbaycanın enerji ixrac etdiyi ölkələrin sayının 12-dən 14-ə çatması ölkədə karbohidrogen ehtiyatlarının bol olması ilə yanaşı, həm də Azərbaycanın düzgün enerji diplomatiyası, etibarlı tərəfdaş olması ilə bağlıdır. Yeni layihələr yeni marşrutların çəkilməsinə səbəb olacaq ki, bu da Azərbaycanın prioritet verdiyi istiqamətlərdən hesab olunur.

Nəticə

Azərbaycanın enerji ixracında həyata keçirdiyi geoiqtisadi layihələr və şaxələndirilmiş enerji ixracı siyasətinin bölgənin geoiqtisadi vəziyyətinə təsirini dəyərləndirdikdə aydın olur ki, milli maraqların və bölgədə təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından istismara verilmiş ixrac-boru kəmərlərinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu geoiqtisadi layihələri həyata keçirməklə, Azərbaycan nəinki özünün və regionun təhlükəsizliyinə, eyni zamanda Avropa dövlətlərinin Xəzər dənizinin zəngin enerji ehtiyatlarına sərbəst şəkildə çıxış imkanı əldə etməsinə və onların enerji təhlükəsizliyinə töhfə vermiş oldu. Azərbaycanın enerji ixracı üzrə bağladığı yeni müqavilə və memorandumlar, planlaşdırılan layihələr ölkənin sürətli inkişafına xidmət etməklə bərabər, Cənubi Qafqazın siyasi-iqtisadi vəziyyətinə mühüm təsir etməklə, qonşu dövlətlərin də inkişafına stimul verir. Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra bu dövlət də gələcəkdə planlaşdırılan layihələrdən tranzit ölkə kimi böyük miqdarda gəlir əldə edə bilər. Azərbaycanın sülhsevər və humanist dövlət olması, strateji tərəfdaşlıq mövqeyi qonşu dövlətlərin də sürətli inkişafını stimullaşdıra bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Azerbaijan's SOCAR starts gas supplies to Bulgarian industrial units: [Electronic resource]/ URL:https://en.trend.az/business/energy/3914819- 25.04.2023

2.Azerbaijan's SOCAR and ExxonMobil sign memorandum: [Electronic resource]/ URL:https://oc-media.org/azerbaijans-socar-and-exxonmobil-sign-memorandum-in-us -12.11.2025

3.Berdimuhamedov in Baku: Azerbaijan and Turkmenistan: [Electronic resource]/ URL:https://www.trend.az/azerbaijan/politics/4070523// - 18.07.2025

4.Minister-uzbekistan-plans-to-export-surplus-electricity-to-europe-vith-azerbaijan: [Electronic resource]/ URL: https://www.uzdaily.uz/en/– 12.10.2025

5.https://www.oilfund.az

6.https://www.stat.gov.az/source/trade/

7.https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-s-state-oil-company-signs-gas-supply-mou-with-syria/3629292- 02.12.2025

8.https://qafqazinfo.az/news/detail/azerbaycan-tebii-qazinin-suriyaya-ixraci-yaxin-serq-dovletleri-ile-emekdasliqla-yeni-sehife-acir-478323- 02.12.2025

9.https://en.apa.az/energy-and-industry/tokayev-volume-of-oil-transited-through-azerbaijan-amounted-to-15-million-tons-481317- 01.12.2025

10.Vəliyev, D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası / D.Ə.Vəliyev. – Bakı: Adiloğlu, – 2008. – 428 s.

11. Ağayev, O. Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu və iştirakı // https://www.unectf.org/azərbaycan-avropanin-enerji yanvar 2022

Rəyçi: f.f.d., dos. Məhəmməd Cəbrayılov

YUBİLEYLƏR

FİRUDİN KÖÇƏRLİ -105

https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1085

UNUDULMAZ AZƏRBAYCAN FİLOSOFU, BÖYÜK ELM TƏŞKİLATÇISI, GÖRKƏMLİ İCTİMAİ-SİYASİ XADİM FİRUDİN KÖÇƏRLİ

Özümü çox xoşbəxt hesab edirəm ki, Firudin Köçərli kimi zəngin mənəvi keyfiyyətlərə malik dahi bir şəxsiyyəti yaxından tanımaq, onunla bir yerdə işləmək, onun hənirtisini duymaq, onun daim göstərdiyi insani qayğılardan bəhrələnmək mənə nəsib olmuşdur. Bunu hər zaman, təsadüf düşdüyü bütün hallarda fəxrlə, qürurla qeyd edirəm. Mən indi 94 yaşımın içindəyəm, fəlsəfə elmləri doktoru, professoram, bir çox hökumət-dövlət təltiflərim, elmi mükafatlarım var. Bütün bunların, həmçinin digər uğurlarımın əldə edilməsində böyük ziyalı eloğlum, yaxın qohumum, doğmam Firudin müəllimin əvəzsiz xidmətlərinin olduğunu minnətdarlıqla yad edirəm və bunu özümün mənəvi borcum sayıram.

1949-cu ildə Gədəbəy rayonunun Çayrəsullu orta məktəbini bitirmişdim. Hansı ali məktəbə getmək, hansı ixtisası seçmək barədə qəti qərara gəlməmişdim. İstəyirdim ki, daxil olacağım fakültədə - ixtisasda elmlərin çoxu tədris olunsun. Kəndimizin adlı-sanlı tarix müəllimi Ziréddin İbrahim oğlu, necə deyərlər, hoyuma çatdı. O dedi: “İzzət, nə həyacanlanırsan?! Eloğlumuz Firudin Köçərli Azərbaycan Dövlət Darülfünunun Tarix fakültəsinin nəzdindəki Fəlsəfə şöbəsində təhsil alır. Sən də işini o şöbəyə ver”. Həm Zirəddin müəllimin tövsiyəsini nəzərə alaraq, həm də Firudin Köçərli adından ruhlanaraq işimi Fəlsəfə şöbəsinə verdim. Müəyyən zərurət yarandığından Darülfünunun ozamankı rektoru akademik Abdulla Qarayevlə görüşəsi oldum. (Allah xoşbəxtliyi verəndə də onu damla-damla əta edir; Abdulla Qarayev 1961-ci ildə mən namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərkən birinci rəsmi opponentim idi.) Nə isə, mən fəlsəfə şöbəsinə daxil oldum. Yaranmış müəyyən çətinliklərin aradan qaldırılmasında Firudin Köçərli öz köməkliyini göstərdi. Fəlsəfə şöbəsini “əlaçı” diplomu ilə bitirdim. Yenə də Firudin Köçərlinin tövsiyəsi və yaxından köməkliyi ilə Darülfünunun Fəlsəfə kafedrasında (müdir prof. Mehbalı Qasımov) laborant kimi işə başladım. Bu, 1954-cü ilin sentyabr ayı idi. Oxucularımdan xahiş edirəm indiyə qədər yazdıqlarımı adlı-sanlı filosofumuz Firudin Köçərli haqqında deyəcəklərimə kiçik başlanğıc, giriş sözü kimi qəbul etsinlər.

Firudin Köçərli bir xeyli müddət Bakı Dövlət Universitetində (bundan sonra belə yazacam) işlədi, tələbəlik illərindən başlayaraq həmkarlar təşkilatının sədri, sonra da fəlsəfə kafedrasının müəllimi olaraq çalışdı. Onu da deyim ki, Firudin Köçərli Universitetdə çox böyük nüfuza malik idi. Ona xüsusi hörmətlə yanaşır, fikri ilə hesablaşırdılar. Bir əhvalat yadıma düşdü. Mən hələ Fəlsəfə şöbəsində oxuyarkən riyaziyyat müəllimimlə mübahisə etmişdim. Müəllim də məni dekanlığa çağırtdırmışdı. Dekan müavini Zaman Məmmədov (1961-ci ildə namizədlik dissertasiyamı müdafiə edərkən rəsmi opponentlərimdən biri də o idi) mənə dedi: “Sən Firudinin canı, doğrusunu de, əhvalat necə olub?”

Firudin müəllim, əvvəl dediyim kimi, bir xeyli müddət mənim də laborant kimi çalışdığım Fəlsəfə kafedrasında dərs dedi. Kafedranın müdiri görkəmli filosof, yüksək məntiqi təfəkkür sahibi Mehbalı Qasımov idi. Müəllim kimi Firudin Köçərli tələbələrin sevimlisinə çevrilmişdi. Kafedramızda isə onun xüsusi yeri vardı. Mehbalı müəllim kafedranın inzibati idarəçiliyinin bir çox məsələlərinin icrasını Firudin Köçərliyə tapşırmışdı. O da bunun öhdəsindən məharətlə gəlirdi. İctimai işlərdə topladığı müsbət təcrübə bütün sahələrdə onun köməyinə çatırdı. Dünya şöhrətli filosof, akademik Aleksandr Osipoviç Makovelski (yerinə düşər deyim ki, fəlsəfə şöbəsində oxuyarkən mənim də bir neçə fənn üzrə müəllimim o olmuşdu) Firudin Köçərliyə xüsusi hörmətlə yanaşırdı. Kafedramızda çalışan Ənvər Əhmədov, Məqsəd Səttarov, Aslan Aslanov, Şəmsəddin Cəfərov, Qədim Mustafayev, Fuad Qasımzadə Firudin Köçərliyə münasibətlərində çox xoş ünsiyyət və səmimiyyət aurası yaratmışdılar. Firudin müəllimə bu xoş münasibət uzun müddət davam etmişdir.

Akademik Firudin Köçərli böyük alim, akademik Heydər Hüseynovdan sonra, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, fəlsəfi fikir tarixinin ən istedadlı tədqiqatçılarından idi. Bu sahədə xidmət

göstərmiş alimlərin əməyini də yüksək qiymətləndirirəm, lakin həqiqət naminə deməliyəm ki, Firudin Köçərli Azərbaycanın mənəvi-fəlsəfi keçmişinə daha diqqətlə yanaşmanın zəruriliyini dönə-dönə qeyd edən öndər alim idi. Daha doğrusu, Firudin müəllim xalqımızın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinin öyrənilməsinin, elmi araşdırılmasının prinsiplərini irəli sürmüş, cəsarətlə deyə bilərəm, konsepsiyasını hazırlamış alim idi. Hesab edirəm ki, bu fikir xüsusi sübut tələb etmir. Görkəmli alimin akademik Heydər Hüseynovun fəlsəfi fikir tarixinə həsr olunmuş əsərinin təbliğinə aid seriya məqalələrini, digər elmi yazılarını, çoxlu sayda elmi çıxışlarını yada salmaq kifayət edər. Bu yerdə özümlə bağlı bir əhvalatı da qeyd etmək istərdim. Bakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə kafedrasında laborant işlədiyim vaxtlar idi. Hegelin fəlsəfi görüşlərinin, daha doğrusu, onun “Məntiq elmi” əsərinin tədqiqi ilə bağlı mövzu götürmüşdüm. Əlbəttə, namizədlik dissertasiyası mövzusundan söhbət gedirdi. Firudin müəllim məni yanına çağıraraq dedi: “Hegeli tədqiq edən tapılar. Hegeli tədqiq etmək üçün böyük alim olmaq lazımdır. Gəl sən özümüzün böyük mütəfəkkirimiz Həsən bəy Zərdabinin fəlsəfi irsinin tədqiqi ilə məşğul ol”. Əzizim-doğmam, yolgöstərənim olan Firudin Köçərlinin bu tövsiyəsini nəzərə alaraq əvvəlki mövzum dəyişdirildi, “Həsən bəy Zərdabinin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləməyə başladım.

Firudin müəllim istər Azərbaycanda, istərsə də keçmiş Sovet respublikalarında fəlsəfi kadrların yetişdirilməsi sahəsində həm elmi rəhbər, həm də Müdafiə elmi şuralarının sədri olaraq əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bir çox istedadlı filosoflarımız məhz Firudin Köçərlinin yetişdirmələri olmuşlar. Mən özümü çox xoşbəxt hiss edirəm ki, Firudin müəllim 1972-ci ilin 1 martında Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında “XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi fikrin inkişafının fəlsəfi problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərkən mənim rəsmi opponentlərimdən biri olmuşdur. Onun tənqidi iradları və elmi tövsiyələri mənim gələcək elmi inkişafımda xüsusilə böyük rol oynamışdır. İndi fəxrlə xatırlamağa dəyər ki, hazırda AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi və müasir fəlsəfəsi şöbəsinin müdiri işləyən, türk ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin elmi araşdırılması sahəsində çox istedadlı mütəxəssis, xeyli sayda əsərlərin müəllifi olan Azərbaycan filosofu Faiq Ələkbərlinin Məmməd Əmin Rəsulzadənin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinin tədqiqinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasına akademik Firudin Köçərli ilə birlikdə elmi rəhbər olmuşuq.

Firudin müəllim haqqında bir fikrimi davam etdirmək istəyirəm ki, o təkcə dissertasiya yazan cavanlara elmi rəhbərlik etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda özü də ciddi mövzular üzrə elmi araşdırmalarla məşğul olurdu. Ümumiyyətlə o, ensiklopedik elmi təfəkkürə malik alim idi. Fəlsəfi biliyin bir çox sahələrində öz ciddi elmi yanaşmaları ilə fərqlənirdi. Lakin Firudin müəllimin başlıca tədqiqat obyekti, əvvəldə də dediyim kimi, Azərbaycan xalqının dərin köklərə malik, zənginliyi ilə fərqlənən ictimai-siyasi və fəlsəfi fikri, onun tədqiqi idi. Burada bir məqamı diqqətə çatdırmaq istəyirəm. Bu da ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın mənəvi-idraki inkişafında böyük xidmətləri olmuş bir sıra mütəfəkkirlərimizin, xüsusilə Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun və digərlərinin elmi irsinin öyrənilməsi müəyyən qadağalarla rastlaşırdı. Firudin Köçərli bir filosof olaraq, mövcud ideoloji çətinliklərə baxmayaraq, həmin mütəfəkkirlərin dünyagörüşlərinin öyrənilməsi sahəsində çox ciddi elmi araşdırmalar aparmışdır. Bununla yanaşı, Firudin müəllimin Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli haqqında yazdığı fəlsəfi əsərlər bu gün də öz elmi dəyərini, sanbalını saxlamaqdadır. Bu əsərlər gənc filosof tədqiqatçılarımız üçün həmçinin metodoloji əhəmiyyətə malikdir.

Firudin Köçərli xeyli müddət AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Mən qəti fikirdəyəm ki, Firudin müəllimin rəhbərliyi dövründə Fəlsəfə İnstitutu xüsusi intibah prosesini yaşamışdır. Bu elm strukturu ciddi surətdə təkmilləşmişdir. İnstitutda istedadlı, işgüzar kadr potensialı yaranmışdır. Ən nəzəri cəlb edən cəhət isə çox qiymətli elmi əsərlərin, çoxcildli kitabların, monoqrafiyaların çap olunub, oxuculara təqdim olunmasıdır.

Firudin Köçərlinin rəhbərliyi dövründə Fəlsəfə İnstitutunun xarici ölkələrin, o cümlədən də keçmiş sovet respublikalarının elm ocaqları, qurumları ilə işgüzar əlaqələri olduqca güclənmişdi. Bu əlaqələrin məntiqi nəticəsi olaraq digər ölkələrdən AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunda fəaliyyət göstərən Müdafiə Şurasında namizədlik və doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmək istəyənlərin sayı müdam artmaqda idi. Bir fakt yaxşı yadımdadır. 1980-ci ildə mən Minsk Universitetinin nəzdindəki ictimai elmlər üzrə təkmilləşmə kurslarında təhsil alırdım; artıq fəlsəfə elmləri doktoru, professor idim. Özüm

də Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunda Fəlsəfə kafedrasının müdiri işləyirdim. Belarus alimləri mənə yanaşıb akademik Firudin Köçərlinin rəhbərlik etdiyi Fəlsəfə İnstitutunda dissertasiya müdafiə etmək arzusunda olduqlarını bildirdilər. Nəzərə çatdırmaq istəyirəm ki, həqiqətən bir sıra Belarus alimləri Azərbaycana gələrək, Fəlsəfə İnstitutunda uğurla dissertasiya müdafiə etmişdilər.

Fəxrlə deyə bilərəm ki, Firudin Köçərli Moskva Dövlət Universitetində və SSRİ Elmlər Akademiyası qurumlarında xüsusi hörmətə sahib idi. Ona hörmət edir, onunla hesablaşırdılar.

Mənəvi borc olaraq xatırlatmalıyam ki, mənim bir müəllim, filosof, mütəxəssis kimi yetişməyimdə Firudin Köçərlinin böyük rolu olmuşdur. Onunla elmi təmaslarım, müəyyən qədər elmi əməkdaşlığımız daim köməyimə çatmışdır. Bir sıra konkret faktlar üzərində dayanmaq istərdim. Firudin müəllim bir qayda olaraq elmi yazılarını mənə verərdi ki, onları diqqətlə oxuyub tənqidi iradlarımı bildirim. Belə hallarda mənə deyərdi: “İzzət, məni inandıra bilsən, iradlarını qəbul edərəm, tövsiyələrini nəzərə alaram”.

Azərbaycan KP MK-nın nəzdində Partiya tarixi İnstitutu vardı. Bu İnstitutun nəzdində marksizm-leninizm banilərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu. Bu işlə o vaxtın tanınmış tərcüməçiləri Abbas Gülməmmədov, Süleyman Məlikov və digərləri məşğul olurdular. Firudin Köçərlinin rəhbərliyi altında tərcümə şöbəsində tərcümə əsərləri ciddi surətdə müzakirə olunurdu, Firudin müəllimin tənqidi iradları nəzərə alınırdı. Bu müzakirələrdə mən də fəal iştirak edirdim. Söhbət konkret olaraq F.Engelsin “Anti-Dürinq”, “Təbiətin dialektikası”, V.İ.Leninin “Fəlsəfə dəftərləri” əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsindən gedirdi. Mən bu əsərlərin tərcüməsinin müzakirəsinə elmi resenzent kimi cəlb olunmuşdum. Əlbəttə, Firudin müəllimin sayəsində 1955-ci ildə Fəlsəfə kafedrasında laborant işləyərkən Universitetin “Elmi əsərlərin”də mənim rus inqilabçı demokratlarının ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinin təhlilinə həsr olunmuş irihəcmli məqaləm dərc edilmişdi. Əslində, bu, mənim diplom işim idi. Firudin müəllim məqaləni oxuyub, bir sıra tənqidi iradlarını nəzərimə çatdırdı. Mən məqaləmi oxuduğuna görə Firudin müəllimə minnətdarlığımı bildirdim və dedim: “Firudin müəllim, mən laborant adamam, yaqin ki, səhvlərimi bağışlayarlar”. Firudin müəllim bir qədər sərt şəkildə dedi: “Xeyir, İzzət, bu məqalə artıq sənin elmi yaradıcılığına daxil oldu, onun hər bir sözü üçün məsuliyyət daşıyırsan”.

Başqa bir fakt Firudin müəllimin təklifi ilə birlikdə bir kitab yazmışdıq. Kitab belə adlanırdı: “N.Q.Çernışevski və Azərbaycanda ictimai fikir”. Bu, həmin Çernışevski idi ki, K.Marks onun siyasi iqtisada (ovaxtkı deyilişi ilə işlədirəm) dair əsərlərini orijinaldan oxuya bilmək üçün rus dilini öyrənmək məcburiyyətində qaldığını söyləmişdir. Digər maraqlı bir faktı diqqətinizə çatdırmağı vacib sayıram. Belə ki, vaxtilə Bakı Dövlət Universitetində aspiranturada fəlsəfədən dərs dediyim, hazırda AMEA-nın müxbir üzvü, görkəmli tarixçi alim, Milli Məclisin deputatı Musa Qasımlı ABŞ-də elmi ezamiyyəti dönəmində ABŞ Konqresinin kitabxanasında olarkən mənim Firudin müəllimlə birgə yazdığımız “N.Q.Çernışevski və Azərbaycanda ictimai fikir” kitabına rast gəlir və onun kataloq qeydiyyatı haqqında sənədin ingilis dilində surətini nəfis şəkildə çıxartdırır və hədiyyə olaraq mənə təqdim edir. Mən də gecikmədən həmin kataloq qeydiyyatının bir nüsxəsini aparıb evlərində Firudin müəllimə verdim. Bir az xəstəhal idi. Üzündə təbəssüm göründü. Məqsədimə nail olmuşdum. İstəyirdim, bu xəstə vaxtında ona bir sevinc bəxş edim.

Akademik Azad Mirzəcanzadə bir alim və şəxsiyyət kimi Firudin Köçərliyə çox böyük hörmət bəsləyirdi, yeri gələndə onun haqqında xoş sözlər söyləyirdi. Həm də bu iki görkəmli alim arasında ciddi elmi əməkdaşlıq vardı. Firudin Köçərli Azad Mirzəcanzadənin bir sıra fəlsəfi ruhlu əsərlərinin, o cümlədən “İxtisasa giriş” əsərinin elmi redaktoru idi. Yerinə düşər deyim ki, mən də həmin əsərlərin (Firudin müəllimin elmi redaktor olduğu əsərlərdən söhbət gedir) elmi resenzenti olmuşam. Oxuculara xatırladıram ki, mən bir vaxtlar Azərbaycan Dövlət Neft və Kimya İnstitutunda Fəlsəfə kafedrasının müdiri işləmişəm. Həmin vaxtlarda Azad müəllimlə aramızda, o cümlədən kafedralarımız arasında çox ciddi elmi əməkdaşlıq mühiti yaranmışdı.

Bir vaxtlar mən Prezident yanında Ali Attestasiya Komissiyasının nəzdində fəlsəfə elmləri üzrə ilk Ekspert Şurasının sədri olmuşam. Hər iki böyük alimin, yəni Azad müəllimlə Firudin müəllimin tövsiyə və iradlarını nəzərə alırdım. Xeyli vaxtdan sonra Sosial elmlər üzrə ümumi Ekspert Şurası yaradıldı və mən də onun tərkibinə daxil edildim. Ekspert Şurasının sədri də AMEA-nın müxbir üzvü, hüquqşünas alim Məsumə Məlikova idi. Şuranın işində fəal iştirak edirdim. Daxil olmuş dissertasiyalarla bağlı səmərəli və qaynar müzakirələr gedirdi. ...Müəyyən vaxt mən Şuraya gəlmirdim.

Bilmirəm, təsadüfmi, ya zərurətmi, həmin anda mən Azərbaycan Respublikasının Baş Nazirinin humanitar işlər üzrə müavini təyin olundum. Bir vaxtdan sonra akademik Azad Mirzəcanzadə mənə zəng etdi və dedi: “Bilirəm, Ekspert Şurasında nədənsə incimisən. İndi oraya getməyində zərurət görmürəm. Bakı Dövlət Universitetində fəlsəfə elmləri üzrə Müdafiə Şurası yaradıram. Həmin Şurada akademik Firudin Köçərli ilə həmsədr olacaqsan”. Əlbəttə, Azad müəllimin bu sözlərindən çox şad oldum. Firudin Köçərli ilə birlikdə Müdafiə Şurasında həmsədr olmağımı elmi irəliləyişimdə daha uğurlu bir addım kimi qəbul edirəm.

Firudin Köçərli ümumxalq hörməti qazanmış maarifçi filosof idi. Onun Azərbaycan xalqının adət-ənənələri haqqında, ölkə daxilində və ondan xaricdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, dünyadakı elmi yeniliklər barədə sadə, məzmunlu məruzələri, çıxışları çox maraqla və hörmətlə qarşılanırdı. Respublikamızın hər bir guşəsində onun xüsusi “auditoriyası” vardı. Hətta rayona, Gədəbəyin çox gözəl mənzərəli bir yerində yerləşən doğma İsalı kəndinə gedərkən bir növ “sakit” dayanmaz, rayona istirahətə gəlmiş ziyalılarımızı, tanıdığı filosof, tarixçi alimləri bir yerə toplayıb tədbirlər keçirərdi. Yaxşı yadımdadır, Gədəbəy rayonunda Aydın Quliyev birinci katib işləyən dövrdə Firudin müəllim rayonun mərkəzində ziyalıların iştirak etdiyi yaddaqalan bir tədbir keçirdi. Mənə də qismət oldu ki, bu tədbirdə xüsusi məruzə ilə çıxış edim. Böyük şairimiz Hüseyn Arif də Firudin müəllimin xahişini qəbul edərək bu tədbirə qoşulmuşdu.

Firudin Köçərlinin çox zəhmətkeş, nəcib, xeyirxah ailəsi vardı. Firudin müəllimin ailəsi ayrı-ayrı yerlərdə tutulmuş kirayə evlərdə yaşayırdı. Ailənin maddi imkanları çox zəif idi. Şükürlər olsun ki, ailənin mənzil çətinlikləri tezliklə aradan qalxdı, ev-mənzil təmini yaxşılaşdı. Firudin müəllimin oğulları, qızları böyüyərək, inkişaf edərək cəmiyyətimizdə layiqli yer tutdular, ailəyə şərəf gətirdilər.

Firudin müəllimin Bakının mərkəzində yerləşən evinə tez-tez gedib gəlirdim; özü də, həyat yoldaşı Zərifə xanım da doğmalarım idilər. Firudin müəllimgilə gələn anlarda onu yazı stolunun arxasında oturub kağız-kuğuz içində işləyən görürdüm. Elmi mübahisələrimiz də olurdu. Mən onlara gələndə yedizdirməmiş evdən buraxmazdı, bir qayda olaraq deyərdi: “Zərifə xanım bişirdiyi yeməyi yeməmək olmaz. O inciyər”.

Firudin müəllim doğma kəndləri İsalıya gedərkən mən də öz doğma kəndimiz Düz-Rəsulluda olarkən tez-tez onlara baş çəkərdim. Bulağın başında, ən mənzərəli yerdə evləri vardı. Bir qayda olaraq Firudin müəllimlə Tofiq Köçərlinin (Firudin müəllimlə yanaşı, mənim üçün doğma və əziz olan) əllərində kərənti ot biçdiklərinin və yaxud hansısa digər kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olduqlarının şahidi olurdum.

Firudin müəllimlə bağlı daha bir faktı-əhvalatı da nəzərə çatdırmaq istəyirəm. 1959-cu ilin yanvar ayının 18-də doğma kəndimiz Düz-Rəsulluda mənim toyum olmalı idi. Bunu əvvəlcədən Firudin müəllimgilə xəbər vermişdim. Çox sevinmişdilər. Üstəlik də mənim, yəni “təzə bəyin” geyim-səliqə probleminə də diqqət yetirmişdilər. Bu işdə əzizim Tofiq Köçərlinin ailəsi də kənarda qalmamışdı. Maraqlı cəhət budur ki, Firudin müəllim mənimlə birlikdə toya gedəcəyini söylədi. Qatarla Dəllər stansiyasına çatarkən Gədəbəydən göndərilmiş “Villis” maşınında bizim kəndimiz Düz-Rəsulluya çatdıq. Toy qayınatam Məhəmməd Rəsulovun kənddəki evində təşkil olunmuşdu, yəni söhbət qız evindən gedir. Hava yanvar ayı olsa da, çox isti idi. Gələn qonaqlar evin həyətində toplaşmışdılar. Firudin müəllimin toyda iştirakı hamını sevindirmişdi. Əslində, Rəsulovlar Firudin müəllimin dayıgilləri hesab olunurdular. Toyun müsiqi təminatını o vaxtlar böyük hörmət sahibi olan, hamının sevimlisi Aşıq Oruc yerinə yetirirdi. Yerinə düşər, deyim ki, Aşiq Orucun doğma oğlu İsmayıl Məmmədov AMEA-nın sayılan-seçilən alimlərindəndir. Onu da deyim ki, bəy evi qız evindən təxminən 300 metr aralıda yerləşirdi. Firudin müəllimlə birlikdə bizim evə getdik. Evimizdəki qohum-əqrəba, qonaqlar Firudin müəllimi böyük məhəbbət və hörmətlə qarşıladılar. Onun toyda, yəni mənim doğulub boya-başa çatdığım evimizdə söylədiyi səmimi sözlər, tərbiyəvi kəlamlar hamını heyran etmişdi, mənim qəlbimə isə əbədi həkk olunmuşdu. Bu hiss indiyə qədər də mənimlədir.

Firudin müəllim xalqın sevimli oğlu idi. Onu hər yerdə sevirdilər, tanıyanlar onunla fəxr edirdilər. Firudin müəllim xeyirxah, hamının işinə yarayan, necə deyərlər, bütün “yaralara” məlhəm tapmağı bacaran böyük bir insan idi. O sanki Azərbaycan fəlsəfəsinin, ictimai-siyasi fikrinin yelkənli gəmisinin bütün dalğalı, təlatümlü sularda rahat hərəkətini təmin edən dahi, görkəmli alim idi. Qeyd etmək istəyirəm ki, Firudin Köçərlinin atası, xatirəsini həmişə əziz tutduğum xalq müdriki Qasım müəllim

böyük oğluna ad seçərkən məhz Azərbaycanın böyük yazıçısı və ədəbiyyatşünası Firudin bəy Köçərlinin adını seçməsi ehtimalı daim qəlbimdə olub.

Azərbaycanın böyük filosofu, ictimai-siyasi xadimi Firudin Qasım oğlu Köçərlinin əziz xatirəsinin daim əziz tutulması hamımız üçün xüsusi mənəvi borc sayılmalıdır. Mənim üçün həmişə əziz-doğma olmuş Firudin müəllimin ruhu qarşısında baş əyirəm.

İzzət Rüstəmov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

https://doi.org/10.30546/ifs.2026.1.46.1087

РЕЦЕНЗИЯ

на книгу «**АЛИ И ЧЕТ. Диалоги человеческого разума и искусственного интеллекта. Опыт построения новой философии совместного разума**». Баку, “Bəxtiyar-4”, 2025.

Признаюсь, за весь период своей научно-исследовательской деятельности я впервые с таким удовольствием и искренним интересом пишу рецензию на научный труд. Сразу же после прочтения книги «Али и Чет» у меня возникло настоятельное желание как можно скорее познакомить с ней отечественную и зарубежную общественность, специалистов разных областей и читателей разных поколений.

Безусловно, перед нами, прежде всего глубокое философское исследование. Однако значимость книги выходит далеко за рамки философии и сопряженных с ней дисциплин. Она, полагаю, важна для всех и каждого. И особенно для тех, кто задумывается о судьбах современного мира. Для всех тех людей, старающихся не только понять природу и принципы функционирования наличного бытия, но и жаждущих предложить пути и способы улучшения этого бытия, дабы сделать мир качественно более разумным, справедливым и стабильным.

В аннотации монографии, построенной в форме диалога, отмечается: «Книга представляет собой философское исследование одной из ключевых интеллектуальных проблем XXI века — трансформации форм разума в условиях стремительного развития искусственного интеллекта». В процессе диалогичного анализа проблем сознания, цивилизации, ответственности, бессмертия и будущего знания обосновывается необходимость формирования новой общетеоретической мыслительной системы – философии совместного интеллекта. Того философского мегазнания, которое строится на понимании мира как системы синергетического взаимовключения, взаимодополнения и взаимообогащения. Это – система, определяющая общую мыслительную установку прогрессивного сосуществования как человеческого разума и искусственного интеллекта, так и всех людей, народов и наций на Земле. Иначе говоря, это путь спасения, оздоровления и наиболее приемлемого развития общечеловеческой цивилизации. А в более широком смысле – и самой природы, среды обитания, Космоса.

В целом, на мой взгляд, «философию совместного интеллекта» следует рассматривать как достойную мыслительную и праксиологическую основу, серьезную альтернативу господствующим в последние десятилетия концепциям жёсткого геополитического реализма, основанного на силе. В отличие от доктрины «права сильного» в своем безудержном шествии и торжестве она довлеет над Истиной, Ответственностью и Совестью, подминает и ломает судьбы безвинных людей, народов и стран. Неудивительно, что для «избранных» групп, готовых и жаждущих и далее руководствоваться подобной бесчеловечной доктриной, идея «золотого миллиарда» остается заветной мечтой. Я бы сказал, что развитие искусственного интеллекта и робототехники в определённой мере способно ещё больше усилить сверхматериалистические и субъективно-корпоративные интересы. Прежде всего, потому, что новейшие достижения в развитии науки, техники и технологий рассматриваются и приветствуются ими как дополнительный, более продуктивный и эффективный инструмент накопления богатства, господства и эксплуатации. Разумеется, главным образом – «чужих»! Представителей иных культур, верований и этнических начал.

Примечательно, что «философия совместного разума» не опирается на декларации, лозунги или категорические императивы. В ней нет банально-примитивного навязывания решений по принципу «господа, давайте жить дружно!». Здесь, как говорится, мягкое, уважительное, гибкое, но в тоже время строго аргументированное, духовно-логически выдержанное изложение мысли, системное продуцирование суждений и умозаключений. Наконец, конструирование общей матрицы мыслительной установки, целостной эпистемологической базы как открытой системы предполагает ее развитие и обогащение через новые суждения, гипотезы, предложения и рекомендации. В этом смысле мыслительная диалектика профессора Али Абасова довольно выгодно и выпукло отличается от тех, когда, в

сущности, душится и омертвляется сама диалектика. А под оберткой этого самого понятия «диалектики» осуществляется диктат над Истиной, постепенно превращающийся в беспощадный террор против всего и вся. Собственно, любая диктатура начинается с диктата над истиной!

По мысли автора, переход от логики соперничества к логике взаимозависимости становится ключевым условием подлинного диалога. При этом данный переход не выглядит заранее запрограммированным. Если исходить из смысла-содержания и духа всего исследования, то мне представляется, что словосочетание «логика взаимозависимости» не охватывает всю глубину, смысловой колорит, богатство и элегантность той логики, которая так прекрасно представляется читателю. Не могу конкретно утверждать, но может, более уместно было бы пользоваться словосочетанием - «логика позитивного синергизма», а тип мышления, базирующийся на этой логике, определить, как «критически-синергетический тип мышления». Замечу, что «критичность» здесь относима, прежде всего, к собственному разумению, нежели к чужому. Собственно, без этой соотносимости не может быть места «самокритичности», отсутствие или слабое функционирование которой всегда приводит к весьма негативным последствиям как в обыденной жизни, так и в политической, экономической, социальной, духовной сферах жизнедеятельности общества. Особую важность она представляет в контексте геополитики и международных отношений, созидания и функционирования мирового порядка. И прежде всего, с точки зрения типа мышления, духовного потенциала, поведения и практической деятельности глав государств и политиков ведущих стран мира.

Философия, на мой взгляд, есть, прежде всего, отражение и выражение судьбы самого философа, где стержневым носителем жизни и творчества, забот и тревог, достижений и успехов является разум. Такой, который существенно отличается не только своей глубиной и масштабностью, но зачастую не всегда понятной загадочностью. Эта загадочность придает философии особую специфику. Она, эта специфика, навсегда прописывает человека, смеющего и умеющего мыслить философски, в особую категорию малочисленных людей, то есть, единиц – категорию мыслящих людей. Их не много, и по причине чрезмерной количественной малочисленности эту группу трудно назвать даже «множеством». Это, просто, неуместно.

Но проблема, сопряженная во многих случаях с трагедией, в том, что эта самая специфика вкупе со своей загадочностью может сыграть с человеком весьма злую и печальную шутку. Дело в том, что философия – это также в какой-то мере пристрастие к размышлениям крайнего типа, или к тому, что метафизика называет эсхатологией. Мне представляется, что именно в этом ключе, в определённом смысле судьба проверяет каждого философствующего на прочность. И главный критерий этой проверки – успешно пройти экзамен, – умение сохранять человечность, достоинство и ответственность, совесть и далее (в жизни и творчестве) быть полезным людям, обществу, миру! Претендент, успешно сдавший экзамен, фактически, получает моральную (я бы даже сказал – божественную!) санкцию философствование, на право говорить и писать от имени философии.

Али Абасов из числа тех редких претендентов, которые успешно прошли испытание на прочность. Книга «Али и Чет» является ещё одним убедительным подтверждением сказанного. Убежден, что с ней следует ознакомиться всем, кто мыслит и интересуется будущим цивилизации, а в особенности нашей молодежи, которой предстоит созидать новую культурную и интеллектуальную реальность.

Профессору А.С. Абасову искренне желаю крепкого здоровья, вдохновения и дальнейших научных успехов.

Доктор философских наук, профессор Абульгасан Аббасов

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər

Məqalələr Azərbaycan, rus,türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcminin 10-12 səhifə, xülasələrin 15-18 sətir olması tövsiyə olunur.

Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.

Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcıllığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 12 şrift ilə 1intervalla yığılmalıdır.

Məqalələr antiplagiat proqramı ilə yoxlanıldıqdan, rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.

Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.

Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, elmi dərəcəsi və elmi adı (əgər varsa), müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalar və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

Jurnalda müvafiq elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.

Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya heyəti tərəfindən qəbul edilmir.

Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики к научным изданиям при приеме статей, отражающих основное содержание диссертации

Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на трех языках. Рекомендуется представлять статьи объемом 10-12 страниц, а резюме 15-18 строчек.

Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точки зрения.

Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть дан в алфавитном порядке или пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как, например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.

Статья должна быть обсуждена на кафедре или в отделе, где работает автор, а выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.

Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом, на русском языке – кириллицей, на английском языке – английским алфавитом (США), Times New Roman – 12 шрифтом, 1интервала.

Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов Редакционного совета.

В конце статьи автор должен сказать о цели, методологии, научной новизне работы, ее прикладном значении и экономической пользе, соответствующей характеру статьи.

В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.

В статье должны быть указаны имя и фамилия автора, его место работы, адрес и электронная почта.

В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.

В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.

Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям, не принимаются редакционным советом.

Requirements of the Supreme Attestation Commission under the Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific editions recommended for publication

Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, three summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present 10–12-page articles and summary in 15-18 lines.

Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.

There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.

Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.

Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 12 font, 1 line spaced.

Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.

In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.

In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.

In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.

In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.

In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the world with advanced science.

The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

Articles not meeting the above mentioned requirements are not accepted by the editorial board.

ELMİ ƏSƏRLƏR
Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal
№ 1 (46) 2026

Redaktorlar:
Rahilə Həsənova
Elnarə Əliyeva
Alidə Zeynalova

Kompüter tərtibatı və dizayn:
Səbinə Mustafazadə

SCIENTIFIC WORKS
The international scientific and theoretical journal
№ 1 (46) 2026

Editors:
Rahila Hasanova
Elnara Aliyeva
Alida Zeynalova

Printing and design:
Sabina Mustafazade

Yığılmağa verilmişdir: 14.05. 2026
Çapa imzalanmışdır: 25.06.2026
Kağız formatı: 60x84 16/1.
Çap vərəqi: 10,9. Tirajı 200.
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur. Şöbə müdiri Rəşad Məmmədov
Ünvan: H.Cavid pr-ti 117.
Tel.: (99412) 539-28-74
E-mail: elmieserler@gmail.com

Submitted to collection: 14.05.2026
Sent to the press: 25.06.2026
Paper format: 60x84 16/1
Print sheet: 10,9. Copies: 200
Published in the Publishing department of IPS of ANAS. Departement chief Rashad Mammadov
Address: H.Javid ave.117.
Phone: (99412) 539-28-74
E-mail: elmieserler@gmail.com